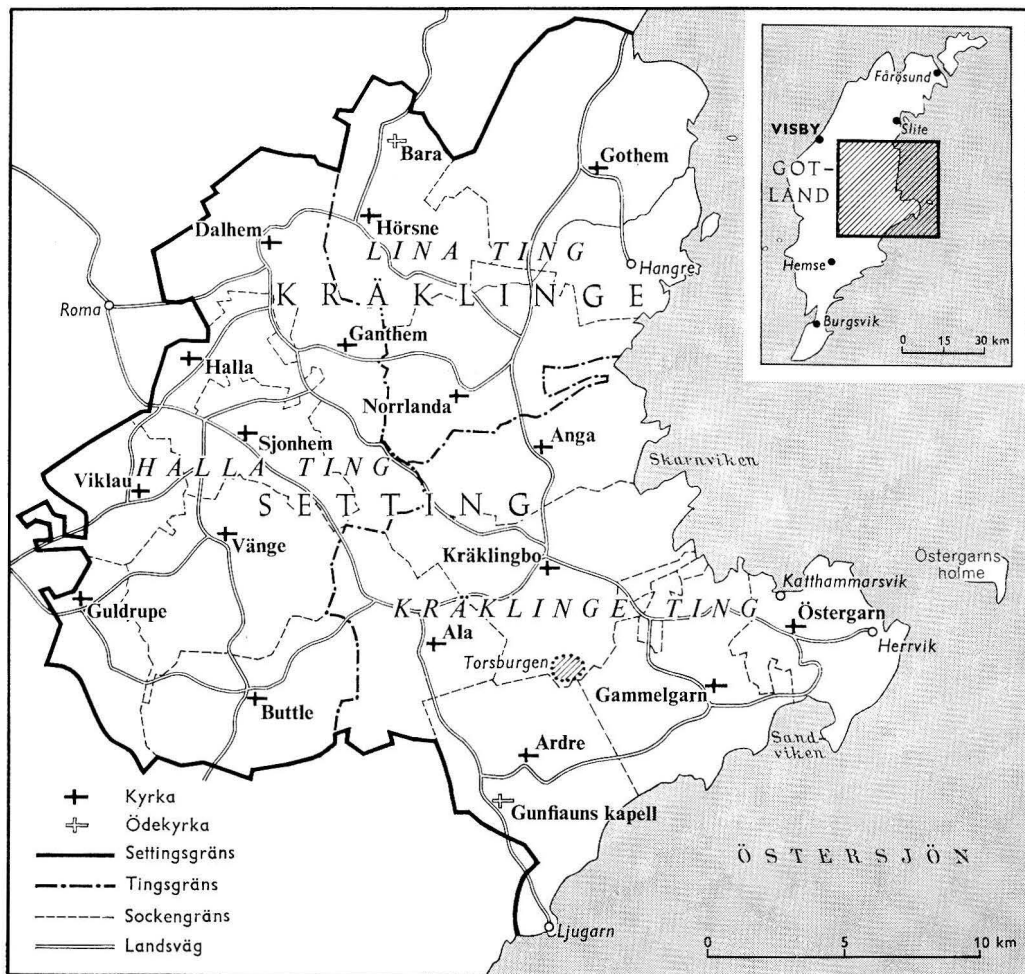

GOTLAND

BAND IV

HALVBAND 1

KYRKORNA I LINA och HALLA TING

Karta över det i band IV behandlade området, Kräklinge setting.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

till Band IV

	sid.
<i>Karta</i> över det i band IV behandlade området	IV
<i>Utgivarnas förord</i> till band IV	VII
<i>Förkortningar</i> använda i band IV	VIII

Halvband 1.

Lina Ting

Inledning till <i>Lina Ting</i> av Nils Lithberg	3
Bara ödekyrka, av Johnny Roosval	7
Hörsne kyrka, av Johnny Roosval och Hans Wachtmeister	21
Gothems kyrka, av Johnny Roosval och Henrik Alm	59
Norrlanda kyrka, av Johnny Roosval och Henrik Alm	110

Halla Ting utarbetat av Johnny Roosval

Dalhems kyrka	151
Ganthems kyrka	218
Halla kyrka	252
Sjonhems kyrka	291
Viklau kyrka	322
Guldrupe kyrka	348
Buttle kyrka	380
Vänge kyrka	409

Halvband 2.

Kräklinge Ting utarbetat av Johnny Roosval och Erland Lagerlöf

Inledning till <i>Kräklinge Ting</i> av Nils Lithberg	461
Kräklingbo kyrka	463
Anga kyrka	530
Ala kyrka	592
Östergarns kyrka	647

VI

Gammelgarns kyrka	695
Årdre kyrka	775
Gunfiauns kapell	841
<i>Tillägg och rättelser till band IV utarbetade av Erland Lagerlöf</i>	
Gothems kyrkas restaurering 1949—50	857
Norrlanda kyrkas restaurering 1953—55	892
Buttle kyrkas restaurering 1956—57	896
Sjonhems kyrkas restaurering 1961—62	906
Övriga förändringar	910
Rättelser	914
<i>Register utarbetade av Lydia Tuulse och Erland Lagerlöf</i>	
Ortregister	916
Sakregister	920
Personregister	929

FÖRORD

till

GOTLAND, BAND IV

Beskrivningen av kyrkorna i Kräklinge setting påbörjades redan 1928, då medlemmar av Konsthistoriska seminariet vid Stockholms högskola under JOHNNY ROOSVALS ledning utförde förberedande undersökningar i Lina ting. Svårigheter både av ekonomisk och personell natur ha emellertid under den närmast därpå följande perioden förorsakat en längre tidsutdräkt i utgivningen av detta band. Under denna tid ha flera av de i detta band beskrivna kyrkorna undergått mer eller mindre omfattande restaureringsarbeten, vilka bringat nya fakta i dagen. I några av dessa kyrkor ha omfattande medeltida målningssviter framkallats och konserverats. Det har därför synts önskvärt, att såsom avslutning till bandet med Kräklinge settings kyrkobereskrivningar föga ett tillägghäfte med beskrivningar av det sålunda nytillkomna viktiga materialet. Detta avslutas med sedvanliga ort-, person- och sakregister till hela bandet.

Med detta bands fullbordande äro två tredjedelar av de gotländska landskyrkorna beskrivna. Nu återstå kyrkorna i Burs och Hoburgs settingar, av vilka Burs setting är under arbete och beräknas kunna publiceras inom en snar framtid.

I företalet till det 1963 utgivna häftet av här föreliggande band nödgades utgivarna meddela, att detta vore det sista häfte i serien Gotlands kyrkor, där JOHNNY ROOSVAL stode såsom författare, emedan han med ålderns rätt förklarar sig önska frånträda sin ställning som medutgivare av verket SVERIGES KYRKOR och därmed även författaransvaret för Gotlands kyrkor. I företalet till detta sista band av Gotlands kyrkor, som bär hans ledare- och författarenamn, vilja vi, fortsättare av hans arbete, med värme återupprepa uttrycken av vår tacksamhet och hyllning inför JOHNNY ROOSVAL för hans omfattande och inspirerande insatser för utforskande och beskrivning av Gotlands kyrkor.

I företalen till de häften, som bilda band IV, ha utgivarna redovisat det mycket omfattande och värdefulla bistånd, som generöst lämnats arbetet av ett stort antal forskare och specialister på olika områden, liksom även av vederbörande prästerskap och kyrko-betjäning i de behandlade kyrkorna. Vi önska gärna i samband med detta bands slutförande förnya vårt tack till alla dem, som på olika sätt ha underlättat och stött vårt arbete.

Band IV har blivit betydligt mer omfångsrikt än de föregående banden, varför det av praktiska skäl uppdelas på två halvband, det första omfattande Lina och Halla ting, det andra Kräklinge ting samt tillägg och register.

Stockholm i juni 1964.

SIGURD CURMAN

ARMIN TUULSE

FÖRKORTNINGAR ANVÄNDA I DETTA BAND

Övriga förekommande förkortningar i överensstämmelse med förkortningsregistret
i Nordisk Familjebok, 3:e uppl.

A.B. = Aftonbladet.

ATA = Antikvariskt-topografiska arkivet i VHAA, Sthlm.

Bd I = SvK, Gotland, Band I. Bro setting. Sthlm 1931.

Bd II = SvK, Gotland, Band II. Rute setting. Sthlm 1935.

Bd III = SvK, Gotland, Band III. Hejde setting. Sthlm 1942.

BRUNIUS = C. G. Brunius, Gotlands konsthistoria 1—3, Lund 1864—66.

BSt = K. Byggnadsstyrelsens arkiv, Sthlm.

dep. = deponerad, deposition.

D. S. II = Diplomatarium Suecanum . . . edidit Joh. Gust. Liljegren. Vol. II. Holmiæ 1837.

ED HANDL. = Ecklesiastikdepartementets konseljhandlingar i RA.

EKHOFF, Svenska stavkyrkor = E. Ekhoff, Svenska stavkyrkor jämte iakttagelser över de norska . . .
Sthlm 1914—16.

FÖRNVÄNNEN = Fornvännen. Meddelanden från K. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.

GA = Gotlands Allehanda.

G. ARKIV = Gotländskt Arkiv, Meddelanden från Föreningen Gotlands Fornvänner, Visby.

G. FOLKBL. = Gotlands Folkblad.

GF = Gotlands Fornsal, Visby.

G F HANDKATALOG = J. Roosval, Medeltida konst i Gotlands fornsal. Gotlands fornsals handkataloger. I. Ny bearbetad upplaga. Sthlm 1928.

GOTL. = Gotlänningen.

Gr. f. = Grekisk fot (= 33 cm).

HILDEBRAND, Sveriges medeltid = Hans Hildebrand. Sveriges medeltid. D. 1—3. Sthlm 1879—1903.

HILFELINGS JOURNAL = Journal hållen under resor till Gotland (1796—1800) på välborne P. Thams
bekostnad av C. G. G. Helfeling. Text och Atlas. Ms i KB.

HÅKANSSONS AVGJ. SAML. = Gunnar Håkanssonss samling av gipsavgjutningar i SHM.

HOLMBÄCK = L. M. Holmbäck, Klockor och klockringning, Sthlm (tryckt i Malung 1951).

INV. = Inventarieförteckning.

INV. 1830 = en på grund av en kgl. förordning 17/4 1828 företagen inventering av forntida minnesmärken i kyrkor och på kyrkogårdar. Protokollen, som fördes av prästerna, utskrevos i flera exemplar, varav en serie förvaras i respektive kyrkoarkiv och en serie i ATA.

KB = Kungl. Biblioteket, Sthlm.

KYRKIOMNING = Minning om Kyrkiorna och theras Fatis, med mera uti Östergarns Giäld 1737, upprettad af Lars Neogard, Pastor Loci.

kh = kyrkoherde.

LEMKE = O. W. Lemke, Visby stifts herdaminne. Örebro 1868.

- LINDQVIST, BILDSTEINE = Sune Lindqvist, Gotlands Bildsteine 1—2, Sthlm 1941—42.
- LM = G. Lindström, Anteckningar om Gotlands medeltid 1—2. Sthlm 1892—95.
- LUNDMARK, KYRKLIG KONST = Efraim Lundmark, Kyrklig konst efter reformationen i Gotlands Fornsal, Sthlm 1925.
- LÖFGREN = A. Löfgren, Det svenska tenngjutarehantverkets historia. Del 1, bd 1—3, Sthlm 1925—50. ms = manuskript.
- NEOGARD REP. = Östergarns Kyrkios Reparation, författad av Lars Neogard i: vis, prot. 1737—1880 (N: 1), s. 10—16.
- P. A. SÄVE. BERÄTT. 1864 = Säves berättelser över sina resor på Gotland 1850—56 och 1863—64, i original (inbundna) i VHAA och delvis i avskr. i den efter socknar ordnade skriftsamlingen i ATA.
- PROT. = protokoll.
- RA = Riksarkivet, Sthlm.
- RAÅ = Riksantikvarieämbetet, Sthlm.
- ROOSVAL J.: CICERONEN = J. Roosval, Den gotländske ciceronen. Andra upplagan. Sthlm 1950.
- ROOSVAL, GLOBUS = J. Roosval, Globus, en gotländsk stenmästare verksam omkr. 1160—80. G. Arkiv 1942. — J. Roosval, Globus amplificatus, G. Arkiv 1943.
- ROOSVAL J.: KIRCHEN = J. Roosval, Die Kirchen Gotlands, Sthlm 1911.
- ROOSVAL J.: MEDELTIDA SKULPTUR = J. Roosval, Medeltida skulptur i Gotlands Fornsal, Sthlm 1925.
- ROOSVAL, REVISION I—IV = J. Roosval, Revision av gotländska dateringar, Fornvännen; I, II (1925), III (1926), IV (1934).
- ROOSVAL, STEINMEISTER = J. Roosval, Die Steinmeister Gotlands, Sthlm 1918.
- ROOSVAL, VITRIARIUS = J. Roosval, Gotländsk vitriarius, Sthlm 1950.
- RÄK. = räkenskaper.
- SHM = Statens Historiska Museum, Sthlm.
- SNABBINV. = en preliminär inventering av de svenska kyrkornas föremålsbestånd av konst- och kulturhistoriskt värde, utförd under åren 1917—32. Samtliga snabbinventeringslistor förvaras i ATA. Ett ex. har tillställts varje inventerad kyrka samt vederbörande domkapitel.
- St.f. = Stångafot (27,7 cm).
- Stpl, stplr, stpld = stämpel, stämplor, stämplad.
- ST. PROT. = sockenstämmoprotokoll.
- STRELOW = Cronica Guthilandorum. Den Guthilandiske Cronica . . . aff Hans Nielsson Strelow, Kjöbinghaffn 1633.
- Sv. D = Svenska Dagbladet.
- SvK = Sveriges Kyrkor, Konsthistoriskt inventarium utg. på uppdrag av K. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Sthlm 1912 —.
- SÄVE = Carl Säve, Gutniska urkunder: Gutalag, Guta saga och Gotlands runinskrifter språkligt behandlade, Sthlm 1859.
- SÖDERBERG B.: Passionsmålningarna = B. Söderberg, De gotländska passionsmålningarna och deras stilfränder, Lund 1942.
- TAXUSLISTAN = Förteckning över de gotländska kyrkornas taxus till biskopen i Linköping under medeltiden, enl. Linköpings handskr. o. a., varvid användes Steffens text (publicerad i G. Arkiv V, 1933), s. 54—58.
- UPMARK = Gustaf Upmark, Guld- och silversmeder i Sverige 1520—1850, Sthlm 1925.
- UUB = Uppsala Universitetsbibliotek, Uppsala.
- WENTZEL, LÜBECKER-PLASTIK = Hans Wentzel, Lübecker Plastik bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts. Berlin 1938.
- VHAA = K. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Sthlm.

X

vis. = visitation.

VLA = Landsarkivet i Visby.

ÖIÄ = Överintendents Ämbetet (efter 1918 BSt), Sthlm.

ÖIÄ skr. = Skrivelser från ÖIÄ till K. Maj:t (inrikes-civildep.) i RA.

I FÖRENING MED MÅTTUPPGIFTER

B = bredd, D = diameter, Dj = djup, H = höjd, L = längd. Sv.f. = svensk fot (29,7 cm). Samtliga mått äro, där ej annat angives, i cm.

Väderstrecken förkortas, N S Ö V.

Silverstämplar tydda enl. Upmark.

Tennstämplar tydda enl. Löfgren.

LINA TING

INLEDNING TILL LINA TING

AV

NILS LITHBERG.

Namnets skrivning är år 1412 Lyne, 1485 Llyne och 1594 Linneting. Tinget består av Gothem, Norrlanda och Hörsne med Bara socknar. I äldre tider voro tingets gränser andra än de nuvarande. Utom gårdarna i Gothems socken inneslöt tingsgränsen även följande Vallstenagårdar: Medebys, Slumra, Oppegårda, Grinds, Nygårds, Råå, Hågvalds och Gennor. Av Bara socken hörde endast Hallgårds, Anderse, Nederbjärs och Sudargårda till Lina ting, Hoffmans och Simunde hörde däremot till Bäls ting. Vidare inneslöt tingsgränsen alla gårdar i Hörsne och dessutom följande gårdar i Dalhems socken: Näsungs, Dune, Binge, Vidunge, Stenstu, Andersbotels, Sigurs, Åkre och Kaungs. Norrlanda socken hörde däremot icke i sin helhet till detta ting, utan gårdarna Stora och Lilla Bringes, Ekeskogs och Petsarve, eller gårdarna närmast myren hörde till Halla ting, men i gengäld räknades till Lina ting följande gårdar av Anga socken: Bendix, Fjäle, Boticker och Angelbjärs.

I administrativt avseende var tinget under 1500-talet delat i fyra fjärdingar, nämligen Råå, Hangre, Hörsne och Norrlandz fjärding; någon Gothems fjärding existerade sålunda icke, utan Gothems socken var delad mellan Råå och Hangre fjärdingar. Råå fjärding omfattade de förutnämnda gårdarna i Vallstena och Bara socknar samt av Gothem gårdarna Suderbys, Jusarve, Busarve, Fjärdinge, Svalings, Hagleips och Spenarve. Hangre fjärding omfattade resten av Gothems sockens gårdar. Hörsne omfattade gårdarna Anninge, Snovalds, Mattsarve, Norrbys, Smiss (Smitts), Möllgårds, Stora och Lilla Mörby samt de förutnämnda Dalhemsgårdarna. Norrlanda fjärding omfattade resten av Hörsnegårdarna, nämligen Nybjärs, Dejbjärs, Timans, Buters, Bunna och Lina, gårdarna Burs, Lista, Mangsarve, Broa, Björke, Butreips, Aurungs, Bjärs, Hammars, Leipstäde och Munkbos av Norrlanda socken samt de förutnämnda Angagårdarna.

Inom tinget lågo under medeltiden fyra kyrkor, Gothem, Hörsne, Bara och Norrlanda. Då biskopen vart tredje år visiterade ön, besökte han ena gången Bara, Hörsne och Norrlanda kyrkor, andra gången Gothem. De år då biskopen under sin visitationsresa icke besökte kyrkan, hade denna att till honom erlægga viss avgift i penningar. Dessa avgifter voro för Gothem 4 mk, Hörsne 2½ mk, Bara 1 mk och Norrlanda 2½

mk. Denna summa (10 mk) är anmärkningsvärt låg. Möjligen kan emellertid en förklaring härtill finnas. Det angränsande Bäls ting visade i stället den anmärkningsvärt höga summan av 17 mk. Toge man den på gränsen belägna Vallstena kyrka hit med dennas 3 mk, skulle man för Bål skatta 14 mk och för Lina 13 mk. Vad som av lösensummorna synes framgå ifråga om kyrkornas inbördes ålder och storleksförhållande, synes vara att Gothem är huvudkyrkan inom bygden. Bara är den minsta och troligen även den yngsta kyrkan i tinget, och anledningen till tillkomsten av denna lilla församling torde vara att söka i att här befann sig en mycket betydande gammal offerplats, varmed dock icke är utsagt, att den är tingets gamla samlingsplats. Såsom offerplatser ha i senare tid dels använts ett röse på Bara berg, dels en källa nere vid landsvägen. I äldre tider skulle på Baraberget funnits ett kors av ek, till vilket man offrade för att återfå bortkommen boskap, och där skulle också ha vuxit en ask, som var grön både vinter och sommar, och som av hr Axelsson Tott skulle 1452 (!) ha flyttats till Visby (STRELOW, sid. 215). 1594 erlade kyrkorna inom tinget kronotionden till följande belopp i tunnor korn: Gothem 3 tr, Hörsne 2 tr, Norrlanda 1½ tr, — Bara finnes icke upptaget. Tidigare äga vi för två kyrkor en uppgift å ett tiondebellopp. Detta är för Hörsne och Gothem, som 1523 i biskopstionde erlågga, Hörsne 6 skp råg och 7 skp korn samt Gothem 7 skp fläsk.

Kyrkoherdar från medeltiden äro kända från Gothem, Hörsne och Norrlanda kyrkor. I Gothem fanns även den medeltida prästgården kvar ett stycke in på 1800-talet. Numer markerar endast en trappgavelport ingången till det forna prästgårds-komplexet. En liknande port kvarstod ännu under 1880-talet vid sydsidan av Norrlanda skolgård, troligen även den ett minne efter församlingens prästgård.

I vilken ordning pastoratsbildningen skett är icke känt. Bara har lagts till Hörsne och Norrlanda till Gothem. Christer Povelsen, präst i Gothem 1583, kallas på sin gravsten präst i Gothem och Norland. Enligt ett köpebrev från 1604 synes Norrlanda då ha legat som annex till Hörsne, möjligen har denna anordning träffats sedan Bara kyrka 1588 definitivt lagts öde. Trots att Bara kyrka så tidigt upphörde att användas och att kyrkans klocka 1705 fördes till Hörsne, har kyrkogården dock alltfört nyttjats.

Tingets namn återfinnes i Lina gård i Hörsne och Lina myr, den stora myren mellan Gothems, Hörsne, Bara och Vallstena socknar. Tingets gränser åt n. och v. synas vara betingade av myrarna, sålunda att de gårdar i Vallstena som höra samman med Lina myr, höra till Lina ting, men de gårdar som hörde samman med Källungemyr höra till Bäls ting. Vidare ligger hela Tallmyr mellan Hörsne och Dalhem inom tinget och därmed även ett antal gårdar i Dalhem, som höra samman med denna myr. Slutligen ligger Norrlandamyren icke inom detta ting, utan de gårdar som ligga runt denna höra i huvudsak till Halla ting. Tingets s.-gräns är däremot icke på något mera framträdande sätt betingad av landskapets naturliga byggnad. Det är anmärkningsvärt att ej mindre än tre kyrkor ligga alldeles i tingsgränsen, nämligen Vallstena vid gränsen mellan Lina och Bäls ting och samtidigt mellan mellersta och norra tredingen, Norr-

landa vid gränsen mellan Lina och Halla ting samt Anga vid gränsen mellan Lina och Kräklinge ting. De församlingar som sluta sig kring dessa kyrkor synas sålunda vara utbrytningar ur tidigare topografiska och kultiska sammanhang, betingade av de befolkningsförhållanden som vid kyrkornas anläggande voro rådande. Ännu en sådan utbrytning synes vi ha i Bara, vars kyrka visserligen ligger avgjort inom Lina ting, men som dock innesluter gårdar från Lina och Bäls ting. Anmärkningsvärt är, att Gothem icke återfinnes som namn på någon fjärding inom tinget. Namnet Råå fjärding återfinna vi i Råå gård i Vallstena och Råby träsk i Lina myr; fjärdingen omfattar gårdarna vid Lina myrs n. del samt utefter Gothemån. Hangre fjärdings namn återfinns i Hangre gård i s. Gothem och bygden däromkring vilken ännu med gårdarna Nors, Suders och Vaters kallas Hangrebyn, och fjärdingen omfattar denna bygd jämte den vida slätten kring Gothems kyrka.

Fig. 1. Långhuset med tornet fr. s. o. med nyuppförda strävpelare. Foto A. Edle 1923.
Langhaus und Turm von SO mit neuerbauten Nave and tower from the S. E. with new-built
Streben. buttresses.

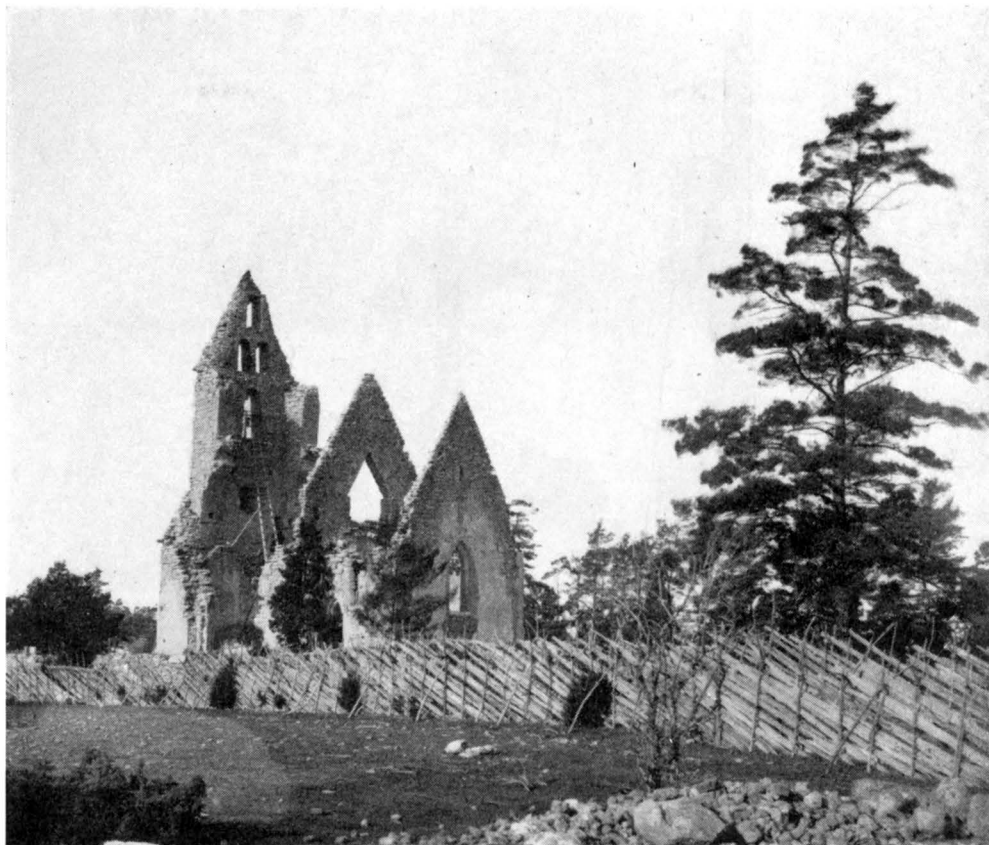

Fig. 2. Kyrkan fr. s. o. Foto J. W. Hamner 1897.
Die Kirche von SO.   The church from the S. E.

BARA ÖDEKYRKA

I HÖRSNE SOCKEN

AV

JOHNNY ROOSVAL

TRYCKTA KÄLLOR: A. B. 3/1 1916. De gottländska ödekyrkorna. — BRUNIUS II, sid. 211. — G. A. 25/8 1923. Ett märkligt konserveringsarbete. — STRELOW, sid. 140 med årtalet 1091.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.-SAML.: HILFELINGS Resa år 1801; Atlas tab. 20; P. A. SÄVES BERÄTT. 1864: ext. fr. s.ö., ö.-fönster, pelarbas, sockelsten, svärd och minnessten; P. A. SÄVES ATLAS TILL BERÄTT. 1851, ext. fr. s.ö. med kyrkogårdsmur. — TAXUSLISTAN med årtalet 1239. — WALLINS

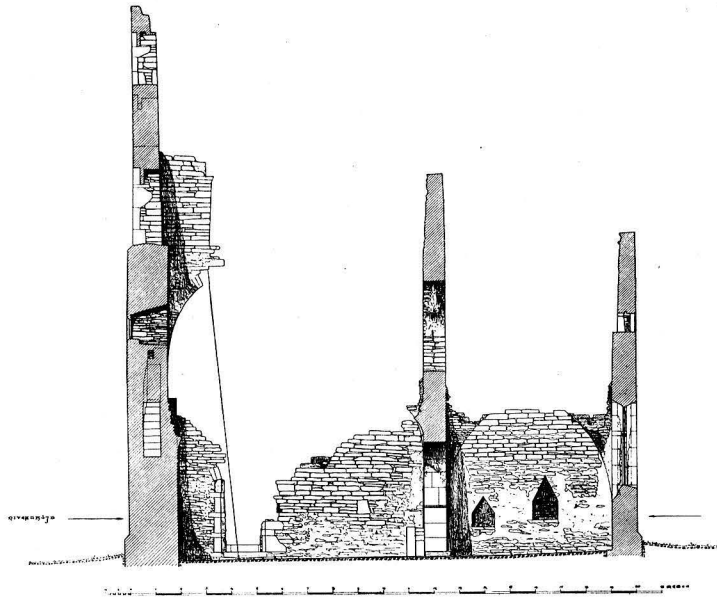

Fig. 3. Längdsnitt mot n., uppmätt av A. Edle 1923. Skala 1: 300.
Längenschnitt gegen N. Longitudinal section towards the N.

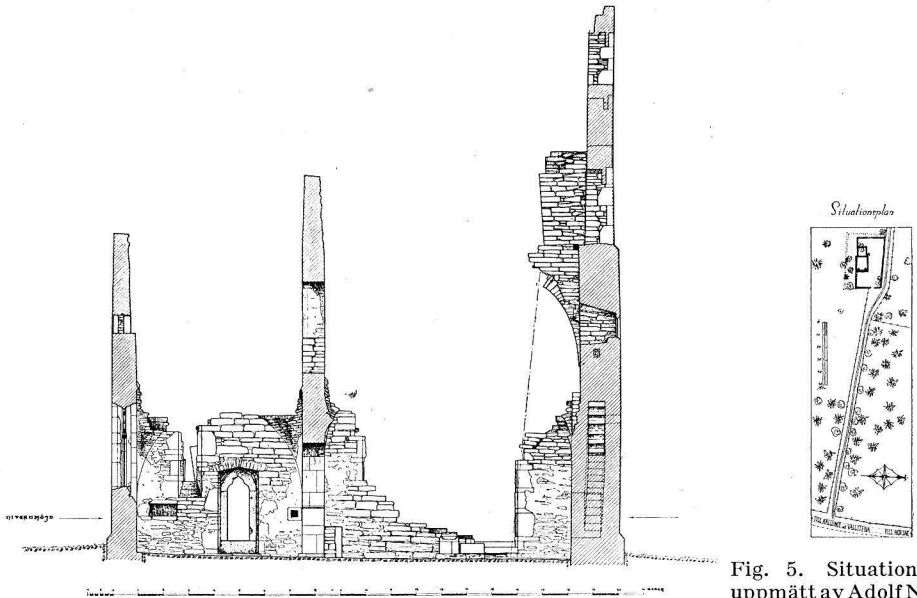

Fig. 4. Längdsnitt mot s., uppmätt av A. Edle 1923. Skala 1: 300.
Längenschnitt gegen S. Section towards the S.

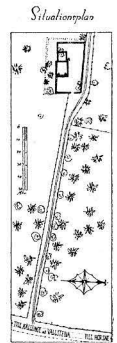

Fig. 5. Situationsplan,
uppmätt av Adolf Niklas-
son 1922. Skala 1: 3 000.
Lageplan. Plan of situa-
tion.

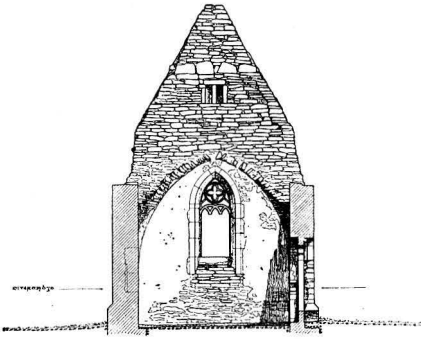

Fig. 6. Tvärsnitt mot koret mot ö., uppmätt av A. Edle 1923. Skala 1: 300.
 Querschnitt des Chores gegen O. Cross section through the choir towards the E.

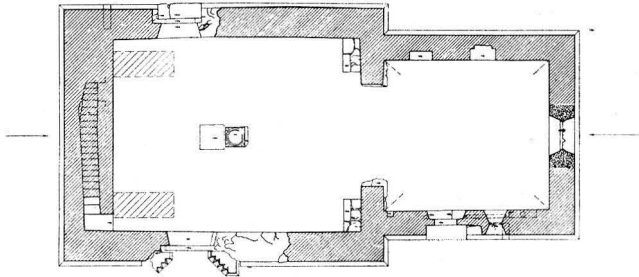

Fig. 7. Plan, uppmätt av Adolf Niklasson 1922. Skala 1: 300.

Grundriss der Kirche. Plan of the church.

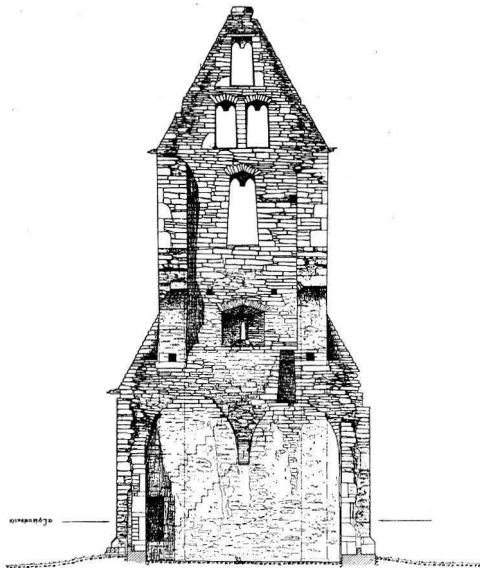

Fig. 8. Tvärsnitt genom långhuset mot v., uppmätt av A. Edle 1923. Skala 1: 300.
 Querschnitt des Langschiffes gegen W. Cross section through the nave towards the W.

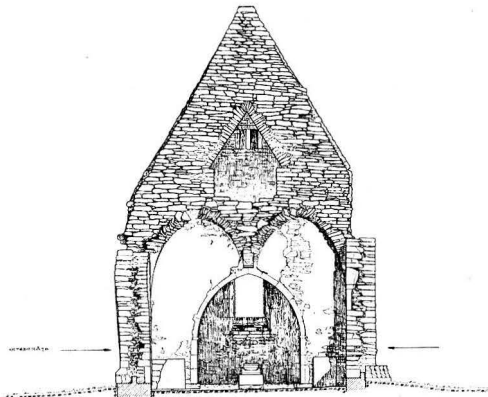

Fig. 9. Tvärsnitt genom långhuset mot ö., uppmätt av A. Edle 1923. Skala 1: 300.
 Querschnitt des Langhauses gegen O. Cross section through the nave towards the E.

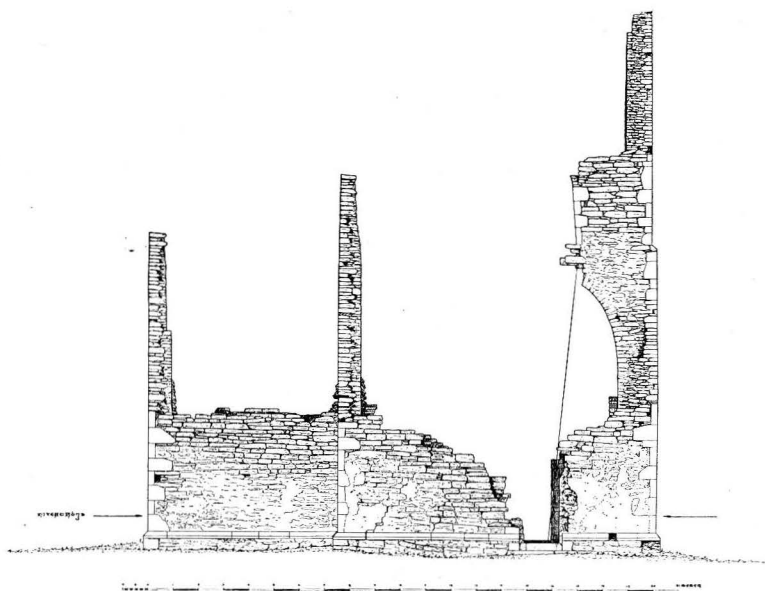

Fig. 10. N.-fasad, uppmätt av A. Edle 1923. Skala 1: 300.

N.-Fassade   N.-façade

ANALECTA II. — ATA: blyertsteckn. sign. AR. JOHANSSON 1883 (arkitekten Aron Johansson 1860—1936), lavering av L. CEDERGREN; bland fotografier märkas dylika tagna av O. SÖRLING före 1900 samt en efter en ökad romantisk målning fr. 1800-t., exteriör fr. s.ö. i månsken; plan av S. BRANDEL samt konserveringsplan 1921; 10 blad uppmätningar i 1: 50 av ALFR. EDLE samt förslag till konservering 1923; rekonstruktionsskisser samt förslag till återuppbyggande av ANDERS ROLAND 1923.

KYRKANS ARKIVALIER: (gemensamma med Hörsne) RÄK. fr. 1741; VIS.PROT. 1684—1720 1736—; INV. 1587; 1703—; ST.PROT. fr. 1811.

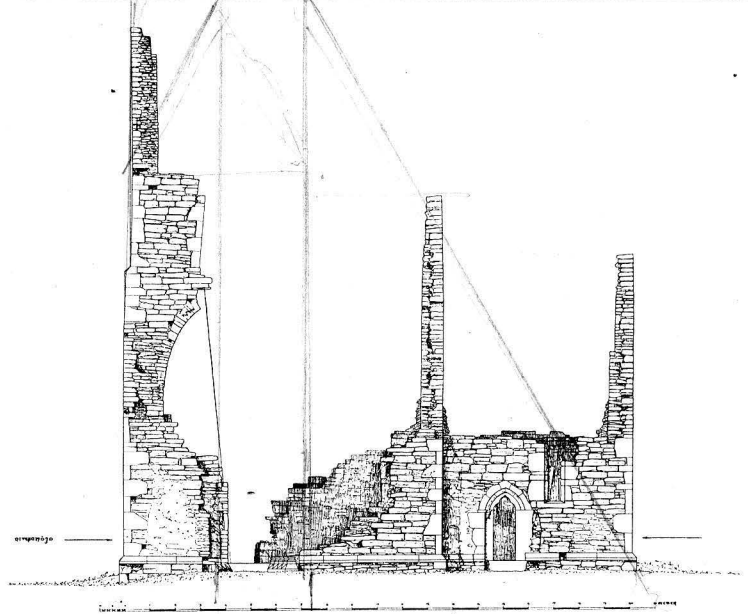
FÖRSAMLINGS-
HISTORIA

Kyrkan hade, enl. WALLINS ANALECTA, redan före 1588 legat någon tid öde. Nämda år d. 14 februari begärde sockenfolket predikan och gudstjänst igen. De ville nu hålla kyrkan vid makt och löna prästen. Prosten Bilefelt resolverade i generalkapitlet, att, när Bara kyrka bliver färdig med tak, klockor, mässkläder, då skulle de få sin gudstjänst. Biskopen magister Päder Hansson lovade att själv komma dit och göra den första tjänsten. F. ö. »skulle de akta sig för det gamla afguderiet». Det är icke bekant att Baraborna uppfyllde villkoren; kyrkan synes ha förfallit mer och mer. På Bilefelts tid fattades blott yttertak, men på 1700-t. förstå vi att tornet skadats och därmed säkerligen även valven. Hilffeling berättar att »sockneboerne ända till 1705 d. 11 November haft deras klocka däri hängande emedan deras Lik under klockeklang nödvändigt måste begravas; det ansågs nästan för brott mot deras fri- och rättigheter, om ej större, då klockan fördes till moderkyrkan Horsnö, ty ännu begravna de sina lik där. Hvarföre ock, så ofta de äro församlade och få litet i Hufvudet, de högliudt deröfver förklara sitt missnöje; Hota med återbyggande af deras kyrka och torn, hvilket öfvermod likväl förfaller så snart de blifva nygtre.»

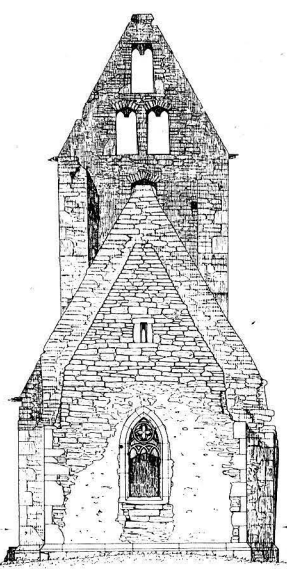
Med det påtalade »gamla afguderiet» avsågs enl. BRUNTUS den till den närbelägna höjden Baraberg knutna vidskepelsen. Enl. en gammal sägen ha troll, vilka bott i klippan, mycket oroat och slutligen förstört kyrkan. Denna sägen har trol. tillkommit därav att Baraberg varit ett ryktbart offerställe.

35, 4
120 mm
fd

BARA ÖDEKYRKA

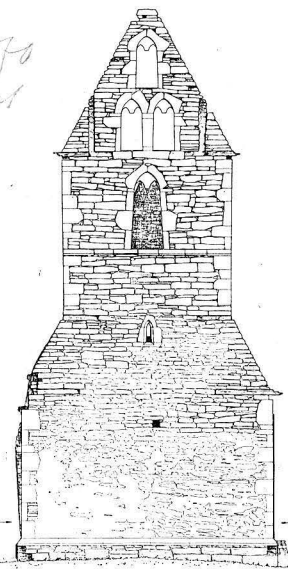

a

b

20,65 = 70
= 100 mm. fd

c

Fig. 11. Fasader, uppmätta av A. Edle 1923. Skala 1: 300.
a) S.-fasad, b) ö.-fasad, c) v.-fasad.
a) S.-Fassade, b) O.-Fassade, a) S.-façade, b) E.-facade,
c) W.-Fassade, c) W.-façade.

Nedanför klippan har en offerkälla funnits. På klippan stod en ask, som enl. en gammal berättelse grönskade både vinter och sommar och som av allmogen betraktades med helig vördnad. Ivar Axelson Thott lät flytta trädet till Visborgs slott, varefter det strax vissnade. Årligen offrades dels penningar, dels ull, ända till ett lispund. Penningarna och den försålda ullens värde överlämnades till kyrkan. Det tycks sålunda, slutar BRUNIUS, som om trollen ingalunda skadat kyrkan. Emellertid kan å andra sidan »af-guderiets» upphörande medfört ett förminskadt offer-intresse från utomsöcknes och därmed omöjliggjort kyrkans reparerande.

I våra dagar har vad som återstod räddats genom en under ledning av Sven Brandel på Direktör Harald Laurins bekostnad utförd konservering 1923. En restaurering av kyrkan såsom skett med Träkumla ödekyrka planerades även. Arkitekt Anders Roland uppgjorde program till restaurering och rekonstruktion av kyrkan 1923, som dock ej utfördes.

KYRKOGRÅRD Ett rektangulärt kyrkogårdsområde inneslutes av stenmur. N. delen av denna återuppförd på urspr. plats vid rest. 1923.

KYRKANS HUVUDELAR Kyrkan består av ett ungotiskt kor och dito långhus med ett på dess v. hälft upprett *rest torn*. Total L. (exclus. socklar) 19,8 m. = 60 gr. f.

LÅNGHUS OCH KOR EXTERIÖREN Socklarna, som fortlöpa utan avbrott, äro överallt skråkantiga (kantens B. omkr. 50 cm.). Fasadmaterialet är tuktat. På hörnkedjorna framträder en huggen jämbred bård, som likväl icke är avgränsad genom putsrand. Murbruket är brett utstruket, så att de ofta stora och oregelbundna fogarna bli jämnt utfyllda. Putsen är ställvis bibehållen, och det kan iakttagas, att den går fram med noggrannhet till den huggna hörnbården. Triumfbågeröstet öppnar sig ovanvalvs med en bred triangelbåge: byggnadssammanhanget mellan kor och långhus har varit omedelbart. Av s.-fasadens urspr. två fönster saknas nu långhusets. Muren är på dess plats helt nedfallen. Korets s.-fönster är kvar: en smal in- och utåt snedsmygig muröppning; dock saknas dess betäckning, som bör ha varit spetsbågig: alla bevarade muröppningar äro utåt spetsbågiga. Det är anmärkningsvärt att omfattningen både utåt och inåt är ganska grovt tuktad, alltså murad för puts; i det inre sitter ännu puts kvar omkring murhörnen och i smygen. På samma sätt äro kyrkans alla andra bevarade inre smygar behandlade, utom korets stora ö.-fönster, som har inre huggen omfattning, vilken dessutom i olikhet mot kyrkans nyss betraktade hörnkedjor är konturerad med prydliga putsränder. Detta tyder på sekundär tillkomst. Fönstret är delat: »två poster ha uppburit två öfverblifna rundbågar som skära hvarandra, och på dessa höjer sig en ring, hvilken omfattar en ros med fyra spetsiga blad» (BRUNIUS). Detta är samma komposition som i Lokrume ringkammarefönster (Bd I, fig. 386, å sid. 340 daterad 1277, bättre avb. i KIRCHEN pl. 34), en på flera gotlandskyrkor iakttagen typ, som redan av A. Romdahl förts tillbaka på Linköpings domkyrka¹ och som vi känna bl. a. också från Barlingbo (Bd I, fig. 569 å sid. 507 hänförd till omkr. 1250—75), Ekeby (Bd I, fig. 513, datering som Lokrume, se ovan), Endre (Bd I, fig. 461, sid. 405 daterat enl. BILEFELDS INV. 1297).

¹ Nämligen 5:e fönstret från v. räknat på n. fasaden, avb. i ROMDAHL, Linköpings domkyrka, pl. 41 samt fig. 63, sid. 71 hänfört till ett byggnadsskede 1280—1300, men enl. Roosval färdigt redan omkr. 1260, se ROOSVAL, Gotländingarne i Linköpings domkyrka i G. A. 12/7 1933.

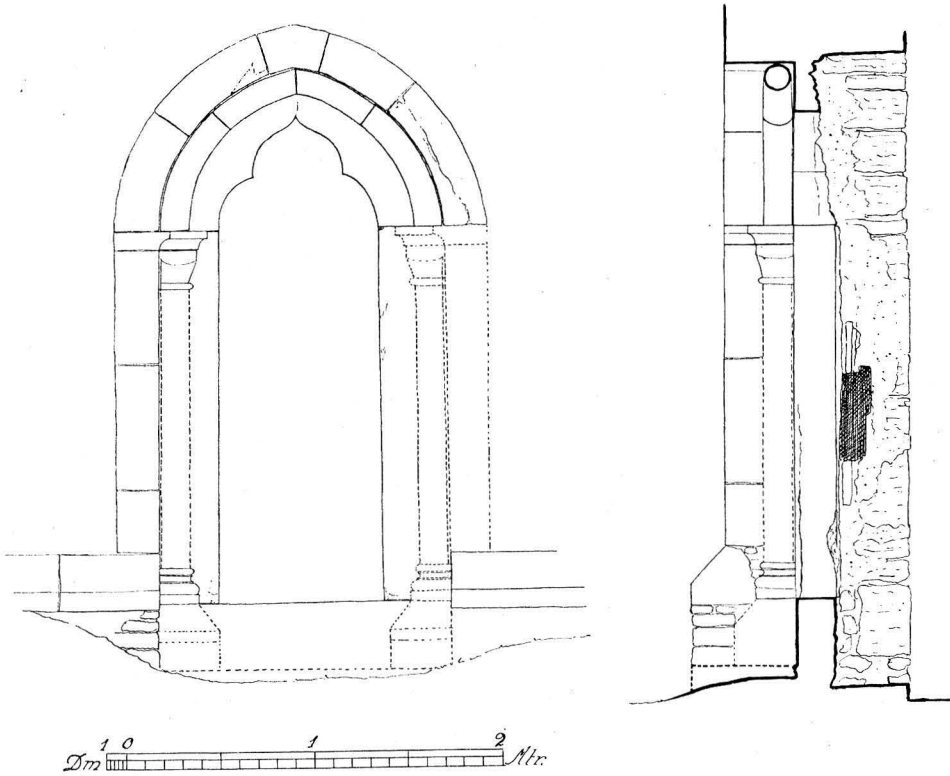

Fig. 12. Korportal, rekonstruktion av Adolf Nicklasson 1922.
Skala 1: 40.

Rekonstruktion des Chorportals. Reconstruction of the portal of the choir.

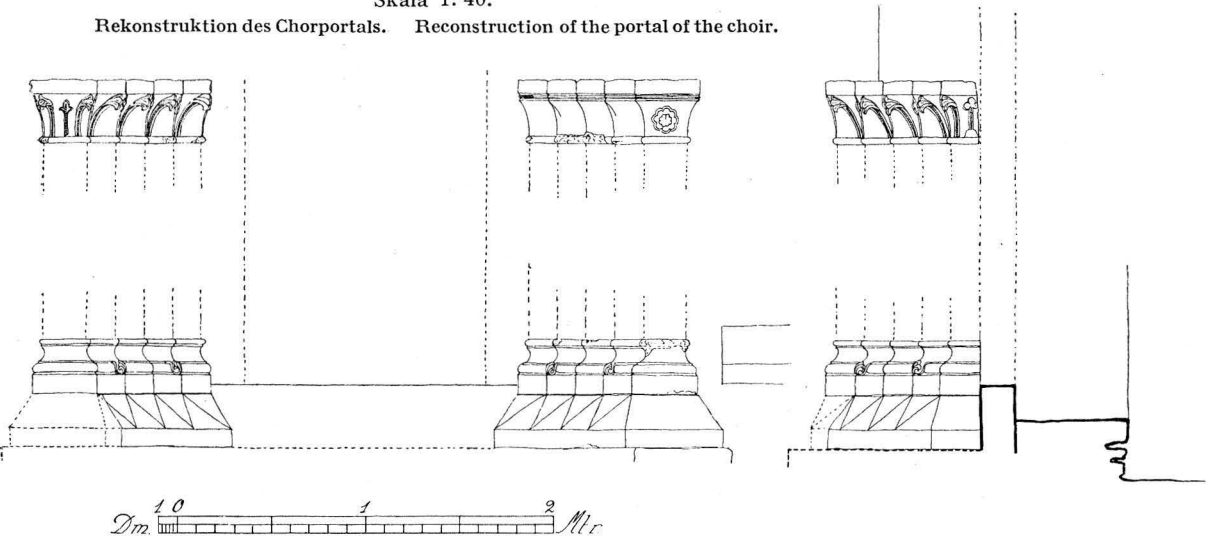

Fig. 13. Resterna av långhusportalen, uppmätta av Adolf Nicklasson 1922. Skala 1: 40.
Bruchstücke des Langhausportals. What is left of the portal of the nave.

Bara liknar alla dessa med den skillnaden, att »ringens» blad äro spetsiga i Bara, rundade i de övriga. Det förefaller alltså som om Bara ö. fönster vore tämligen sent tillkommet, troligen från början av 1300-t. I v. muren ses en smal spetsbågeglugg, som givit ljus åt loftet. Angående klockhålet på v. fasaden se nedan: tornet! — Av långhusets s.-portal äro baserna bevarade in situ; två kolonner ha mellan murhorn stått å varje sida. Basernas hörnskydd ha formen av ett tunt blad, som växer ut ur en vulst, snörper ihop vid sockelns hörn, vikes helt om och antar i denna omvikta del en femflikig musslas utseende; bladdelen och musseldelen skiljas åt av en ring. Dylika finnas eljest i Dalhems huvudportal och Buttle västportal m. fl. av Lafrans Botvidarsons verk, alltså ungotisk tid. Kapitälbanden äro bibehållna som lösa block och ligga nu i gräset, inne i långhuset dit de 1923 flyttats från kyrkogårdsmuren, där de gjorde tjänst som vanligt stenmaterial. På det v. stå diamanterade stjätkar två och två med halvpalmetter, buktande ihop sig; bladen mötas symmetriskt i hörnet. På yttersta pilasterkapitålet äro stjätkarna grupperade liksom i Vänges huvudportal (vilken dateras omkr. 1250). På ö. kapitälbandet är den övre listprofilen delvis diamanterad. Tympanon och arkivolter saknas. — Av n.-portalen äro baserna bevarade in situ, samt en kolonnbas. — Korportalen (fig. 12) är ganska välbevarad; den hade enl. BRUNIUS »en kolonn emellan inre poster och yttre murhorn. Posterna, hvilka äro slipade och stå på hög tröskel uppbära en spetsbåge, som prydes med trenne blad, af hvilka det mellersta liknar en åsnerygge. Ett bågarkligt kapitäl qvarsitter. En hålkälad krans (d. v. s. platta) ligger på detta kapitäl och närmaste murhorn. För kapitälerna kvarstår en rundstafvig och för murhornen en skarpkantig spetsbåge». Åsneryggsbågen är eljest iakttagen i Rone korportal (som möjligen skapats omkr. 1236) Tofta (Bd III, fig. 251, där sid. 239 daterad 1244), Sanda korportal (Bd III, fig. 152, där sid. 135 och 158 daterad 1270 å 1280) och Östergarns v.-portal (Bd IV,). — Yttertaket slutning och avtrappningen mellan kor, långhus och torn känna vi genom de bibehållna röstena, som äro liksidiga trianglar.

TORNET

Märk att även tornet hade sadeltak med liksidiga triangelrösten (se fig. 11 med de bevarade rämnorna för en yttersta takstol i tornets v. liv). Tornet utgör en på v. långhushälften balanserande överbyggnad, som dock icke upptar mer än ungefär hälften av långhusets B.-mått. Nu är ö. hälften av tornet sedan länge nedfallen, men tillräckligt står kvar för att konstruktionen skall kunna skildras: Tornet har »med sitt sydöstra och nordöstra hörn hvilat på pelare, som uppgått från slutstenarna av södra och norra skiljebågen i skeppets takhvalf . . .» (BRUNIUS). Bevarade delar av stora besparingsbågar i s. och n. tornmurarna visa att dessa intill yttersta möjlighet lättats. Tätt ovanför dessa bågar anslöt långhusets takfall till tornet. Liknande bågkonstruktion böra vi tänka oss angående tornets ö. mur. Dennas murmassa under långhusvattentaket har säkert varit så gott som eliminerad genom en bred spetsbågeöppning. Konstruktionen förefaller utomordentligt djärv, men den har dock hållit, så länge som kyrkans vattentak vårdades eller mellan tre- och fyrahundra år. För säkerhets skull gav man tornet en vida

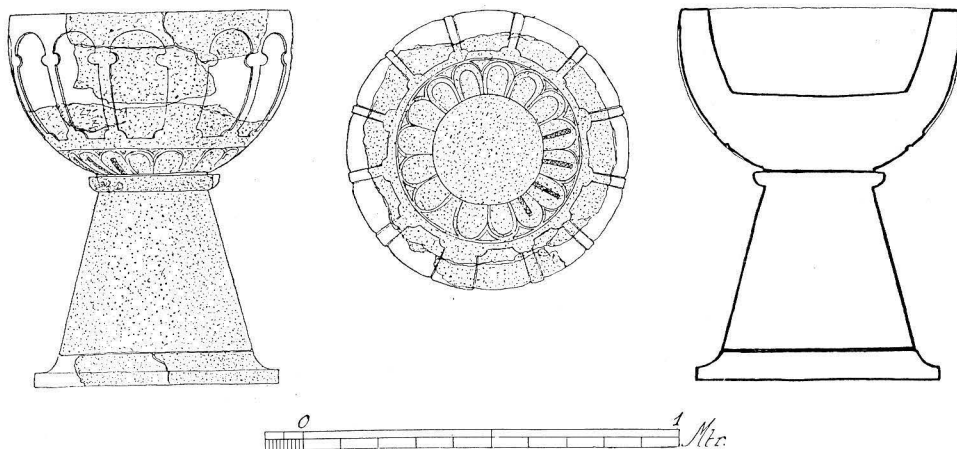

Fig. 14. Rekonstruktion av dopfunten, uppmätt av Adolf Nicklasson 1922. Skala 1: 20.
 Rekonstruktion des Taufsteines. Reconstruction of the baptismal font.

*en font i Näs
 Cook's spånst. H.
 från Gök.*

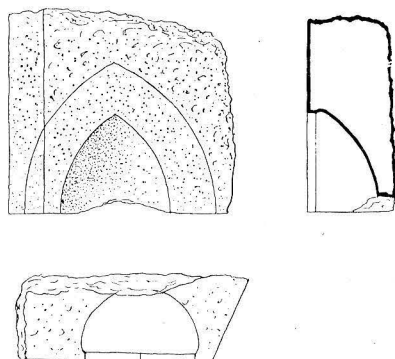

Fig. 15. Täcksten till vigvattensnisch, uppmätt av Adolf Nicklasson 1922.
 Stein einer Weihwassernische. Stone of a holy-water niche.

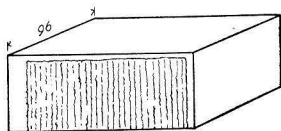

Fig. 16. Sten, urspr. funktion okänd. Skala 1: 40.
 Stein, ursprüngliche Funktion unbekannt.

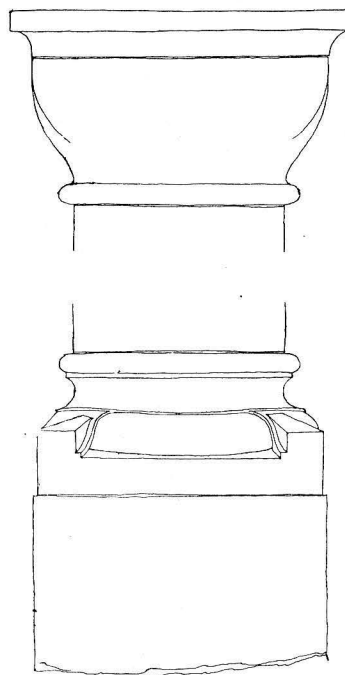

Fig. 17. Mittpelarens bas och kapital, det senare rekonstruerat, uppmätt av Adolf Nicklasson 1922.

Basis und Kapital der mittleren Säule, das Kapitell rekonstruiert. Base and capital of the central pillar, the capital reconstructed.

mindre H. (alltså mindre tyngd) än eljest vid denna tid (se vidare s. 126). Som rekonstruktionen nu måste utföras (fig. 19), blir klockvåningen förlagd under långhusets taknock. Klock-klängen kunde alltså egentligen endast finna väg genom tre stora klockhål i v., n. och s. Visserligen torde det i ö. röstet (det nu nedfallna) funnits tre smärre gluggar liksom i det v. Av de nämnda tre stora klockhålen är nu endast det i v. bevarat. Murhörnen konvergera starkt. I v. röstet tre mindre klockhål. Från kyrkogolvet förde en ännu bevarad trappa upp i första tornvåningen, som genom sina här ovan omtalade besparingsbågar i murarna var förenad med det övriga loftet. Våningen ovan loftet var klockvåningen. Formeln för torn-H:s bestämning ges s. 126.

LÅNGHUS OCH
KOR
INTERIÖREN

I interiören förenas långhus och kor av en tämligen bred triumfbåge (fig. 18). Spår av urspr. golv visar, att detta legat ungefär 190 cm under triumfbågens s. dynstens överkant. Långhuset har varit en avlång hall med mittelstöd, vars nedre del kvarstår (fig. 17); den attiska basen har enkla rombiska hörnblad. Bevarad är också kapitålet (i två bitar), som liknar dem från tidig unggotik eller övergångstid i Dalhem (Bd IV) och Vamlingbo (se Bd V) samt sex trummor av kolonnskafvet. Den ö. kragstenen, en enkel hålkälad platta (som i Dalhem) är bevarad i sin mur. Ett fragment av en hålkälad dynsten ligger på mittkolonnkapitålet. Av korets ena och långhusets fyra valv återstå i svicklarna så mycket, att de kunna bestämmas som tältvalv; den delvis kvarsittande putsen är medeltida. Två lösa bågstenar från någon gördelbåge finnas.

Då inga tydliga sömmar framträda, är det troligt att Bara kyrka byggts i ett sammanhang, trol. 1239 (TAXUSLISTAN). Dateringen stödes av ovan analyserade byggnadsdetaljer och av funtens form (se nedan). Som vi sett är dock det masverksprydda ö. fönstret en höggotisk form fr. b. av 1300-t. Kyrkan är byggd med grekisk fot (33 cm.) till måttstock, vilket tyder på cisterciensisk byggmästare.

INREDNING
OCH LÖSA
INVENTARIER

I koret finnas två rakspetsiga väggnischer i n., två fyrkantiga i s., av vilka den ö. med *piscina*. Sidoaltarna äro bevarade, ehuru trasiga, men av högaltaret är intet kvar. En sten med huggen spetsbågig nisch (fig. 15) har trol. tillhört huvudportalens inre ö. smyg och utgjort övre delen av en vigvattensfördjupning. — Av dopfunten finnas fragment. Vår rekonstruktion (fig. 14) visar en tidig unggotisk typ utan uttömningshål, som bekräftar, att kyrkan icke kan vara yngre än omkr. 1250.

En parallelepipedisk sten, (fig. 16) vars urspr. funktion är okänd, ligger vid kolonnbasen. Den är väl planhuggen på alla sidor med noggranna kantslag, men den sidan, som vetter mot pelarbasen, visar sig vid närmare betraktande ha en egendomlig behandling: åt s.; uppåt och åt n. en slåthuggen kant 10,2 och 3 cm. bred resp. Men den inre ytan, som bildar en rektangel 37×78,8 cm., har ej fått samma finbehandling. Men bredden på denna rårare behandlade yta är lika med pelarbasens bredd mot v. Den kan alltså ha legat på sin nuvarande plats med den planhuggna undersidan direkt mot golvet och möjligen tjänat som underlag för dopfunten.

En liten ringklocka hänger i tornets v. klockhål. I SÄVES BERÄTT. 1864 omtalas att klockan omkr. 1798 skall ha kommit från Rosendal (Ung-Båtels) i Follingbo. Den

Fig. 18. Interiör åt n. Foto A. Edle 1925.
Das Innere gegen N. Interior towards the N.

är enl. inskr. från 1720 och prydes med Fredrik I:s namnchiffer under kunglig krona. Den användes vid begravingar på kyrkogårdsområdet, som alltjämt är helgat för detta ändamål. Se vidare i inledningen, sid. 10 samt G.A. ²⁵/₈ 1923.

Ett svärd, avbildat hos Säve, Berätt. 1864, hittades 1860 i kyrkan (nu borta?).

Som överläggare till ö. väggnischen i korets sydvägg är överdelen av en bildsten inlagd med den ristade sidan nedåt. Endast några ristskårer kunna iakttagas. (100) × (50).

Egendomlig medeltida gravhäll utan text: kring kanterna två ristade bårder och därinnanför ringkors på trappstegsfot. Ring och kors bildade av tre åsar åstadkomna genom fyra parallella ristningar. Mellan korsarmarna inom ringen treflikiga blad utgående medsols från ringens innersta ristning. Till vänster och höger om övre korsarmen: solen och månen, likaledes ristade. 208×107. Ligger utanför s. kormuren mitt för s. korfönstret.

SAMMANFATTNING AV BARA KYRKAS KONSTHISTORIA

I. Nu stående kyrkan byggdes omkr. 1239, dock med smalare altarfönster (ett eller tre?). Med hänsyn till den djärva konstruktionen, i vilken halva tornthyngden var buren på spetsarna av långhusets gördelbågar, hölls tornet ovanligt smalt och lågt och med sadeltak mellan två rösterna i stället för med den vanliga höga spiran mellan fyra rösterna (fig. 19). Dopfuntnfragment (fig. 14). Byggnaden är nära besläktad med Roma sockenkyrkas och Dalhems samt Vänge långhus. Trol. av cisterciensisk byggmästare.

II. Ett stort altarfönster med masverk bygges i början av 1300-t.

III. År 1588, då kyrkan en tid legat öde, begärde socknen gudstjänstens återupptagande och utlovade bygga vattentak.

IV. Då reparationen aldrig blev av, rasade valven. Kyrkan förföll allt mer, intill 1923, då den konserverades på bekostnad av en enskild persons donation.

ZUSAMMENFASSUNG

I. Die jetzt befindliche Kirche wurde um 1239 errichtet, aber mit schmaleren Altarfenstern (einem oder drei?). Wegen der kühnen Konstruktion — das halbe Gewicht des Turms ruhte auf den Spitzen der Gurtbogen des Langhauses — war der Turm ungewöhnlich schmal, niedrig und mit einem Satteldach anstatt mit der üblichen hohen Spitze. (Abb. 19). Taufsteinfragment (Abb. 14). Der Bau ist verwandt mit dem Langhaus der Gemeindekirchen Roma, Vänge und Dalhem cisterciensischer Baumeister?

II. Grosses Altarfenster mit Masswerk. Anfang des 14. Jhs (Abb. 11b).

III. Im Jahr 1588, als die Kirche eine zeitlang verödet war und dachlos dastand, verlangte die Gemeinde die Wiederaufnahme des Gottesdienstes und verpflichtete sich einem Dach wiederherzustellen.

IV. Da aber aus der Wiederherstellung nichts wurde, stürzte das Gewölbe ein. Die Kirche verfiel mehr und mehr, bis sie endlich 1923 mit der Hülfe einer privaten Schenkung konserviert wurde. (Abb. 1.)

SUMMARY

I. The church now standing was built in about 1239, but with narrower altar windows (one or three?). In view of the bold construction in which half the weight of the tower is borne by the points of the arch-bands of the nave, the tower was made unusually low and slender and with a saddle-roof between two roof-trusses, instead of with the usual high spire between four roof-trusses (fig. 19). Fragment of the font (fig. 14). The building is closely related to the parish church at Roma and the naves at Dalhem and Vänge. The master was probably a cistercian lay brother

II. A large altar window with tracery was built at the beginning of the 14th century (fig. 11b).

III. In 1588, when the church had been abandoned for some time, the parish asked for a resumption of the services and promised rebuild the roof.

IV. As the repairs were not executed, the vaults fell in. The church became more and more dilapidated until 1923, when it was conserved at the expense of a private donor (fig. 1).

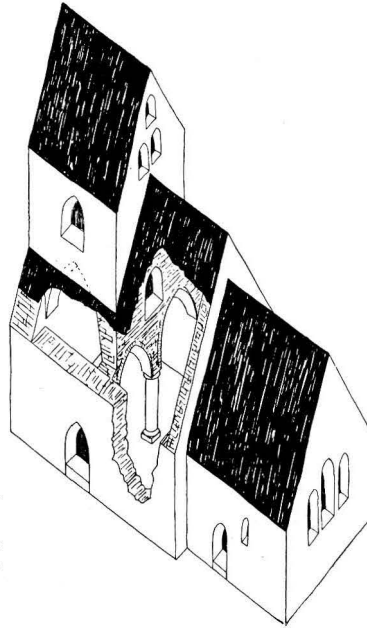

Fig. 19. Förslag till restaurering av exteriören av Anders Roland 1923.
 Entwurf zur Wiederherstellung des Aussenen. Project for restoration of the exterior.

Hic

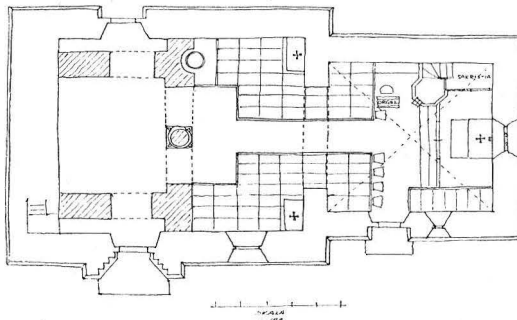
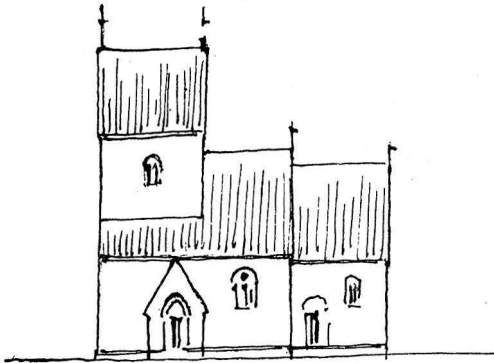

Fig. 20. Förslag till restaurering av interiören av Anders Roland 1923.
 Entwurf zur Wiederherstellung des Inneren. Project for restoration of the interior.

Fig. 21. Hörsne kyrka fr. ö. Foto J. W. Hamner. 1897.
Die Kirche von O. The church from the E.

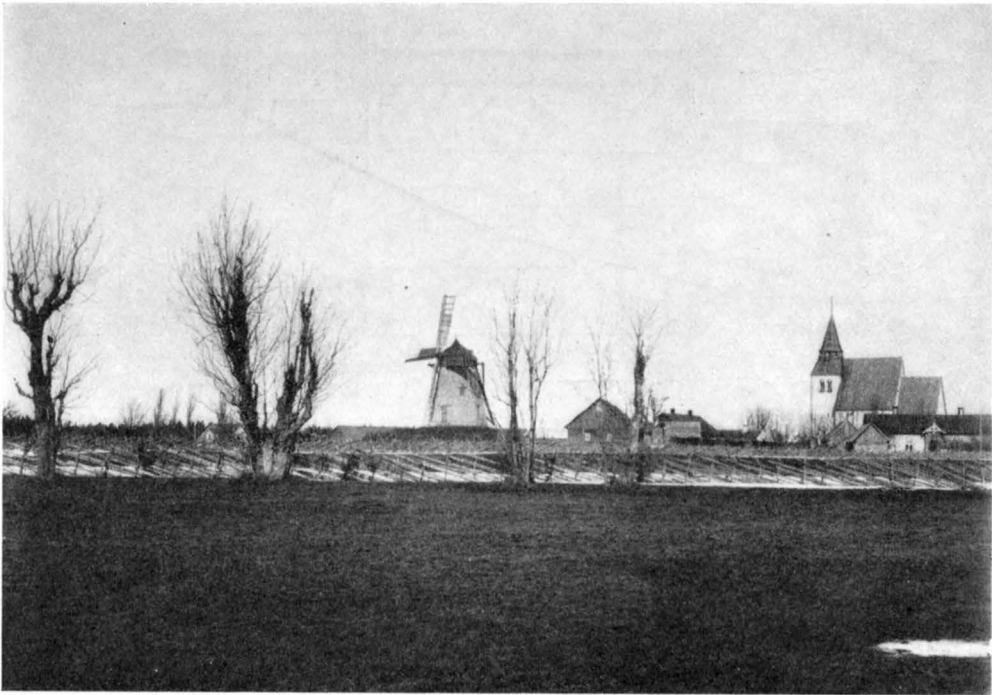

Fig. 22. Kyrka och kvarn fr. s. Foto J. W. Hamner 1897.
Kirche und Mühle von S. Church and mill from the S.

HÖRSNE KYRKA

AV

JOHNNY ROOSVAL OCH HANS WACHTMEISTER.

TRYCKTA KÄLLOR: BRUNIUS, II, sid. 205. — D. S. II, sid. 421: skrivelse fr. Gotlands allmoge till ärkebiskopen i Uppsala av 1304 ang. invigning av Hörsne bl. a. — G. A. 12/6 1934 och 20/12 1937 ang. restaurering. — STRELOW, sid. 139 med årtalet 1096.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.-SAML.: HILFELINGS JOURNAL 1801. — P. A. SÄVES BERÄTT. 1864, ext. fr. s.ö., skulptur på s.-portalens röste, baldakinfragment, Hörsneeken, gråstenar med fåror, 7 akvareller av glasmålningar, runstensfragment, inskr. på nattvardskalk. — TAXUSLISTAN med årtalet 1239. — ATA: 3 blyertsteckningar av Ar. Johansson 1883: ext. fr. s., detaljer av portaler, väggskäpsfasad, 1 blyertsteckning av J. ÅBERG av väggskäpsfasad, foton av 3 gravstensteckningar av HILFELING, 4 akvarellkopior av glasmålningar av G. MEUKOW och 4 st. av E. TÖRNGREN; förslag till ny kyrkogård av trädgårdskonsulent E. Nilsson; plan med grundrester av äldre kyrka och rekonstruktion av dennas plan osign.; INV. 1830 upprättat med ovanlig utförlighet av kyrkoherden C. M. Söderström, handl. ang. restaureringen 1937/38 m. m. — B.St.: förslag till uppvärmning och glas-

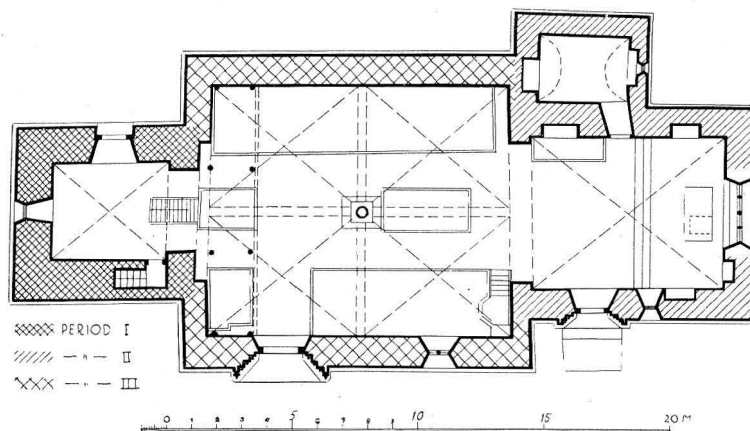

Fig. 23. Plan. Skala 1: 300.
Grundriss der Kirche. Plan of the church.

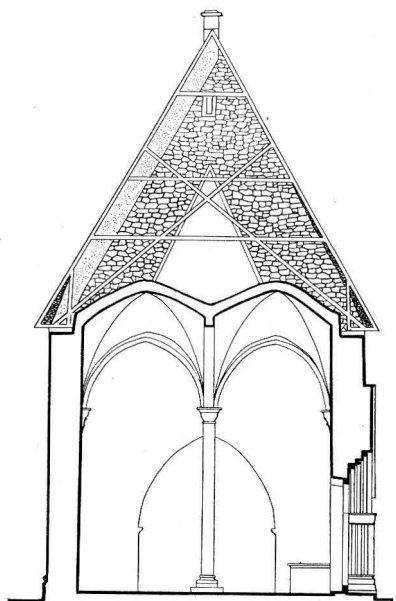

Fig. 24. Sektion genom långhuset
mot ö. Skala 1: 300.

Schnitt des Lang- Section through the
schiffes gegen O. nave towards the E.

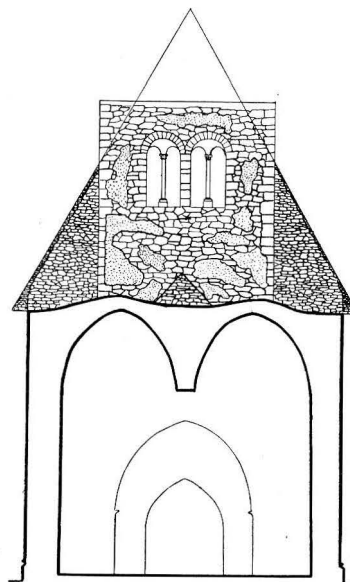

Fig. 25. Snitt genom långhuset in-
till v.-muren. Skala 1: 300.

Schnitt durch das Section through
Langschiff dicht the nave close by
bei der W.-Mauer. the W. wall.

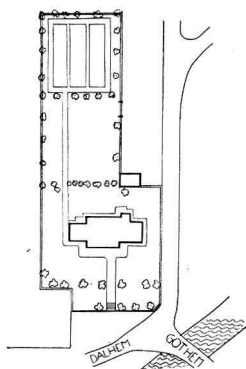

Fig. 26. Situationsplan.
Skala 1: 3000.
Lageplan. Plan of situation.

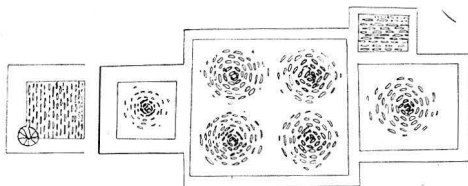

Fig. 27. Valvplan. Skala 1: 600.
Gewölbeschema. Plan of the vaults.

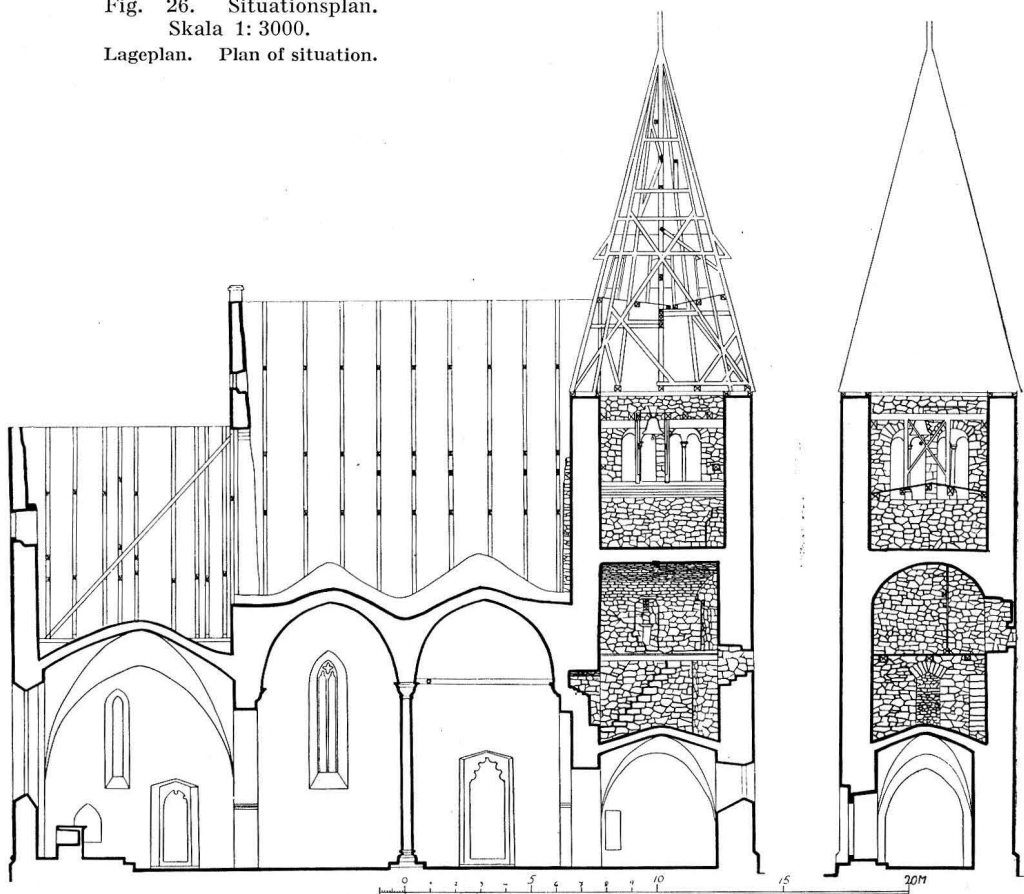

Fig. 28. Snitt genom kyrkan mot s. samt genom tornet mot ö. Skala 1: 300.
Längensnitt der Kirche gegen S., Schnitt des Turms gegen O. Longitudinal section through the church towards the S., through the tower towards the E.

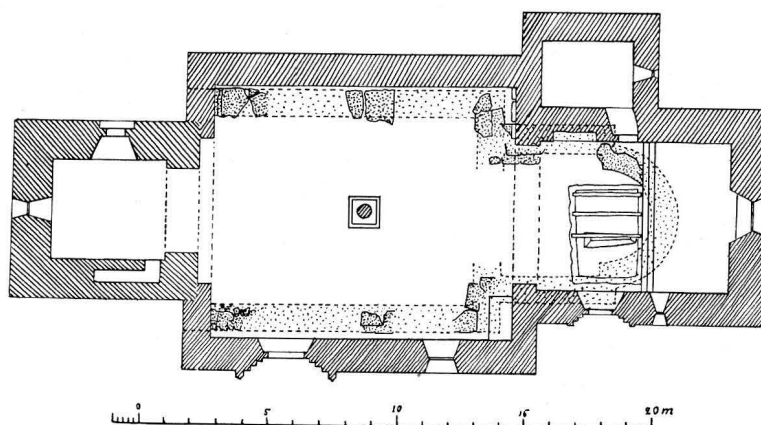

Fig. 29. Plan med rekonstruktion av kärnkirkans grundval, uppmätt av Erik Bohrn 1936.

Grundriss mit Rekonstruktion der Fundamente der alten Kirche. Plan with reconstruction of the foundations of the original church.

fönster av N. PETERSSON 1905 (plan, sektion och s.-fasad); kyrkogårdsutvidgning av E. NILSSON 1937; införelse och ledning av elektrisk orgelfläkt av Aktiebolaget Gotlands kraftverk 1944. — R. A.: E. D. handl. 29/9 1905 (förslag till uppvärmning m. m.).

KYRKANS ARKIVALIER: RÄK. fr. 1741; VIS. PROT. 1684—1720; 1736—; INV. 1587; 1703—; ST.-PROT. fr. 1811.

Vid rest. 1937 funna mynt äro överlämnade till G. F. med undantag av två, som gått till Kungl. Myntkabinetet. Över tvåhundra mynt tillvaratogs. De äldsta tillhöra 1200-t., däribland vissa gotländska («Th: grupp III») fr. seklets början eller mitt och ett från Reval. De övriga utgöra kronologisk fortsättning genom alla århundraden fram till en ettöring fr. 1899 och en tvåöring fr. 1901. Det är tydligt att mynten stoppats ned i golvspringorna som offergåvor.

Enl. *Hilfelings Journal* 1801 låg Norrlanda kyrka 1604 under Hørsne. Jfr inledningen sid. 4.

Enl. INV. 1830 är Hørsne »byggd år 1096 och bär namnet Catharina».

★KYRKOÅRD

Kyrkogården höjer sig c:a 1 m över omgivande marken i v., s. och ö. samt något mindre i ö. (fig. 26). Den infattas av en terrassmur som föga höjer sig över kyrkogårdens plan. Urspr. utsträckningen markeras av murarna ö. och v. om kyrkan samt av n. mursträckan vid sockenmagasinet i n.o. och s. mursträckan vid vinkeln vid prästgården i s.v. En utvidgning åt s. på 1880-t. markeras av v. sträckan i vinkeln vid prästgården, och åt n. utvidgades kyrkogården 1937 c:a 70 m på så sätt att gamla v. kyrkogårdsmuren förlängdes åt n. och fr. sockenmagasinet v. gavelvägg utlades en ö.-mur parallell med v.-muren.

Huvudingången till kyrkogården ligger rakt s. om långhusets ö. del och utgöres av en cementtrappa, som leder upp till terrassen flankerad av två fyrkantiga tegelmurade stolpar med järngrindar. Fr. denna ingång leder en bred grusgång fram till en liknande gång längs kyrkans sydsida fr. korportalen västerut runt tornet och sedan rakt norrut nära kyrkogårdens v. gräns och runt gränserna till ö. utvidgningen. Denna

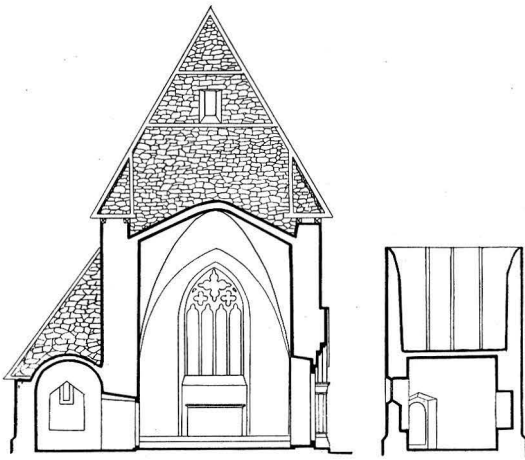

Fig. 30. Tvärsnitt genom koret mot ö., genom sakristia mot s. Skala 1: 300.

Querschnitt des Chores gegen O., Querschnitt der Sakristei gegen S. Cross section of the choir towards the E., through the sacristy towards the S.

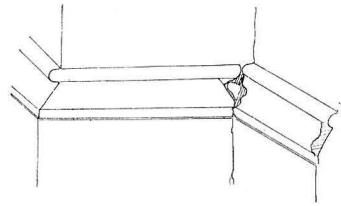

Fig. 31. Fog mellan långhus- och korsocklarna. Skala 1: 40.

Fuge zwischen den Sockeln des Langschiffes und des Chores. Joint between the socles of the nave and the choir.

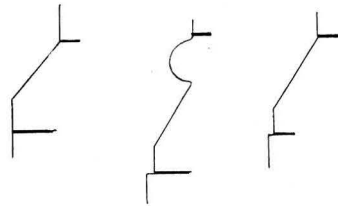

Fig. 32. a) Tornets, b) korets och långhusets och c) sakristians sockel. Skala 1: 20.

a) Sockel des Turms, b) des Chores und des Langhauses und c) der Sakristei. a) Socles of the tower, b) the choir and the nave and c) the sacristy.

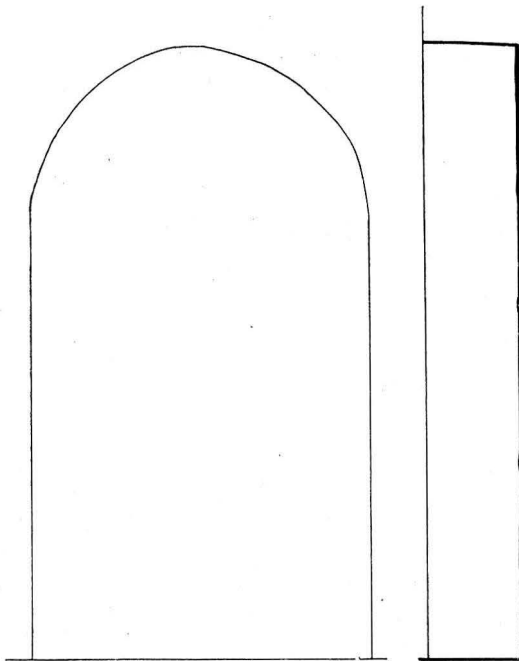

Fig. 33. Nisch i korets n. mur, kanske avsedd för ett madonnaaltare med bild = fig. 60. Skala 1: 40.

Nische im n. Chormauer, vielleicht zu einem Madonnenaltare mit Skulptur = Abb. 60. Niche in the N. wall of the choir, possibly for a Madonna altar with a sculpture = fig. 60.

senare har en ingång flankerad av fyrkantiga cementstolpar med järngrindar mitt på sin ö. terrassmur. Innanför stolparna leda tre trappsteg upp till kyrkogårdens marknivå.

Kring 1937 års utvidgning äro lindar planterade under det att askar på c:a 5 m avstånd fr. varandra och c:a 1 m innanför muren omgiva den övriga kyrkogården. Ö. om koret ligger sockenmagasinet uppfört av kalksten i två våningar under tegeltak med sin längdsträckning i ö.-v. och sannolikt med sin s. mur i kyrkogårdens urspr. v.-gräns. Strax n.-o. om magasinet påträffades vid grävning 1924 subterrestra rester av en fyrkantig byggnad. Av de partier, som då kunde blottas, framgick med stor sannolikhet, att de måste härröra fr. en kastal.

KASTAL

KYRKANS
HUVUDELAR

Kor och långhus äro väl proportionerade till varandra, ehuru byggda under skilda perioder, det förra ungotiskt omkr. 1200, det senare höggotiskt omkr. 1300. De ansluta till ett litet v.-torn i övergångsstilens karaktär, från 1239. Sakristian är samtida med koret. Av en kärnkyrka fr. omkr. 1180—1210 med vanlig romansk plan har grunden upptäckts under kyrkogolvet (fig. 29).

KORET

Ehuru korets sockelprofil (fig. 32) är gemensam för hela den egentliga kyrkan, märkes dock, i s. ingående hörnet mellan kor och långhus, ett avbrott: Långhussockeln har icke byggts i omedelbart sammanhang med korets. Den har inget naturligt förband, utan har så att säga med våld brutit sig in i densamma för att vinna ett artificiellt förband. Se fig. 31. Korets skråkant är ojämnt avhuggen, en spets av långhussockeln tränger sig in förbi den trasade kanten, och för övrigt är förbindelsen vunnen genom lappning med stenbitar och murbruk.

Korets liksom långhusets fasader täckas nu sedan 1892 av spritrappning, vilken, liksom säkert den urspr. släta, tunna putsen gjorde, stannar vid en inhuggen putsrand.

V. korgaveln är tillika ö. långhusgavel och öppnar sig ovanvalvs mot v. med en bred triangelbåge (fig. 24), vilket gör intryck av att man avsett ett omedelbart fortsättande av bygget åt v., alltså fullkomligt i motsats mot vår förklaring av det dåliga förbandet mellan socklarna. Detta är en skenbar motsägelse, som här nedan behandlas sid. 32.

Det lansettformade fönstret i s. (fig. 34) är urspr., men icke så det breda, delade fönstret på ö. gaveln, vilket trol. byggts först i senare hälften av 1300-t. (jfr s. 47 »glas-målningar» och fig. 52, det är samma fönstertyp som Visby Marias gotiska fönster i sidoskeppen). Den urspr. fönsteranordningen innebar trol. tre lansettformiga såsom i Hogrän (Bd III, fig. 94).

Korportalen (fig. 34) är urspr. Dess betäckning utgöres av idel rena spetsbågar. Där finnes inget tympanon eller tympanonkappa i egentlig mening. Från de båda innersta spetsbågarna ses tre »droppar» på varje liksom en plantas skott spricka ut i noggrann korrespondens med varandra (en av dem sedan länge avslagen). Inom de gotländska tympanonkonturernas flora är detta samma typ och samma stadium av harmoni mellan linjerna, som Tofta korportal representerar (Bd III, fig. 250, hänförd till omkr. 1270 å sid. 225, jfr även Träkumla långhusportal, Bd III, fig. 38 daterad

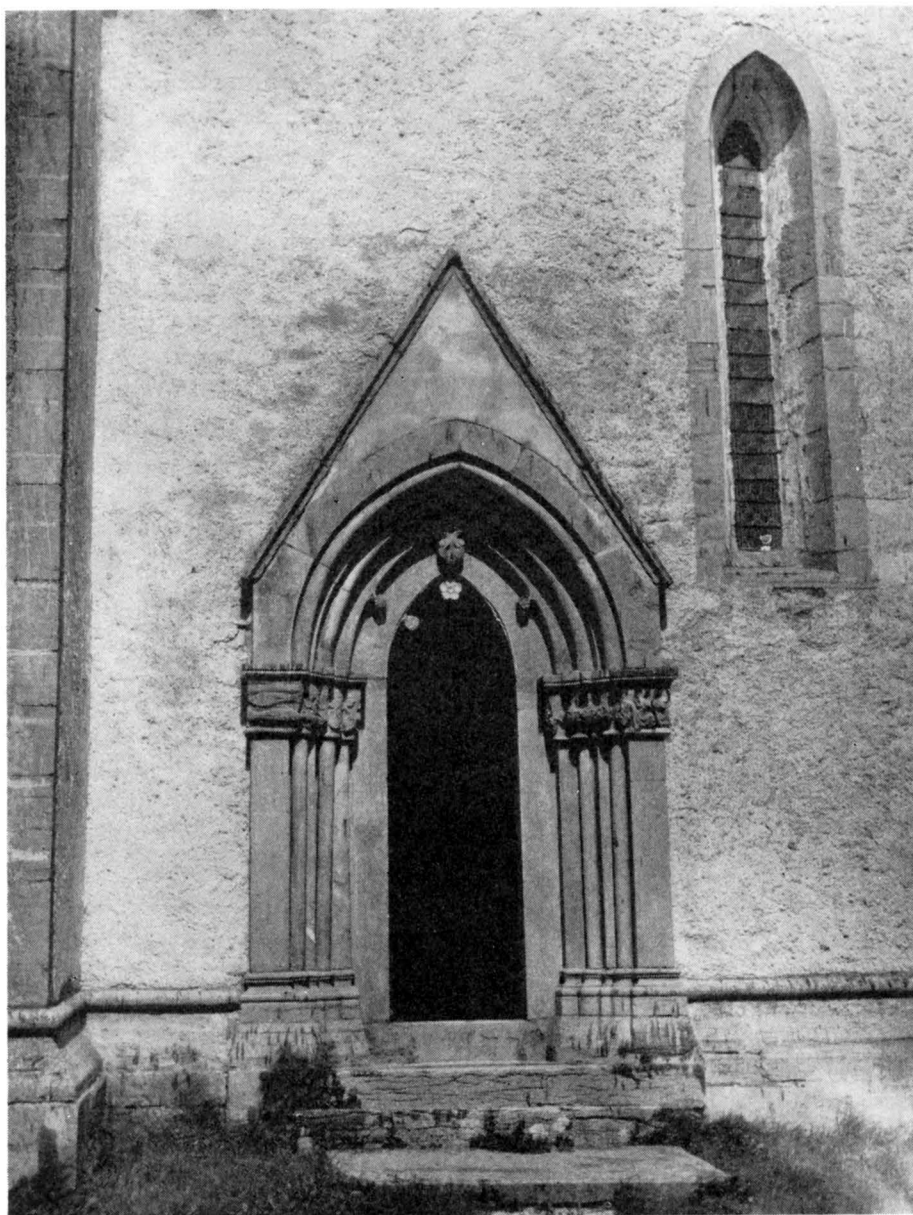

Fig. 34. Korportalen. Foto O. Sörling 1891.
Das Chorportal. The portal of the choir.

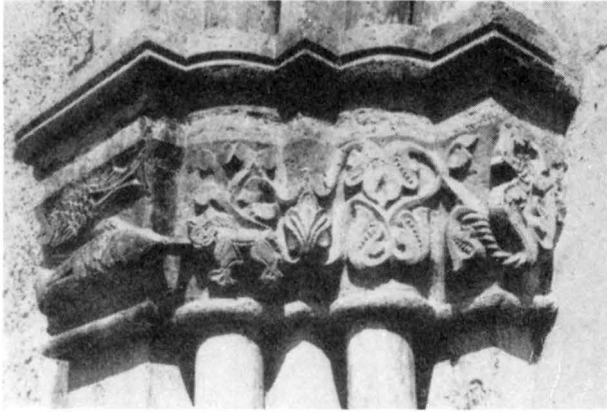

Fig. 35. Korportalens v. kapitälband.
Die v. Kapitellreihe des Chorportals. The W. row of capitals of the choir portal.

Fig. 36. Detalj av korportalens ö. kapitälband.
Detail der ö. Kapitellreihe des Chorportals. Detail of the E. row of capitals of the choir portal.

omkr. 1277 å sid. 34). Röstet har ungefär en liksidig triangelns form något tryckt, toppvinkeln är ungefär 65° . En blick på de gotländska portalaröstena visar att tendensen går från de ganska kraftigt tilltryckta med toppvinkel om 71° till 71° (ex. Othem och Roma långhus 1240—50) till de liksidiga eller något mer spetsade, med toppvinkel 52° — 60° (ex. Tofta långhus, Ekeby, Hogrän, Sanda, omkring 1270—1285) och *slutligen* över till de skarpt tillspetsade, med toppvinkel 41° — 50° (ex. Bunge långhus, Endre dito, Källunge, Hörsne långhus, omkr. 1285—1300). Hörsne med sin 65° vinkel bör ligg kronologiskt mellan första och andra gruppen, alltså omkr. 1250—1270. Men, då tornet synes byggt 1239, kan koret, som inleder uppbyggandet av en helt ny kyrka icke gärna komma tidigare än omkr. 1260 (egentligen är 30 år den naturliga vilopausen), detta trots att kapitälskulpturen är gammaldags (jfr bladen i Othems korportal och valvmålningar). Längst åt v. finnas djurfigurer: två fiskar, som förmodligen ha eucharistisk betydelse, symboliserande Frälsaren med anspelning på de två fiskarna i miraklet med de 5 000 människens bespisande. Lejonet därbredvid skulle då representera den fientliga diaboliska makten.

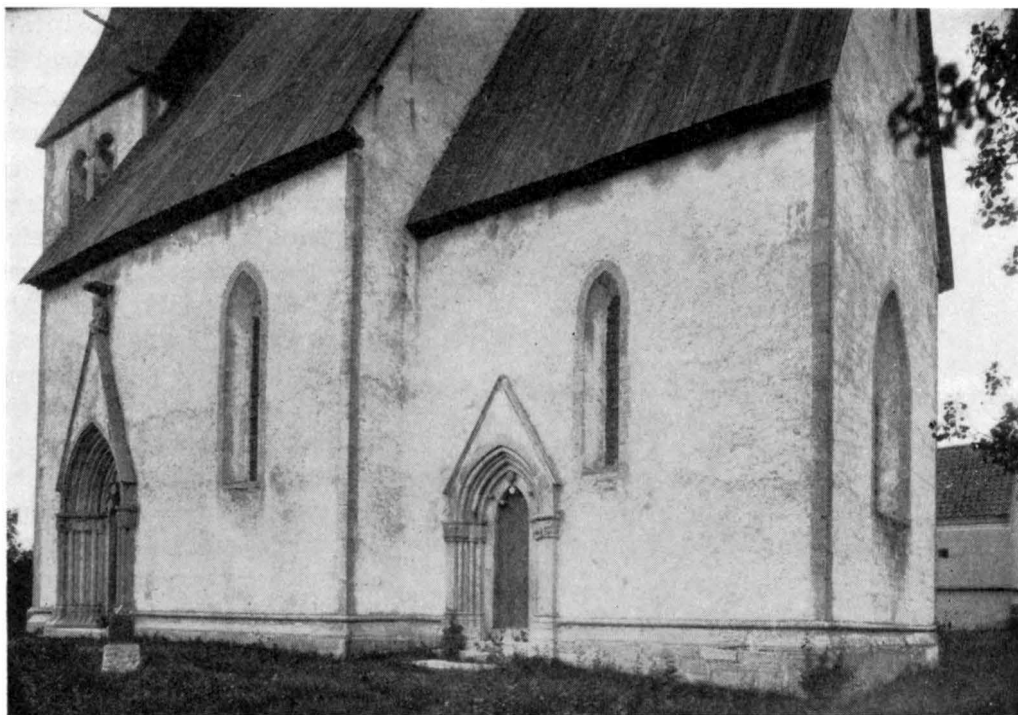

Fig. 37. Kyrkan fr. s. ö. Foto O. Sörling 1891.
Die Kirche von SO. The church from the S. E.

Koret synes efter denna analys höra till de ungotiska, trol. omkr. 1260.

Korets yttertak är täckt med bräder, så överallt, nytt 1937/38.

Golvet är av trä (så överallt, se långhuset!). Altarpodiet stiger först med två stentrappsteg, som kunna vara urspr., sedan med ett av trä, som måste betyda en höjning i nyare tid. I samband med denna torde ö.-fönstrets nedre fack ha murats igen.

Ingången till sakristian är pressad intill altarpodiet och snedriktat. Fig. 29 ger förklaringen: medan nya koret började uppföras (från ö.), fick absidkoret stå kvar; enda sättet att komma in i det nybyggda partiet var då att förlägga sakristiangången som den nu är; observera att själva sakristian då ännu icke var uppmurad.

Triumfbågen är mycket bred och gemensam med långhuset. Detta förhållande, som ger intryck av omedelbart byggnadssammanhang, alltså i motsägelse till sockelavbrottet, är ett problem som här nedan närmare förklaras, sid. 32. I omsorgsfull anslutning till triumfbågen ansätter tältvalvet.

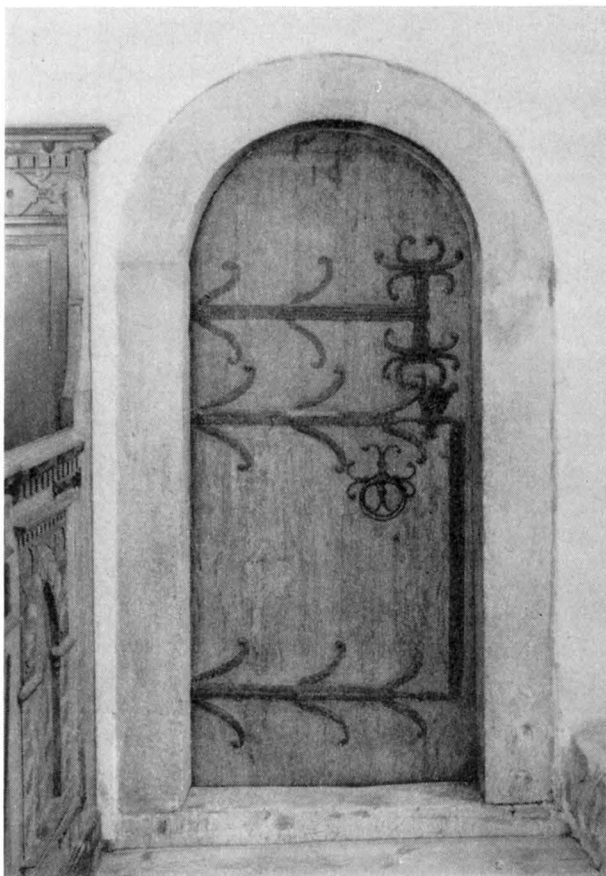

Fig. 38. Sakristiportalen.

Das Sakristeiportal. The portal of the sacristy.

den utlades nu sålunda, att, inklusive befintliga kärnlånghuset och det härtill hörande tornet, byggnadens total-L. blev 90 fot, i detta fall grekiska fot om 33 cm,¹

¹ För fastställande av den gotiska kyrkans måttagning observeras följande. Total L., tornet medräknat, 29,8 d. v. s. 100 sv. f. (= 29,7) eller 90 gr. f. (= 29,7). Det förefaller alltså ovisst om den använda tumstocken varit svenska fot om 29,7 cm. eller grekiska om 33 cm. Murtjocklek i långhus, omkr. 1,28 d. v. s. 4 gr. f. (= 1,32). Murtjocklek i torn omkr. 1,7 d. v. s. 5 gr. f. (= 1,65). Korets L. 9,0 i fasaden, men 9,9 då det stod fritt = 30 gr. f. (= 9,9). Korets yttre B. 8,7 à 8,9 i v. delen d. v. s. 27 gr. f. (= 8,91). Korets inre B. 5,9 d. v. s. 18 gr. f. (= 5,94). Korets H. 18,2 d. v. s. 62 sv. f. (= 18,214) eller 55 gr. f. (= 18,15). Sköldbågens H. i s. 8,1 d. v. s. 25 gr. f. (= 8,25). Korets ö. fönster, inre smyg B. 2,9 m. d. v. s. 9 gr. f. (= 2,97). Långhusets L. 14,2 d. v. s. 43 gr. f. (= 14,19). Långhusets B. 12,9 d. v. s. 39 gr. f. (= 12,87). Långhusets H. 23,1 d. v. s. 70 gr. f. (= 23,100). Långhusets sköldbåge H. i s. 10,6 d. v. s. 32 gr. f. (= 10,56). Kor och långhus tillsammans L. 23,2 = 70 gr. f. (= 23,1). Måtten tagna inclus. socklar. Det är alltså otvivelaktigt grekiska fot som använts vid utstakande och bygge.

Ovanvalvs se vi takstolar-
nas sulor sträcka sig långt in
över murkrönets kant (fig. 28).
Sulornas ändar äro på oregel-
bundet sätt kapade; de tyckas
urspr. ha sträckt sig tvärs över
rummet som bindare. Men valv-
toppen står i vägen, och valvet
måste då anses sekundärt. Att
valvet har en särskild tillkomst-
historia bekräftas av dess besyn-
nerligt låga nivå i förhållande
till murkrönen. De gotiska valven
i landskyrkorna på ön bruka icke
låta sina sköldspetsar stanna un-
der murkrönen, snarare gå de
ett gott stycke ovanför såsom
fallet är i Hørsne långhus. I
Hørsne kor däremot är det lik-
som nedpressat mellan murarna.
Detta samt övriga tre problem,
som ovan strukits under, kan
förklaras i sammanhang med en
översikt av det antagliga för-
loppet vid korbygget. Då nya
koret byggdes, måste, som vi
sett, efterhand det gamla »kärn-
koret» rivs. Den nya korgrun-

Fig. 39. Runinskrift på sakristidörren.

Runeninschrift an der Sakristeitür. Runie inscription on the sacristy door

alltså 29,7 m. eller något över det vanliga måttet för en medelstor landskyrka, som brukade räknas till 100 St. fot d. v. s. 27,7 m. Koret räckte då, helt naturligt, från den utstakade 90 gr. fots-punkten i ö. fram till anslutning vid kärnkirkans triumfbågemur, vilken, som grundmurarna (fig. 29) visa, låg ett stycke västligare än den nuvarande. Under arbetets lopp kunde kärnkoret stå kvar och gudstjänsten där fortsätta obehindrat, till dess att man hunnit till arbetet med n. muren och den därmed sammanhängande nya sakristian. Då först torde kärnkoret ha rivits fullständigt och därför kom dess stenmaterial till gagn — som vi strax skola erfara — just i sakristian.

Om vi nu granska det nya koret i dess första skick märkes följande: 1) koret hade då ingen egen triumfbåge, utan anslöt till långhusets, som säkert var trång, låg och rundbågig: 2) Altarpodiet var ett trappsteg lägre än nu, detta är redan förklarat. 3) I ö. sågs icke som nu ett stort, utan tre lansettformiga fönster, förklaring ovan s. 26. 4) Riktades blicken uppåt gick den obehindrat mot taknocken: bindare och sparrar lågo öppna. Varför blir icke en eljest så påkostad byggnad genast välvd? Emedan det gamla

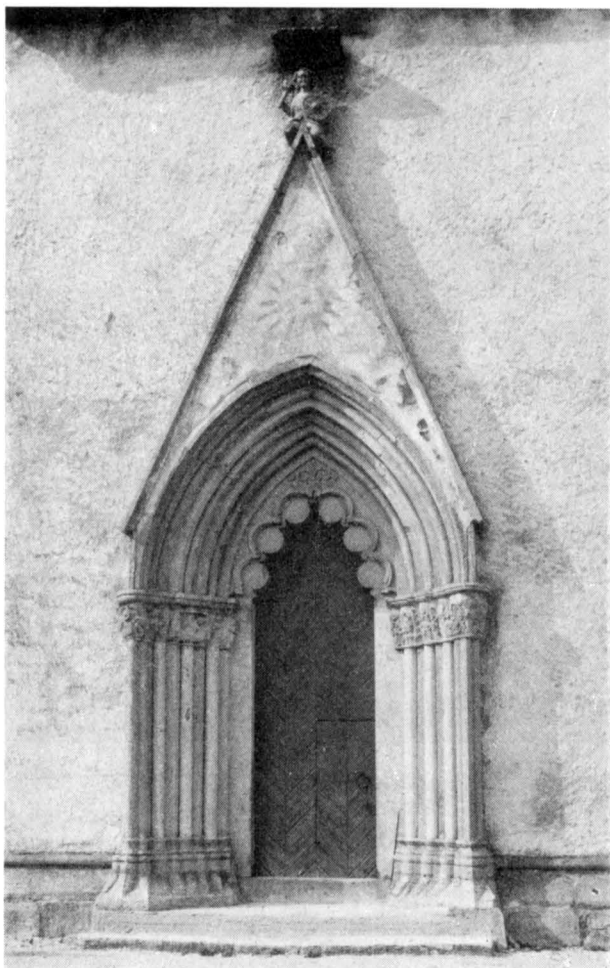

Fig. 40. S. långhusportalen. Foto C. R. af Ugglas 1907—12.
Das s. Langschiffportal. The S. portal of the nave.

valv har sin gemensamma tryckpunkt mycket djupt nere på triumfbågemuren, betydligt djupare än vid ett en- eller treskeppigt valvsystem. Därför var man betjänt med ett lägre korvalv som motpress. Möjligen kan även vissa proportionsregler inverkat. I de gotiska koren med ett valv synas nämligen H. till valvanfang och rummets L. i v.—ö. vara lika (så i Bro, Bd I, fig. 269, Bunge, Bd II fig. 30, Endre, Bd I, fig. 451, Hejnum, Bd II, fig. 235, Hellvi, Bd II, fig. 177, Othem, II, fig. 210). Om L. kortas, bör alltså även H. förminskas.

Det nu beskrivna koret kan, i sitt första tillstånd, närmast med stöd av portalanalysen

säkert valvlösa långhusets triumfbågemur icke skulle tåla pressen av korvälvingen ö.-ifrån. Man föredrog att vänta, till dess att välvning kunde utföras samtidigt från båda håll, antingen det nu bleve genom invälvning av kärnlånghuset eller (som det faktiskt blev) genom helt nybyggt långhus. Det nya korets v. röste var säkerligen provisoriskt byggt av trä ovanpå kärnlånghusets ö. röste.

Då längre fram ett nytt långhusbygge kom till stånd, skedde det dock litet annorlunda än vad korarkitekten föreställt sig. Det nya långhuset bet sig in på korets område, krävde plats för ny grund och ny triumfbåge. Koret blev alltså kortare. Härigenom förklaras att dess s. sockel, v. om portalen, måste tåla en inhuggning för att ge plats och förband åt nya långhussockeln. Korarkitekten måste ha tänkt sig förbindelsepunkten något längre åt v.

Nu först blev det lämpligt att slå korvalvet. Och varför spändes det så lågt? Väl emedan det nya tváskeppiga långhusets

dateras till 1250—1270. Det upptecknade årtalet 1239 är uppenbarligen för tidigt. Vi skola också finna att tornet kan göra anspråk på detta datum och ha redan därför anledning att gå fram till omkr. 1260 för korets räkning.

I den tunnvalvda sakristian äro sockeln, det rundbågiga fönstret i ö. samt omfattning och dörr till den rundbågiga ingången fr. koret återanvända rester ur kärnkoret. Ingången är som sagt något förskjutet åt ö. Man märker den grova genombilningen av kyrkomuren i ö. smygen. Byggnadstiden för sakristian ha vi funnit samtida med korets. — Orsaken till ingångens förskjutning ha vi påpekat s. 29: man byggde ö. hälften av nya koret först och behövde en ingång i nybygget. Se fig. 29!

Huru långhuset anlades i sin ö. del ha vi redan studerat. I v. lades grunden så, att gavelmuren med halva sin massa tånglikt omslöt det ännu befintliga tornet. Den andra gavelmurmhälfen smögs intill tornets östmur och öppnade sig mot denna med en vid spetsbåge (fig. 23), vars H. var avpassad efter nivån på långhusvalvets anfang, som här möttes av en kragsten. Om fasadbehandlingen se koret!

Långhuset har, i s., ett enda delat, urspr. spetsbågefönster. I portalen (fig. 40) bildas tympanonkonturen av sex utbuktningar, mot vilka svarar en kappas med en upphöjd profilerad bård av sex inbuktningar. Detta är den vanligaste tympanonkompositionen i gotlandsportaler med figurskulptur, fr. o. m. de sent ungotiska, där figurelementet börjar visa sig, t. o. m. de kontragotiska av Egypticus (jfr Lärbro långhus Bd II, fig. 159, där sid. 112 hänförd till omkr. 1280 m. fl.). — Rödbrun färg synes ännu på kappans bård och på en palmett i kappans översta svickel.

Röstets mycket spetsiga vinkel är redan ovan sid. 28 påpekad och bl. a. jämförd

SAKRISTIAN

LÅNGHUSET

Fig. 41. S. Mikael på s. långhusportalens röste.
St. Mikael auf dem Wimperg St. Michael on the pediment
des s. Langhausportals. of the S. portal of the nave.

Fig. 42. S. långhusportalens v. kapitälband.

Die w. Kapitellreihe des s. Langhausportals. The W. row of capitals of the S. portal of the nave.

med Endreportalen, som i anslutning till Taxuslistan dateras till 1297. Hörsneportalen är märklig genom sin livligt berättande figurskulptur. Grensle, på toppen av röstet, rider S. Mikael, rundsköld och morgonstjärna beredda till attack, en skyddsvakt för Hörsne kyrka.¹ Just på grund av denna sin stolta plats borde han, förefaller det, anses som kyrkans patronus.² Av samma hand är figurraden i v. kapitälbandet, som framställer scener ur Uppenbarelseboken. Längst till höger synes Johannes, Apokalypsens författare, med sin bok i handen. Modelleringen av hans skägg är slät med samma sorts yta som det övriga huvudet, vilket visar, att skulpturen ursprungligen varit målad. Till vänster om Johannes synes den apokalyptiska kvinnan, som står på månen och är klädd i solen. »Och ett stort tecken visade sig i himmelen: där syntes en kvinna, som hade solen till sin klädnad och månen under sina fötter och en krans av tolv stjärnor på sitt huvud» (Uppb. 12:1). Solen framställs som en rund skiva. Nästa scen framställer samma kvinna i barnsäng. »Och hon födde ett gossebarn, som en gång skall styra alla folk med järnspira.» (Uppb. 12:5). Kvinnan i sängen ligger fullt påklädd; hon har en ärmlös överklänning och en underklänning med långa snäva ärmar. Nästa scen framställer samma kvinna, som nu är bevingad, för att draken ej skall nå henne. »Och när draken såg, att han var nedkastad på jorden, förföljde han kvinnan, som hade fött gossebarnet. Men åt kvinnan gåvos den stora örnen två vingar, för att hon skulle flyga ut i öknen till den plats, där hon skulle få sitt uppehälle under en tid . . .» (Uppb. 12: 13 och 14). Längre till

¹ Jfr ROOSVAL, Sankt Mikael, den okände bondesoldaten i Hörsne, i Julhälsningar till församlingarna i Visby stift 1937. Förf. söker en bibetydelse i Mikaelsbilden som symbol av böndernas tappra strid mot staden 1288.

² Däremot står den obestyrkta uppgiften om S. Karin som kyrkans namnhelgon, se sid. 24.

Fig. 43. S. långhusportalens ö. kapitälband.

Die ö. Kapitellreihe des s. Langhausportals. The E. row of capitals of the S. portal of the nave.

vänster på kapitälbandet se vi den apokalyptiska draken och till sist St. Mikael, som strider mot denne. Vid drakens svans synas naturligt formade eklöv och ollon.

Ö. kapitälbandet är helt fyllt med växtornament, en rabatt av rakt uppstående plantor i egendomlig omväxling av höggotiskt naturliga och ålderdomligt stiliserade former. Den okände portalmästaren har tidigare benämnts Fabulator (= berättaren). Emellertid är figurskulpturens stil lik den inom träskulpturen kände Fogdömästarens, som kanske bör anses som identisk med vår stensulptör. Veckbehandlingen erinrar om Bungemästaren, som också redan antagits öva inflytande på Fogdömästaren.¹

De par blad som finnas på vänstra raden likna de motsvarande på den högra, varför vi betrakta hela portalen som ett enhetligt verk av Fogdömästaren eller Fabulator.

Vattentakets panel förnyades 1937/38. Brädgolvet förnyades 1937/38. Därunder betonggolv med ventilerat mellanrum.

Det inre är en fyrvälvd hall, den smärta kolonnen, murad av omväxlande rödbruna och grå trummor, uppbär de luftiga, högtsträvande tältvalven. Rummets H.-proportioner likna dem i Endre långhus, där golvytan dock är kortare och bredare. Vi ha redan omnämnt hur koret kom att beröras av det nya långhusbygget, bl. a. genom att detta usurperade en del av korets yta.

Orsaken till detta vidgningsbehov åt ö. torde varit att expansionsmöjligheten åt v. var täppt. Det tycks nämligen ha ingått i byggnadsplanen att det 1239 byggda tornet skulle åtminstone t. v. stå kvar. Här liksom i Endre. I Endre resulterade tvånget i att långhuset blev väl kort i förhållande till bredden. I Hörsne besegrar mästaren hindret genom att bemäktiga sig en del av korutrymmet.

Ornamenten på kolonkapitälet och v. kragstenen (fig. 46) likna den stiliserade delen av huvudportalens ornament, vilket styrker vår uppfattning att Fabulator eller

¹ ROOSVAL, Medeltida skulptur, sid. 76 ff.

Fig. 44. Kvinnan på månskärnan och Johannes, Apokalypsens författare. Detalj av s. långhusportalens v. kapitälband.

Das Weib auf der Mondsichel und Johannes, Verfasser der Offenbarung Johannis. Detail der w. Kapitellreihe des s. Langhausportals.

The woman at the moon-sickle and St. John, author of the Revelation. Detail of the W. row of capitals of the S. portal of the nave.

Fogdömästaren svarat för långhuset som helhet.

Om tiden för detta ger ett medeltida diplom en ovanligt tydlig upplysning. År 1304 beklaga sig gotlänningarna i en skrivelse till ärkebiskopen i Uppsala över att biskopen av Linköping vid invigningen av kyrkorna Hörsne, Västergarn och Sanda besvärat församlingarna med ett onödigt långt uppehåll. Den då tjänstgörande biskopen var Laurentius som dog 1304. Se vidare Bd III, s. 161 f.

Då inget annat byggnadsskede än långhusbyggets ligger hitom det, som vi sett, omkr. 1270 färdiga koret, bör biskop Lars' invigning ha gällt långhuset och därmed hela kyrkan. Då Lars tillträdde episkopatet 1291, skulle de i diplomets omtalade vigningarna kunna ha skett vilket år som helst mellan 1291 och 1304. Emellertid är det troligt att klagoskriften redigerades, medan ännu svedan av de stora utgifterna för biskopens underhåll var kännbar, ja, mest troligt att det avsändes samma år eller vintern efteråt. Vi förmoda således, att Hörsne långhus invigts 1303 eller 1304 och byggts kort dessförinnan m. a. o. omkr. 1300.¹

Tornet har, ehuru byggt i kärnkirkans lilla skala,² bibehållits i det gotiska bygget.

¹ I ROOSVAL, KIRCHEN antages diplomets tidsbestämning gälla för koret. Skäl för revidering av denna första undersökning gavs i ROOSVALS REVISION IV, sid. 139. Där nämnes möjligheten, att långhuset dock byggts ännu tidigare, t. o. m. före inbördes kriget 1288, men att man fått vänta i årtal på den biskopliga vigningen.

² Tornets mur-H. är 19,1 m., vilken stämmer med kärnkirkans L. bakom tornet (= 18,95 m.). För tornets mått observeras: B. 7,3 d. v. s. 27 St. f. (= 7,379) eller 22 gr. f. (= 7,26). L. vid marken 6,7 m. d. v. s. 25 St. f. (= 6,825) eller 20 gr. f. (= 6,600). H. 19,1 d. v. s. 69 St. f. (= 19,113) eller 58 gr. f. (= 19,14). Det är alltså osäkert, om tornet byggts med grekiska fot eller Stångafot som måttenhet, eftersom båda dessa enheter ge tämligen runda siffror. Klockhålets dagermått synas avgöra frågan till förmån för Stångafoten: B. 140 cm. d. v. s. 5 St. f. (= 138,5 cm) eller $4\frac{1}{4}$ gr. f.; H. 280 cm. d. v. s. 10 St. f. (= 277 cm) eller $8\frac{1}{2}$ gr. f. Men tornets totala H. (med spiran), 33 m = 100 gr. f. talar starkt för den grekiska tumstocken. Vi förutsätta att spiran bevarar sina medeltida dimensioner.

Fig. 45. N.-portalen. Foto E. Erics 1914.
Das N.-portal. The N. portal.

TORNET

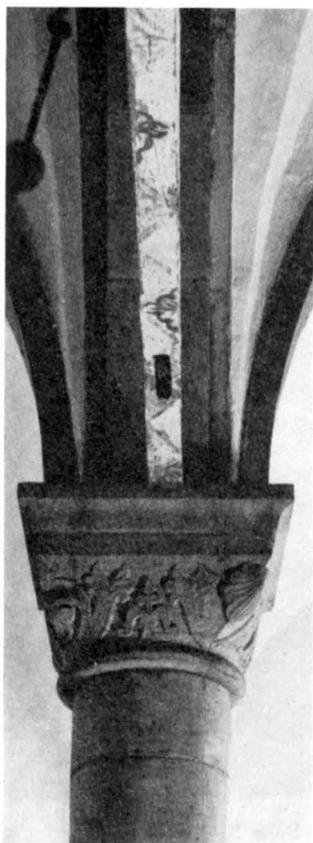

Fig. 46. Mittkolonnens kapital och undersidan av hissboxen för dopfuntslocket.

Das Kapitell der Mittelsäule und die Unterseite des Hissbaums des Taufsteinsdeckels.

The capital of the central pillar and the lower side of the lift bar of the font cover.

Tornets sockel är en smal skråkant lik sakristians. Fasaderna äro nu spritputsade fram till en bård av slåthuggen stenyta. Det urspr. skicket kan iakttagas fr. långhusloftet, där ett stycke tornexteriör varit konserverad under vattentaket i mer än 600 år. Där kan fastställas, att hörnbårder funnits ända från början, dock något bredare än som senare praktiserats samt att den urspr. putsen utgjorde ett tunt skikt med jämn överyta av något brunaktig ton.

I v. är ett smalt, spetsbågigt säkerligen urspr. fönster in mot ringkammaren.

Klockhålens principalbågar äro slagna av tegel lik som i många andra fall under övergångsstilens tid i portaler, fönster, gluggar och galleribågar, vilkas hittills i detta arbete givna datering sträcker sig fr. 1218 (korportalen och urspr. långhus-, nu tornportalen i Hangvar, Bd II, sid. 77, 80, fig. 127) till »omkr. 1250» (de rundbågiga klockhålen i Tingstäde, Bd I, fig. 159, sid. 156,¹ jfr även Martebo, Lummelunda, Stenkumla m. fl.).

Den enkla n.-portalen har rakslutet tympanon (fig. 45) och tryckt rundbågig arkivolt, vilken förefaller vidgad. Vi förmoda att portalen tillhört kärnlånghuset och därifrån flyttats och vidgats.

Den brädbeklädda spiran har kvadratisk plan och övergår till åttkant. Den nybyggdes sist 1915/16. År 1796 omtalas den utförd av tornbyggaren Per Lindström från Östergarn, varvid en äldre spira revs. Då torde klockorna ha placerats i huven. 1857 beslöts, att torntaket skulle repareras. Sannolikt att nuvarande spiran behållit medeltida form. Det är också sannolikt att det medeltida tillståndet alltid varit sig likt.²

Ringkammaren öppnar sig med spetsbågig öppning mot långhuset och täckes av ett tältvalv. I s. muren löper trappan, som efter en krök åt n. mynnar ut i 1:a våningen. Här synes i ö. muren en igenfylld muröppning med lågrakspetsig triangelbåge, som urspr. vette ut mot kärnkyrkan. På en ansenlig höjd härovan är ett spetsigt tunnvalv slaget. Längs s. muren löper en smal stentrappa, som strax nedanför

¹ »Omkr. 1250» bör utbytas mot »omkr. 1240», om vi utgå från Tingstäde tornportals nära beroende av Visby Mariakyrkas brudportal och dennas datering till omkr. 1230, enl. ROOSVAL, Revision IV, sid. 133.

² H. med spira är beräknad med hjälp av en rätvinklig triangel där basen är 19,3 (avståndet fr. tornets ö. sida till absidens ö. sida) och hypotenusan = två gånger basen, 38,6 m. Jfr Bara s. 16 och Norrlanda s. 126!

Fig. 47. Interiör åt v. Foto O. Sörling 1891.
Das Innere gegen W. Interior towards the W.

Fig. 48. Olof den helige. Glasmålning fr. 1300-t:s början. Nu i G. F. Foto S. Hedlund 1925.

Olof der Heilige. Glasmalerei am Anfang des 14. Jahrh. Jetzt in G. F.	St. Olaf. Stained glass from the beginning of the 14th cent. Now in G. F.
---	---

Fig. 49. Paulus. Glasmålning fr. 1300-t:s början. Nu i G. F. Foto S. Hedlund 1925.

Paulus. Glasmalerei am Anfang des 14. Jahrh. Jetzt in S. F.	Paul. Stained glass from the beginning of the 14th cent. Now. in S. F.
---	--

Fig. 50. Bartolomeus. Glasmålning fr. 1300-t:s senare hälft.

Bartolomeus. Glasmalerei am Ende des 14. Jahrh.	Bartholomew. Stained glass from the end of the 14th cent.
---	---

spetstunnans valvanfang svänger in i murmassiven och fortsätter som spiraltrappa i en murförtjockning i tornets s.v. hörn och mynnar ovanpå spetstunnvalvet. Mellan de båda valven är ett våningsplan med plankgolv vilande på bjälklag. Den alltså under spetstunnan befintliga »2:a våningen» är genom en plankvägg avstängd från trappan: plankorna äro infalsade i en bottenbjälke. På så vis uppstår en liten sluten kammare, som blott öppnar sig med en trädörr mot torntrappan. Dörren är upphängd nedtill med ett gångjärn och upptill med en trätapp, som är inkilad i ett hål genom en tvärså, vilken senare är fäst med träpluggar i plankväggen. Ovanför tunnvalvet är 3:e eller urspr. klockvåningen. Numera är klockstolen inbyggd i huven, trol. fr. o. m. 1796, då vi ha uppgift om, att golv lades i »klocktornet».

När byggdes tornet? Svaret gives dels av tältvalvet, som icke kan vara äldre än 1235 (ROOSVAL, Revision IV, s. 132) dels av tegelbågarna, vilka som redan påpekats icke gärna kan vara yngre än 1240-t., Taxuslistans »1239» kan alltså accepteras för tornet. Jfr Bunge och Frøjels torn, Bd II, sid. 23, fig. 30 och Bd III, sid. 356, fig. 411, där daterade till 1221 och 1222, båda med högt beläget spetstunnvalv.

KÄRNKYRKAN

Under golvet har grunden till en äldre kyrka upptäckts (fig. 29). I väsentliga delar kan denna Hörsne kärnkylrka rekonstrueras. Planen är de äldre gotländska små tornlösa kyrkornas vanliga med en L. av 17,16 m. = 52 gr. f., varvid absiden icke medräknats. Med absid är L. 19,8 m. = 60 gr. f. Långhusets yttre L. är 12,87 = 39 gr. f.; dess yttre B. är 9,24 m. = 28 gr. f. Långhusets H. i röstena och i sträckmurarna kan räknas ut tack vare den i ö. tornmuren inbakade v. långhusgaveln. Denna är 12,21 m.

= 37 gr. f., sträckmurens H. är 6,27 m. = 19 gr. f. Långhuset skjuter in omkr. 2 gr. f. på tornets område, långhusets L. bakom tornet är alltså 37 gr. f. Man märker att långhuset sett från s. eller n. ter sig som en reguljär kvadrat (obs. det gäller långhuset bakom tornet). Korfasadens L. utan absid är 4,3 m. = 13 gr. f., med absid 6,93 m. = 21 gr. f. Detta är också måttet på korets yttre B. Koret som helhet (bakom långhuset) kan alltså i plan tänkas inskrivet i en kvadrat. Korets inre L. (utan absid men med triumfbåge) och B. är 4,62 × 4,62 m. = 14 × 14 gr. f. Vi äga alltså allahuvudmått för byggnadskroppens exteriör, utom korets H., som på rekonstruktionen är gjord på fri hand, men med ledning av andra absidkyrkor på ön. Med tornet och absiden inräknade var den färdiga »romanska kyrkan» 80 gr. f. lång. Sockelprofilen är bevarad i nuvarande sakristian (fig. 32). Fasa-

derna av tuktad och trol. putsad sten, eftersom inga huggna återvända fasadstenar anträffats. Som fönstertyp i kärnkyrkan bör nuvarande sakristians accepteras (fig. 30). Dess existens i ett gotiskt bygge förklaras bäst som återvänt gods från kärnkyrkans s. kormur. Långhusets fönster har möjligen varit något större. Av portalen är intet bevarat in situ men sakristidörrens järnbeslag är tydligt relik från kärnkorets ingång. Deras storlek tyder på en dörröppning omkr. 2 gr. f. B. och 6 gr. f. H. (= 66 × 198 cm).

Av beslagen är visserligen det översta med platta, breda, trefaldigt refflade järn och krabbaliknande avslutningar yngre. Det är fullkomligt samma former som i Norrlands korportal, vilken som portalkomposition är nära besläktad med Hörsne kor, detta beslag är alltså tillkommet i ungotisk tid, då sakristian byggdes, för att komplettera dem som redan förut funnos på dörren. Eller har det i senare tid borttagits från den

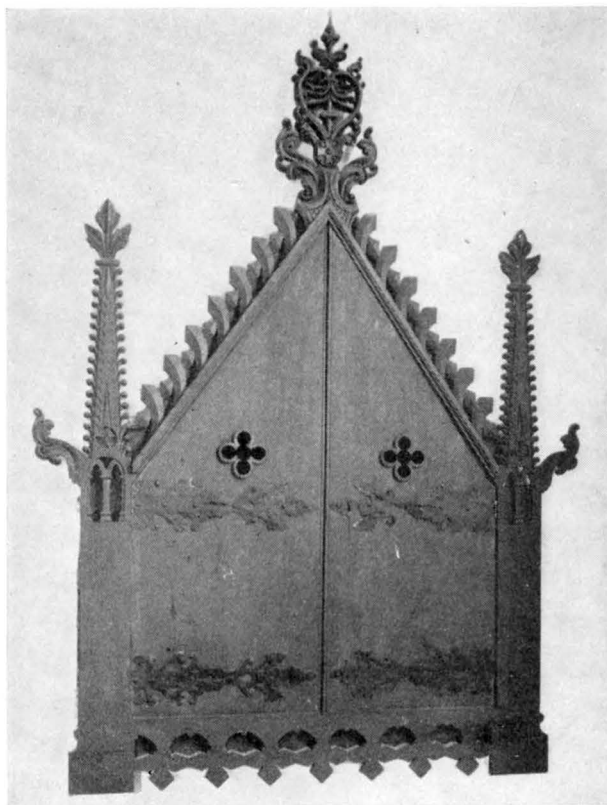

Fig. 51. Sakramentskåpsfasad i korets n. vägg. Foto E. Erici 1914.

Sakramentnische mit geschnitzter Schrankfassade im n. Mauer des Chores.

Sacrament-niche with carved doors in the N. wall of the sanctuary.

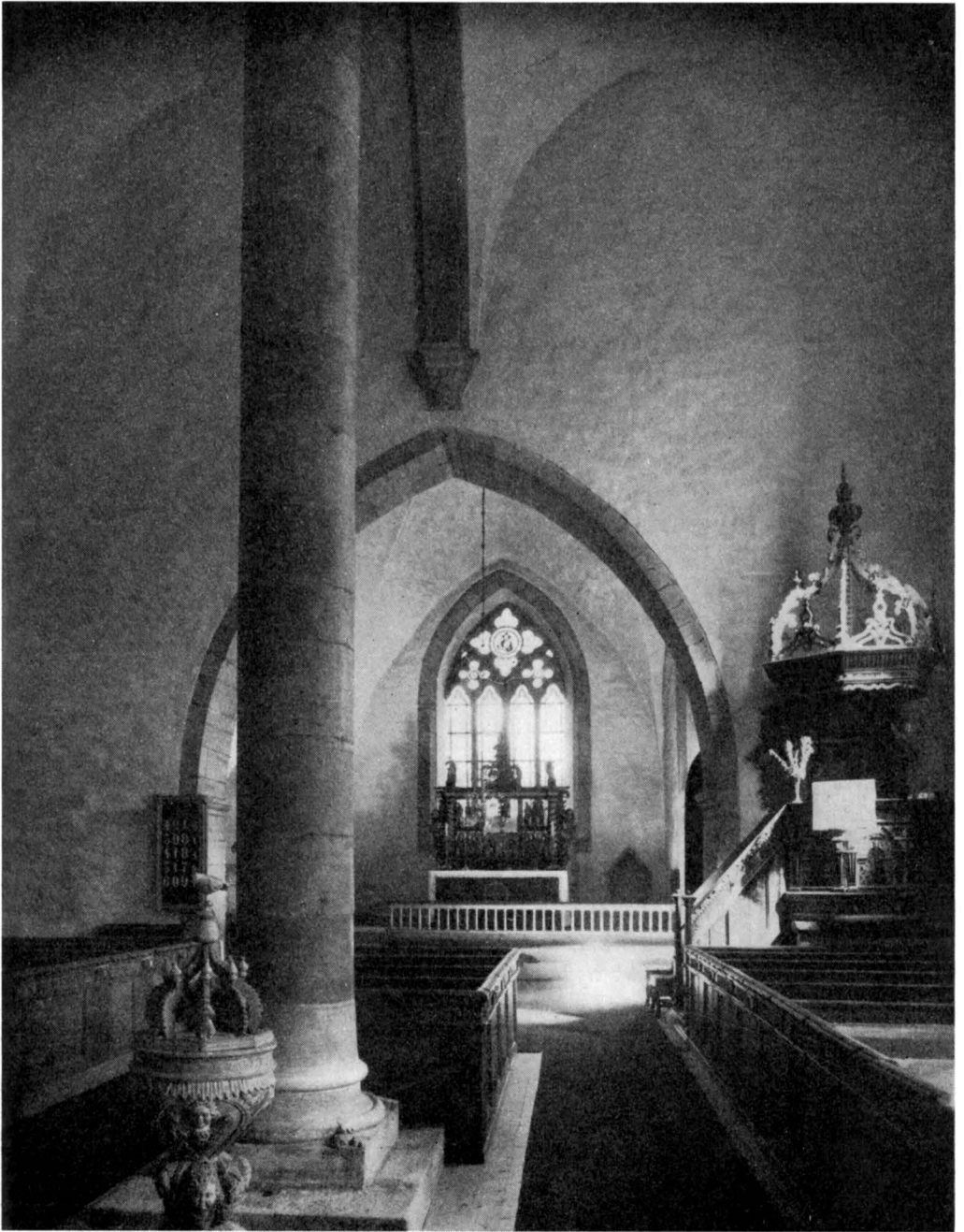

Fig. 52. Interiör mot ö. ⁴
Inneres gegen O. Interior towards the E.

Fig. 53. Retabel fr. 1701 med 1300-t:s skulpturer.

Retabel von 1701 mit Skulpturen des 14. Jahrh.   Retable from 1701 with sculptures from the 14th cent.

förstörda gotiska kordörren och sedan spikats på sakristidörren? Dess datum är i varje fall tydligt. Ett lodrätt beslagsband utmed dörrens högra kant är av samma slag. Nyckelskylden kunna vi bortse ifrån såsom från nyare tid. Resten, två vågräta beslag och en dörring, utgöra den gamla kordörrens egen prydnad. De vågräta stammarna äro smidda med en svagt insänkt ränna mitt i, omgiven av två skarpa skårer. De sluta med en vriden, repformad avsmalning, utsmidd i spjutspetsform. Från stammarna utgå parvis smala, svagt böjda skaft som avslutas med en kulformig hopvridning. På den övre av dessa två stammar är en runinskr.:

Fig. 54. Baldakinfragment fr. 1300-t:s-retabel. Nu i S. H. M.

Fragment eines Baldachins von dem Retabel, Abb. 53. Jetzt in S. H. M.

Fragment of a baldachin of the retable, fig. 53. Now in S. H. M.

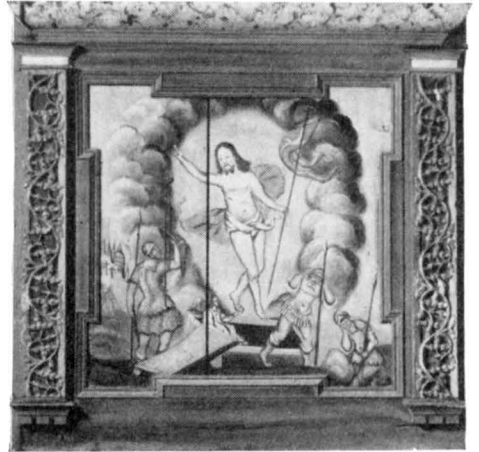

Fig. 55. Kristi uppståndelse, förut fästad på retabelt, av Rasmus Bortz omkr. 1700. Nu i S. H. M.

Die Auferstehung Christi, früher auf dem Retabel, Abb. 53. Um 1700. Jetzt in S. H. M.

The Resurrection of Christ, previously on the retable, fig. 53. About 1700. Now in S. H. M.

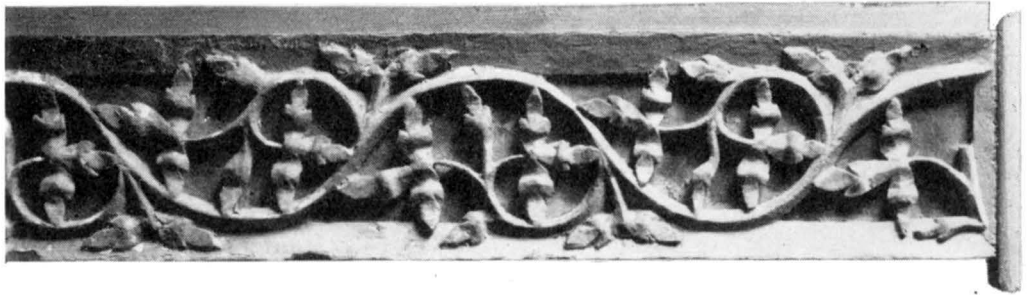

Fig. 56. Rankverk fr. 1300-t:s retabelt. Nu i S. H. M.

Rankenwerk von dem Retabel des 14. Jahrh. Jetzt in S. H. M.

Trail ornamentation of the retable of the 14th cent. Now in S. H. M.

Garwaldr jarnadi þur = Garvald järnbeslog dörren.

I viss mån liknande beslag se vi på sakristidörren i Gothem (sid. 74, daterad 1199), som dock alldeles sakna Hörsnebeslagens spänstiga teckning: dessutom äro stammarnas »spjutspetsar» förkrympta i Gothem. Däremot återfinna vi de vackert buktade grenarna och spjutspetsarna i Hogräns sakristidörr (Bd III, fig. 102, sid. 96 hänförd till Byzantios' kärnkylrka, mitten av 1100-t.). Hörsnedörren kan alltså anses tillhöra tiden mellan 1100-t:s mitt och 1199, kanske omkr. 1180.

Kärnlånghusets portal är (möjligen i vidgad form) bevarad i nuvarande torningången. Om huvud- (syd-) eller n.-portal är ovisst, (fig. 45).

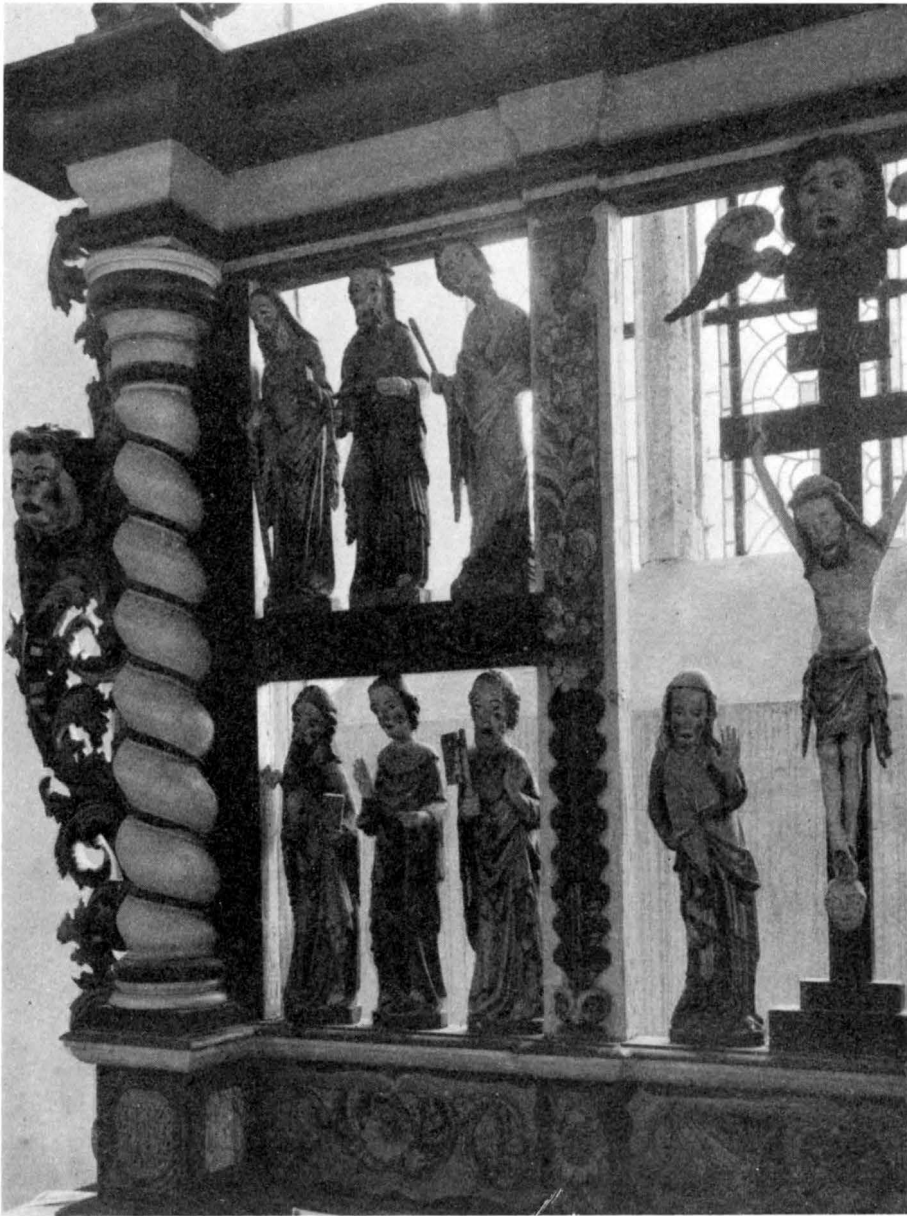

Fig. 57. Detalj av retablet, fig. 53.

Detail des Retabels, Abb. 53. Detail of the retable, fig. 53.

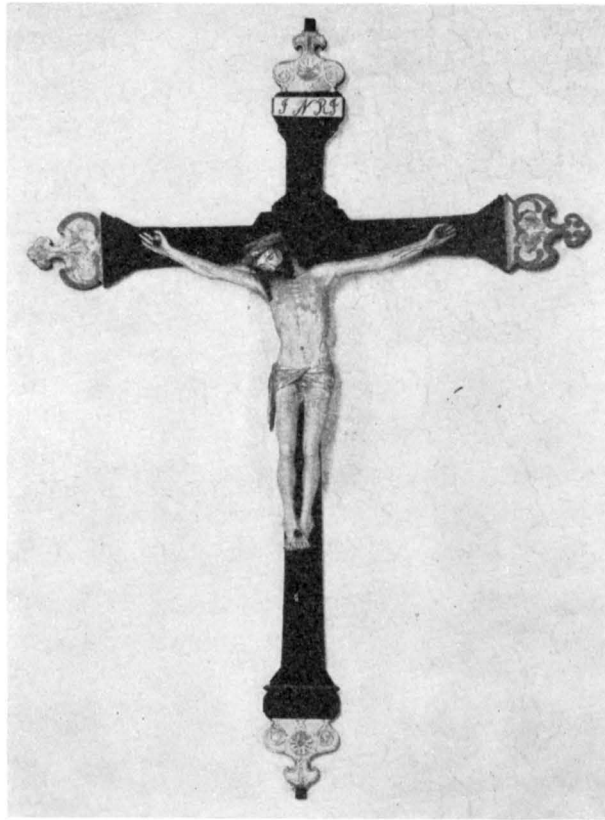

Fig. 58. Triumfkruzifix, Kristusbilden från omkr. 1460,
korset fr. 1600-t.

Triumphkruzifix, das Christus-
bild um 1460, das Kreuz von
17. Jahrh.

Triumphal crucifix, the figure
of Christ about 1460, the cross
from 17th cent.

I kärnkirkans inre kan öppen takstol förmodas liksom i Fröjel urspr. långhus (Bd III, s. 353), triumfbågens mått bör tämligen överensstämt med Anga, vars triumfkruzifix också kan tjäna till ledning för vår föreställning om den forna interiören. Till kärnkirkan fogades det ännu bestående tornet, som ovan visats tillkommet 1239. Tornet bildar, ehuru i sina enskildheter vittnande om en ny stil, Övergångstidens, dock i sina proportioner en harmonisk avslutning på kärnkirkan. Tornmurens H., 19,1 m. d. v. s. 70 St. f. (= 19,39 m) är nämligen = kyrkans L. utan tornet, men med absid: 19,3 m. d. v. s. 70 St. f. — en tydligen avsedd överensstämmelse. Även spiran är bestämd genom kärnkirkans L., jfr s. 38 anm. 2. Det bevarade

årtalet 1239 är alltså den fullt färdiga första stenkyrkans invigningsdatum. Alltså: nuvarande sakristidörr, d. v. s. från början kärnkorets dörr, jämte kärnkoret, skulle tillkommit omkr. 1180. I likhet med så många andra församlingar skulle Hörsne efter en vilotid byggt sitt kärnlånghus omkr. 1210 för att 1239 avsluta sitt första stenkyrkobygge med nuvarande tornet.

Det är antagligt att det i denna bördiga trakt fanns en äldre kyrka. Dock äro inga säkert äldre rester bevarade. På en supponerad träkyrka skulle, om på något, Strelows årtal 1096 tillämpas.

Värmeledning infördes 1937/38. Värme-kammaren ligger under jorden i vinkeln mellan sakristian och långhuset.

1854 beslöts, att alla fönster i kyrkan med undantag av s. korfönstret, »som ända sedan katolska tiden helt och hållet är försett med bemålat glas, skulle med nya rutor förses». Glasmålningen i detta fönster är också alltjämt väl bibehållen. Över en ranka med bladornament i grågul färgton synes aposteln Bartolomeus i blått fält och klädd i grön mantel (fig. 50). I rutan ovanför tornspiror. Längre upp åter växtornamentik samt röda och gula kvadrater. Arbete fr. 1300-t:s senare hälft. Glaset i de övriga fönstren stannar från 1906. Enl. St. Prot. 1862 hade antikvitetsintendenten SÄVE bl. a. anhållit att sex stycken fönster med bränt glas, som suttit i Hörsne kyrka, men vid reparationen 1861 som bristfälliga hade måst nedtagas, skulle överlämnas till Visby elementarskolas samlingar, vilket bifölls. Nu i G. F. Det är två figurrutor. S. Paulus och S. Olof

TRÄKYRKA
AV 1096

UPPVÄRM-
NING

GLASMÅL-
NINGAR

Fig. 59. Ungdomligt helgon. Skulptur av björk. Senare hälften av 1200-t. Nu i G. F. Foto G. Sjöberg 1925.

Jugendlicher Heiliger. Statue of a young saint.
Birkene Skulptur. Ende des 13. Jahrh. Birch-tree. End of the 13th cent.

MURALMÅL-
NINGAR

Fig. 60. Tronande madonna med barnet. Skulptur av ek. Omkr. 1260. Nu i G. F. Foto G. Sjöberg 1925.
Thronende Madonna mit dem Kinde. Eichene Skulptur. Um 1260. Jetzt in G. F.
Throned Madonna and Child. Oaken sculpture. About 1260. Now in G. F.

Närmast Predikstolen wid en der målad Gardin står: »Pastor P. R. denna Gardin bekostat Anno 1732. Längre ned på Södra sidan inom en der målad Gardin: »Gudi till ära Anno 1688 hafwa samtliga Soknemän uthi Hörsnö och Bara wälwilligen af nyo låtit gjordt och bekostat i detta Guds Hus efterhanden år ifrån år, som Altare, Predikstol med dess målning, som och Chorit, nya Bänkar, jemwål Kyrkan innan till spekat och hwitlimat, sig till åminnelse hos deras efterkommare och them till Christelig exempels. Petrus Ronander, h. t. Pastor Loci.

och fyra därtill hörande rutor med baldakinverk och bladmönster (fig. 48, 49) utmärkt arbete i höggotisk fransk stil fr. b. av 1300-t., troligen utförda för långhusets s.-fönster samtidigt med dettas byggande. Från korets ö. fönster är inget medeltida glas bevarat. Vad där funnits kan väl antagas varit i samma art som korets s.-fönsters och då utfört samtidigt med ö. fönstrets byggande.

Inga medeltida muralmålningar kända, men en pittoresk utstyrsel med gardinmålningar och inskr. från den nitiske kyrkoherden Petrus Ronanders tid omkr. 1725 beskrives utförligt i Inv. 1830. Vi få där en föreställning om allt detta som beklagligen försvunnit under vitmening i loppet av 1800-t.¹

¹ På norra sidan om Altaret: »Hörsne Kyrkas föreståndare och Kyrkowargare hafwa denna Gardinen bekostat och förärt, som Pär Simunds Olof Buters, Lars Matsarfwe, Olof Norbys. Anno 1729.»

Uti Sång Choret: »Gudi till ära Herrans Hus till prydnad är detta Chorets Målning af Kyrkoherden Petrus Ronander bekostat Anno 1726.»

Ofwanföre Chorbänken står: The Sångare skola alle i Thig springa till skiftes, såsom i en dans Ps. 27 v. 7.

På östra sidan mot Qvinno bänkraden läses följande: ». S. Tim. 2. v. 10. Qvinnorna pryda sig i höfligom klädebonat med blygaktighet och kyskhet, icke med flätat hår, eller guld eller pärlor eller kostelig klädnat, utan såsom de qvinnor höfwes, som gudaktighet bewisa med goda gerningar.

Ett väggskåp med gotisk fasad i korets n. vägg (fig. 51), ett annat i sakristians v. vägg. I korets n. mur är dessutom en ända till golvet nående djup välvd nisch (fig. 33).

Altaruppsatsen (fig. 53) består av figurer från ett 1300-tals retabel, inpassade i ett genombrutet ramverk, vilket enl. inskr. skänkts av kyrkoherde Petrus Ronander och Petronella Dalman och trol. utförts 1701. I mitten ses det medeltida retablets spröda Calvariegrupp, krönt av ett ofantligt änglahuvud från 1701. I sidofälten, uppdelade i två våningar, stå de tolv apostlarna. Våningarna skiljas åt genom ett fint skulpterat rankverk från det urspr. retabelt. Ramverket flankeras på båda sidor av barockskulptörens akantusrankor med änglahuvuden och krönes av ett genombrutet volutornament av samma mästare samt av två allegoriska statyetter, Tro och Hopp, kanske också av 1701. Urspr. har här funnits ett tavelformat överstycke med Kristi uppståndelse (fig. 55), vars flankerande pilasterskaft pryddes av rankverk ur altarskåpet (fig. 56, nu i St. H. M.). Det genombrutna krönet var då

Fig. 61. Kristusbarnets huvud, urspr. tillhörande bilden, fig. 60. Nu i G. F.

Kopf des Christkinds in der Head of the Infant Saviour in
Abb. Jetzt in G. F. fig. 60. Now in G. F.

På norra sidan inom en större målad Gardin läses följande: »Gudi till ära och Herrans Hus och Tempel till prydnad och bibehåll, så äro KyrkoTakena på Nodra och Södra sidan med nya bräder och tjära öfwer allt wäl förseet år ifrån år, nytt golf under Klockan i tornet, lagt en ny Ekeränna, nytt kyrkogolf ock inlagt, Choret måladt Christi Crusifix uppsatt och målat, Kyrkotornet å nyo uppbyggt och med tjära försett m. m. som Kyrkoboken utwisar ANNO 1729.» Petrus Ronander Pastor Hörsnensium. Stora och Lilla Mörby.

Kyrkosångare: Per Simunds, Christer och Olof Buters Pafwel Dibjers, Lars Matsarfwe Olof Norby. Christer och Per Timans Olof Snowaldr. Sexmän.»

Ofwan för ingången till så kallade Ringnings Kammaren står: »Denna målning är bekostat af Olof Snowaldr och Erik Möllgård. Anno 1728.»

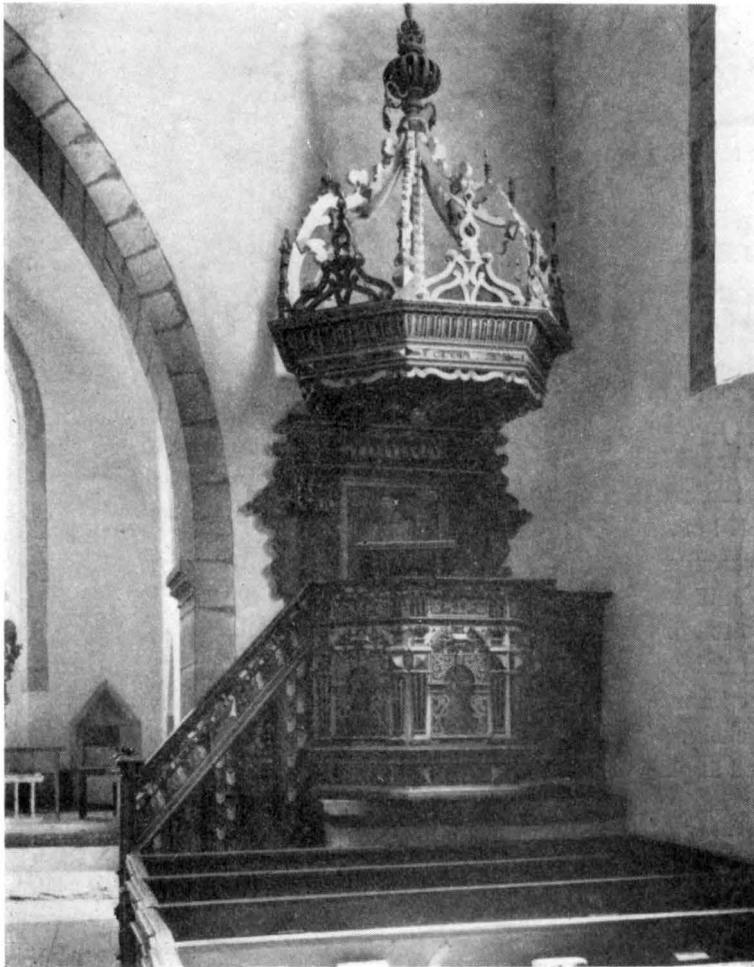

Fig. 62. Predikstol fr. 1688 av Jochim Sterling.
Kanzel von 1688. Pulpit from 1688.

fästat ovanpå tavlan. Uppståndelse-målningen kan tillskrivas Rasmus Bortz (jfr Norrlanda, sid. 133).

De nu betraktade medeltida delarna jämte ytterligare fragment i S. H. M. (baldakiner, 3 st. träsiga, som fig. 54), allt anträffat 1906 av dåvarande stud. sedermera professor Nils Lithberg, kunna rekonstrueras till ett altarskåp med flyglar ungefär som Endre-retabet (Bd I, fig. 479, 480). Arbetet tillhör en större grupp, som kan samlas omkr. Vamlingbo altarskåp från mitten av 1300-t.¹

Medeltida helgonbilder i G. F.: tro-nande madonna med barnet av ek (fig. 60) med rester av polykromi. Å den

urgröpta ryggsidan spikhål, som tyda på att här funnits ett påspikat skulpterat ryggstykke. H. 119. B. 49, möjligen tillkommen i samband med det nya korbygget omkr. 1270.² — Ungdomligt helgon (fig. 59) bild av björk med arkitektoniskt ryggstykke. H. 110. Senare hälften av 1200-t. — Ett krönt huvud av ek, (fig. 61), har, såsom fil. lic. Bertil Almgren vid Akademiska Studiemötet i Visby 1945 påpekat, tillhört

¹ ERIK LUNDBERG, Hörsne kyrkas altarskåp, G. A. ²⁶/₄ 1933, framhäver den nära frändskapen med Vamlingbo.

² ROOSVAL, Medeltida skulptur sid. 44: »snarare före än efter 1280».

bilden fig. 60. Det är Kristusbarnet, arbete av fransk typ från 1300-t:s början. H. 14. B. 9.

Ett triumfkrucifix (fig. 58) hänger på n. långhusväggen. Kristusbilden från omkr. 1460. Korset är från 1600-t. med ornering i plattsnideri av samma art som å korbänken. I övre och nedre ändarna av korsstammen äro fyrkantiga tappar, genom vilka krucifixet synes ha varit fästat i urtagningar, den nedre trol. på en trabes i triumfbågen. Korset är svart, de ornerade ändarna i vitt och guld. På denna målning syftar trol. åtalet 1727, som enl. INV. 1830 var målat på korset. H. omkr. 300 cm.

Altardisken är ett grönvitt målat enkelt kolonnettskrank med klädsel av röd vaxduk.

Predikstol (fig. 62) med himmel är prydd med plattsnideri av samma art som korbänken. De ornamentala delarna målade i vitt, grönt, rött och guld, fonden m. m. svart. Inom arkadernas fyllningar apostlafigurer, grått i grått målade. På trappans barriär äro kvinnliga allegoriska figurer målade. I ryggstycket (bakom predikanten) är Kristus målade som Smärtomannen. Trappdörren tjänstgör nu i ingången till torntrappan. (Fig. 63). Predikstolen är ett vackert arbete av Jochim Sterling¹ 1688. Dess urspr. färg blev framtagen 1937/38.

Korbänk (fig. 64) från 1600-t:s slut trol. av Jochim Sterling å vanlig plats utmed n. kormuren ornerad med plattsnideri, före 1937 brungult målade, med därunder skymtande rankmålning. 1871 utfördes arbete å korbänken, varvid särskilt dess gavlar torde blivit stympade. Nu är gamla färgen framtagen.

Biskopsbänk, nu i St. H. M., som deponerats från Nord. M. (fig. 65) bestående av två gavlar med treuddigt konturerade höga krön, ställda i syll, två dito utan syll och en skärm med två arkadfyllningar, vilkens ornamentik tyder på att Jochim Sterling varit mästaren. Bänkens dekor visar att den stått i korets n.ö. hörn.

Den nuvarande nummertavlan är mycket enkel. En äldre av Johan Hernell

¹ Enl. R. Steffen, Gotländska kyrksnäckare under 1600-talet. 1. Jochim Sterling. I Julhälsningar till församlingarna i Visby stift 1941.

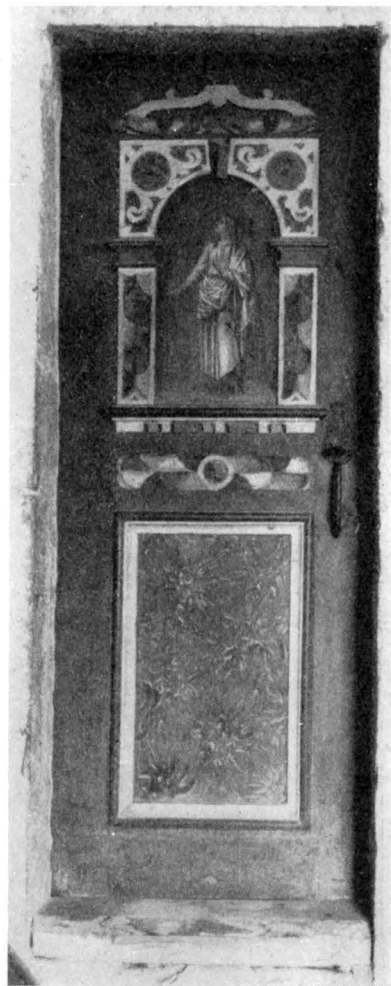

Fig. 63. Ingång till torntrappan, förut predikstolsdörr.

Eingang der Turmtreppe, früher Kanzeltür.	Entrance of the stairs of the tower, previously pulpit-door.
---	--

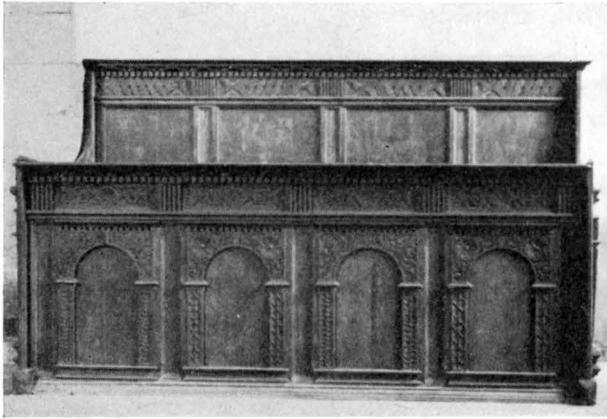

Fig. 64. Korbänk fr. 1600-t:s slut troligen av Jochim Sterling. Foto E. Fant.
Chorstuhl am Ende des 17. Jahrh. Choir stall from the end of the 17th cent.

Fig. 65. Delar av biskopsbänk. Nu i S. H. M.
Teile eines Bischofsstuhles. Jetzt in S. H. M. Parts of a bishop's pew. Now in S. H. M.

1741,¹ nu i St. H. M. som deposition från Nord. M.

Bänkkvarteren (även i mittgången, helt omgivande och döljande mittkolonnens bas) äro av samma typ som korbänken, ehuru enklare.² Dörrfälten ha tydliga spår av rankmålning. Å främsta dörren på kvinno sidan skymtar under den bruna överstryknin gen en friskt målad flickfigur i profil åt höger.

Läktaren, som sträcker sig ö. om tornbågen, är ett enkelt arbete från 1747, som 1861 förändrades (räk.) av snickerimästaren Lars Lundberg. Därå ett orgelharmonium av 1892. I anslutning till läktaren en brädvägg med två spetsbågiga genomgångar, vilka föra in i ringkammaren, trol. av 1861.

Dopfunten (fig. 66) av snidad ek med kronformat lock, krönt av en duva; urspr. polykrom, nu i grå stenfärg; vid Hilfelings besök 1801 fanns donatorsinskr. med årtalet 1730; stod tidigare i koret, numera flyttad till den för dophandlingen sedan medeltiden bestämda platsen strax v. om långhusets kolonn. Där finnes ännu bevarad en hiss bom för dopfuntslockets upphissande, stödd med ena ändan på mittkolonnen och med den andra på v. murkonso len; urspr. mål ning med grönkantade bladornament (fig. 46).

¹ Se LUNDMARK, Kyrklig konst . . . sid. 21.

² Kyrkobänkar på kvinno sidan 1691 av Jochim Sterling enl. Steffen i ovan anförd artikel.

Fig. 66. Brudstolar och dopfunt av ek fr. 1730. Foto E. Fant.

Brautstühle und eichene Taufe von 1730.

Bridal chairs and oaken baptismal font from 1730.

Bland nattvardssilver märkes en förgylld kalk med medeltida fot, rund och prydd med graverad inskr. i minuskler: en : biddet : got : vore : her : hinrik : van : deme : brinke : unde : sin : vif : grete (= bedjen Gud för herr Henrik van deme Brinke och och hans maka Greta). På foten läses inskriptionen P. Ronander 1683, vilket väl gäller förfärdigandet av den stora cuppan. Foten från 1400-t.

Rökelsekar i G. F.

Bland ljusredskap märkes en krona av malm med stammen krönt av lejon, början av 1600-t. (? i ringkammaren H. 31; en dito krönt av manlig figur i 1500-t:s dräkt, enl. inskr. given 1719 av Petrus Ronander. H. omkr. 70; ett par tennstakar med ljuspigg, H. 23, början av 1600-t. (?).

Klockan, som saknar inskr., prydes av fyra korsformiga figurer (H. c. 4 cm.). Troligen från 1400-t:s senare del. H. 87, Diam. 81, kläpp 65 cm. (allt enl. vänlig uppgift av Teol. Dr Mats Åmark.)

På n. korväggen hänger en stor epitafietavla av trä (fig. 67), bestående av ett dubbelporträtt med inskr. »Petrus Ronander Pastor Hörnensium Petronella Dalman Anno 1688»; den breda, kontursågade inramningen prydes av rika rankornament och nakna figurer, målade grått i grått. H. c:a 250. Br. c:a 200 cm. Hilfeling har i Journal 1801

Fig. 67. Epitafium över Petrus Ronander och hans hustru fr. 1688.

Epitaph für Petrus Ronander und seine Frau von 1688. Epitaph to Petrus Ronander and his wife from 1688.

kopierat anteckningar, som den verksamme Ronander infogat i en kyrkobok: »NB: Såsom vårt Epitaphium vellment till Guds Huses prydnad är upsat, så förmodes ingen sig fördrister den at flyttia eller nedertaga; den det gör, och den rörer, honom skall aldrig væll gå, utan det ångra i alla sina lifsdagar.» — Av särskilt intresse är Ronanders uppgift om de målare som arbetat på epitafiet: »Stoferrat 1 resan, af Sigr. Hamburger. 2. resan förbättrat och Conterfejet omgiorde af Sigr. Abraham Beck ifrån Stockholm. Anno 1696 och den 24. Martij fullfärdige. Noch: 3. resan, Conterfeiet inne i kyrchian omlagade och förbättrade af Monsieur Christian Lorentz von Holsten 1700 d. 14. Sept.»¹

Enl. INV. 1830 fanns s. om altaret »en större Tafla med förgylld Ram, der Konung Carl den Tolfte till häst i full rustning finns i Oljoferg på lerft afmålad» och n. om altaret en tavla i ram föreställande »Doctor Martinus Lutherus». Även inramade tryck, s. k. »He-

dengrans tavlor», över Karl XI:s begravning samt över segern vid Narva 1700.

I sakristian stå två rikt och vackert utarbetade brudstolar med svängda ben och lejonfötter, med urspr. målning, huvudsakligen i blått (fig. 66). H. 118 d. v. s. 2 sv. alnar (= 118,8 cm.).

Medeltida bibelhandskrift, ett blad med text och kommentar till Johannes

¹ Om dessa tre konstnärer har Amanuensen vid G. F. Gunnar Svahnström vänligen lämnat följande uppgifter ur sina forskningar. ANDERS (ANDREAS) HAMBORGER från Slesvig Holstein. Bosatt i Visby åtminstone sedan 1683. Levde där ännu 1693. Verksam i ett flertal landskyrkor på Gotland. ABRAHAM BECK, bosatt i Visby åtminstone sedan 1698 (i Klinterot). Levde där ännu 1709. Verksam i Visby domkyrka och flera landskyrkor (jfr Bd III s. 58, 173). CHRISTIAN LORENZ NUMENS född (i Holstein?) 1671, bosatt i Visby 1701, borgare där 1702. Död senast 1711. Verksam i flera landskyrkor. Konterfejare.

evangelium, delar av 6:e kapitlet, i nyare tid använt till omslag för en räkenskapsbok. H. 24,5. B. 17. Nu i G. F. Fr. 1400-t. enl. vänligt meddelande av Dr Toni Schmid.

Gravsten med textbård och ristat latinskt kors på trappfot. Ristningen bildar en svastika i korsarmarnas skärningspunkt. Armarna avslutas med kvadrater. Majuskeltext i övre och högra bården: ANNO : DNI : M̄ : C̄C̄CXX / XIIĪ : YN : PROFESTO : NATIVITATIS : MARIE : OBIT : B̄OMVND⁹. »År 1334 dagen före Marie födelsedag (7 sept.) dog Bömund.» Majusklerna av egendomlig typ. Lm 121. Trapezoidal, 222 × 117; 100. Ligger c:a 6 m s. om långhusets s. portal.

GRAVKONST

Gravsten med minuskeltext i bård runt kanterna, snart alldeles oläslig. Av texten kan nu läsas: ... botul/ph⁹ · sacerdos · fa . . . / (nedre raden intet läsligt) / . . . p . . . / Lm 124. Lm har läst: Hic: sepult⁹: dñs: botul/ph⁹ · sacerdos · / fardlig · nat⁹ · hic · quōdz · curat⁹ · O · an/no · dō · mc/dxciv · die · / aplor · pet et pauli / · or · p · eo). Delvis med hjälp av Wallin, Langebek och Säve. »Här är begravnen Herr Botulf präst, född i Follingbo, här fordom kyrkoherde. Han dog Herrens år 1494 på apostlarna Petri och Pauli dag (29 juni), bed för honom.» — Lm 124. 4. 120 × 218. Stenen ligger nu som trampsten utanför tornets n. portal mitt under klockvåningens vattenkastare. Om få år torde intet av texten återstå, därest stenen ej flyttas och skyddas.

SAMMANFATTNING AV HÖRSNE KYRKAS KONSTHISTORIA.

- I. Kanske en träkyrka 1096?
- II. Ett absidkor (fig. 29), »kärnkoret», vars dörr med beslag, signerade i runor av Garvald, bevarats som dörr till nuvarande sakristia. Omkr. 1180.
- III. Ett härtill avpassat långhus, »kärnkyrkans långhus» (fig. 29). Omkr. 1210.
- IV. Torn i övergångsstilens karaktär tillkommer. Den härmed helt färdiga kyrkan, som i huvudsak har en romansk karaktär, invigdes 1239.
- V. Kor i unggotisk stil, anslutet till kärnkyrkans triumfbågemur, i förstene utan valv, jämte sakristia. Omkr. 1260. Ungefär samtidigt två träskulpturer, entronande madonna (fig. 60, 61) och ett ungdomligt helgon (fig. 59).
- VI. Långhus i höggotisk stil, koret förkortas något, ny triumfbåge gemensam för kor och långhus, koret välves, allt omkr. 1300. Glasmålningar, (fig. 48, 49).
- VII. Stort altarfönster, nya glasmålningar i koret (fig. 50). Retabel av Vamlingbo altarskåps krets (fig. 53—57). Sakramentskåp (fig. 51). Omkr. 1300-t:s mitt.
- VIII. På 1400-t. tillkommo triumfkrucifix, foten till nattvardskalken och klockan.
- IX. Predikstol och bänkar, omkr. 1680 (fig. 62), huvudsakligen av snickaren Jochim Sterling. Epitafium (fig. 67). Altaruppsats 1701 med begagnande av figurer från 1300-t:sretabelt. Interiören prydes av gardinmålningar och inskriptioner omkr. 1725. V. läktaren 1747, dopfunt i träskulptur 1730.
- X. Läktaren ombyggd 1861, skärmvägg mot ringkammaren med goticerande dörröppningar.
- XI. Kyrkogården vidgad 1933. Restaurering 1937/38: klockhålets tegelbågar blottade, nya tak, nytt golv, värmeledning, bekvämare bänksitsar, bänkkvarteret i mitten v. om pelaren borttages, inredningens gamla målning återställd.

ZUSAMMENFASSUNG.

- I. Vielleicht eine Holzkirche. 1096 (?).
- II. Chor mit Apsis (Abb. 29). Die Tür des Chorportals mit eisernen Beschlägen — in Runen von Garvald signiert — erhalten, dient heute als Tür der Sakristei. Um 1180.

- III. Ein hierzu passendes Langhaus, »Langhaus der Kernkirche« (Abb. 29). Um 1210.
- IV. Turm in Übergangsstil kommt hinzu. Die damit fertige Kirche hat in der Hauptsache einen romanischen Charakter. Einweihung 1239.
- V. Chor im frugotischen Stil, an die Triumphbogenmauer der Kernkirche angeschlossen, zunächst ohne Wölbung, dazu Sakristei. Um 1260. Etwa gleichzeitig zwei Holzskulpturen, eine thronende Madonna (Abb. 60, 61) und ein jugendlicher Heiliger (Abb. 59).
- VI. Langhaus im hochgotischen Stil, das Chor etwas verkürzt, neuer gemeinsamer Triumphbogen für Chor und Langhaus, das Chor gewölbt, alles um 1300. Glasmalereien (Abb. 48, 49).
- VII. Grosses Altarfenster, im Chor neue Glasmalereien (Abb. 50). Retabel aus dem Kreis des Altarschreins zu Vamlingbo (Abb. 53). Sakramentnische mit geschnitzter Schrankfassade. Etwa Mitte des 14. Jhs.
- VIII. Im 15. Jh. Triumphkreuz, (Abb. 58) Abendmahlskelch und Glocke.
- IX. Kanzel und Gestühl um 1680 (Abb. 62). Hauptsächlich vom Tischlermeister Jochim Sterling. Epitaph (Abb. 67). Altaraufsatz, 1701, unter Verwendung der Figuren des Retabels aus dem 14. Jh. Das Innere mit Vorhangmalereien und Inschriften ausgeschmückt um 1725. Westempore 1747, Taufe in Holzskulptur 1730.
- X. Die Empore 1861 umgebaut, Schirmwand gegen die Vorhalle (Turmuntergeschoss) mit gothizierenden Türöffnungen.
- XI. Friedhof 1933 erweitert. Restaurierung 1937/38; am Turme werden die backsteinernen Rundbogen der Schalllöcher freigelegt; neue Dächer; neuer Fussboden. Die mittlere Gestühlreihe wird entfernt, die übrigen Sitzbänke erweitert. Die alte Bemalung der Einrichtung wird wiederhergestellt.

SUMMARY

- I. Possibly a wooden church, 1096 (?).
- II. An apsidal choir (fig. 29), the original choir, the door of which, with mounts signed in runes by Garvald, has been preserved as the door of the present vestry. About 1180.
- III. A nave proportioned to the above, the nave of the original church (fig. 29). About 1210.
- IV. A tower in the transitional style is added. The church thus completed, which was of Romanesque character on the whole, was consecrated in 1239.
- V. Choir in early Gothic style, connected with the chancel-archwall of the original church, without vaults at first, and vestry. About 1260. At approximately the same time two wooden sculptures, an enthroned Madonna (fig. 60, 61) and a youthful saint (fig. 59).
- VI. Nave in decorated Gothic style, the choir is shortened somewhat, new chancel-arch common to both chancel and nave, the chancel is vaulted, all about 1300. Glass paintings, (fig. 48, 49).
- VII. Large altar window, new glass paintings in the choir (fig. 50). Retable of the type of the Vamlingbo reredos (fig. 53). Sacrament-niche with carved doors (fig. 51). About the middle of the 14th century.
- VIII. In the 15th century a triumphal crucifix (fig. 58), the foot of the chalice and the bell are added.
- IX. Pulpit and seats, about 1680 (fig. 62) mainly by the joiner Jochim Sterling. Sepulchral tablet (fig. 67). Retable 1701, using the figures from the 14th century retable. The interior is decorated with curtain paintings and inscriptions about 1725. West gallery 1747, wooden sculptured font 1730 (fig. 66).
- X. Gallery rebuilt 1861, screen wall to the entrance hall with Gothicized door-openings.
- XI. The churchyard extended 1933. Restoration 1937/38: the brick arches of the belfry exposed, new roof, new floor, heating system, more comfortable seats, the pews in the centre west of the pillar removed, the earlier painting of the interior restored.

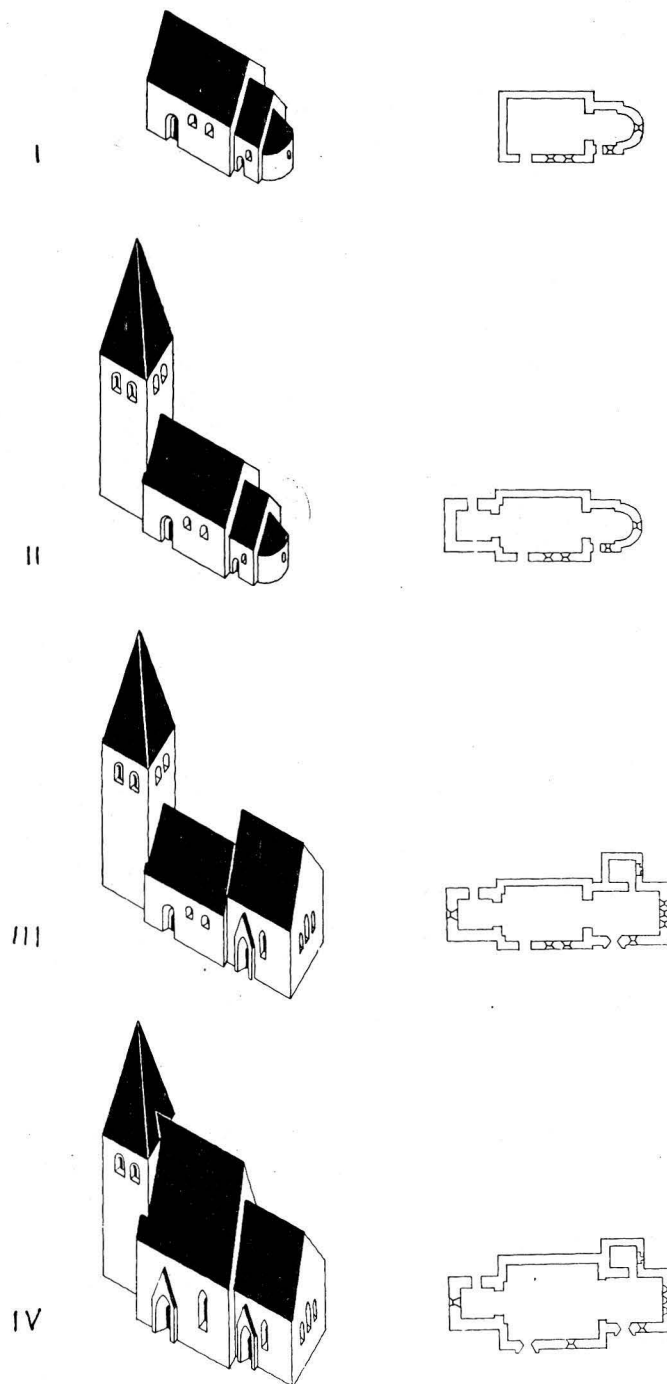

Fig. 68. Kyrko-
byggnadens till-
växt. Skala
1: 1000.
Zuwachs des
Kirchengebäudes.
The growth of the
church.

Fig. 69. Kastalen och kyrkan fr. s. v. Foto I. Andersson.
Der Kastal und die Kirche von S. W.   The donjon and the church from the SW.

Fig. 70. Kyrkan fr. s. och kastalen. Teckning av Hilfeling 1801. Atlas Tab. 25. K. B.
Die Kirche von S. und der Kastal. Zeichnung von Hilfeling 1801. The church from the S. and the donjon. Drawing by Hilfeling in 1801.

GOTHEMS KYRKA

AV

JOHNNY ROOSVAL OCH HENRIK ALM

TRYCKTA KÄLLOR: BERGMAN, C. J., Om Gotlands kastaler. — BRUNIUS, II, sid. 237. — G. A. 1/12 1885; G. A. 26/10 1937. Gothems kyrkas restaurering (ännu ej utförd). — LITHBERG, N., Hävd och hågkomst. G. Arkiv. 1930, sid. 50 (sägner om en jätte, som kastat sten efter kyrkan, när hon byggdes är antecknad av honom). — ROOSVAL, J. Gotländska studier, Gothems kyrka. Sv. D. 19/9 1909. — STRELOW, sid. 140, med årtalet 1052. — SVAHNSTRÖM, G., Gothems prästgård. G. Arkiv 1941, sid. 59.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.-SAML.; HILFELINGS JOURNAL 1801. — P. A. SÄVES BERÄTT. 1864, ext. fr. s.ö., nattvardskalk, runinskr. — ATA: s.-portalen, akvarell av A. T. Gellerstedt 1873; detaljer av s.-portalen och n.-portalen och ö. stigluckan, blyertsteckn. av O. Sörling 1891; prästgårdsportalen, blyertsteckn. av C. G. BRUNIUS; foton av ext. teckningar och 5 gravstenar ur Hilfelings resa 1801; foto av kastalteckn. av P. A. SÄVE; insidan av sakramentskåp, akvarell av G. Améen 1889; 1 plan K. Nordenskjöld, 14 ritn. P. O. WESTLUND och E. KJELLMARK 1933; 4 uppmätn.-ritn.

Fig. 71. Inkörspört till prästgården fr. mitten av 1300-t. Foto O. Sörling 1891.
Torweg des Pfarrhauses. Mitte des 14. Jahrh. Gate of the vicarage. Middle of the 14th cent.

R. ANDERSSON 1934; översiktskarta av 1940 års grävningar vid kastalen av N. P. TIDMARK; specialplan och sektion av provschakt av N. P. TIDMARK 1941. — B.St.: 1 ritn. av s.-portalen; 4 uppmättn.-ritn. av R. ANDERSSON 1934; 4 ritn. förslag till restaurering av ERIC LUNDBERG 1937.

KYRKANS ARKIVALIER: RÄK. 1656—1775 (häri inv. och anteckningar om kyrkan av E. PETRÆUS fr. 1600-t:s mitt med fortsättning av N. LUTTEMAN citerade ANTECKN.); VIS.PROT. 1654—1708; 1738—1752; ST.PROT. 1823—.

KYRKO-
GÅRDEN

Kyrkogården inramas av lönnar och åt s. askar. Grusgång fr. v. stigluckan parallellt med kyrkans s. vägg med vinkelrät förgrening mot prästgårdsgenomgången. N. om tornet vid n. muren sockenmagasin av kalksten rappat och under spåntak. V. om tornet grundrester till brygga fr. kastalen. Kyrkogårdens medeltida stigluckor

Fig. 72. Kyrkan fr. n. o.
Die Kirche von N. O. The church from the NE.

i v., n. och ö. med ansluten mur angiva kyrkogårdens urspr. storlek åt dessa håll. Strax s. om v. stigluckan sitta utvändigt två stenbindslen i muren, men mellan dem synes en fog, som motsvaras av en dylik i ö. muren. Dessa fogar kunna tyda på att s. muren urspr. gått mellan dem alltså omkr. 12 m s. om kyrkan (nuvarande s.-mur är också tunnare än de övriga). I så fall skulle det s. bindslet urspr. suttit i denna syd-mur. Posterna till grinden i genomgången till prästgården (upp- och nedvända) ha

Fig. 73. Kastalen fr. ö. och v. stigluckan. Foto E. Erics 1916.
Der Kastal von O. und das W.- Portal des Friedhofs. The donjon from the E. and the W. gate of the churchyard.

synbarligen hört till en fjärde stiglucka. I v. luckans s. vägg ses märke av murens övre anslutning, som nått till omkr. 2,90 på yttersidan. Murhöjden på Hilfelings teckning är alltså icke överdriven (fig. 70). Av stigluckorna är den v., som står intill kastalen störst; spetsstunnevälvd, sadeltäckt. V. (yttre) ingången är spetsbågig, byggd av huggen sten, kapitällisterna äro hålkälade, baser med smal rundstav på skråkant (fig. 84). Ö. (inre) ingången bildas av tunnvalvets kant, putsad, trol. icke huggen sten; vederlagen äro huggna. Putsränder ha iakttagits nederst å inre vederlagen; inga hörnkedjor finnas. Tre hörn ansluta ju direkt till mur och äro alltså icke berättigade till hörnkedjor, även det f. n. fria hörnet (det s.-ö.) är överputsat och en utskjutande

sten låter ana, att även här funnits anslutning till något uppmurat (en trappa?). Yttre ingången har haft portar, som slagit an mot den huggna infattningen: i s. är en gångjärnshake bevarad; nu alldeles öppet. Det låga takfallet förefaller bero på en sänkning vid trätakets förnyande i senare tid (?) Genom putsranden dateras luckan till 1200-t:s mitt eller senare.

Den redan nämnda urspr. s. stigluckan tecknades av Hilfelings (fig. 70). Redan vid BRUNIUS' besök var den nedbruten, men f. ö. var då stenvallen bibehållen runtom. Ö. stigluckan har spetsigt tunnvalv, de yttre posterna uppbära en trebladig båge med tre knoppar (liknar Träkumla långhusportal, Bd III, fig. 38). Den stora luckan i n. har kryssvalv och spetsbågiga omfattningar. Alla stigluckor jämte urspr. muren synas byggda omkr. 1260—80.

Den medeltida prästgården är icke bevarad, men Linnés och Hilfelings visserligen knapphändiga skildringar giva bidrag till kännedomen om det gamla bostadsskicket.¹ Inkörsporten till prästgården fr. landsvägen är behållen (fig. 71) formad som en tinad husgavel, toppen urspr. krönt av ett ringkors i sten; på yttre fasaden blin-

¹ Se G. SVAHNSTRÖM, Gothems prästgård. I G. Arkiv 1941, sid. 59—78.

Fig. 74. Kastalen fr. n. o.
Der Kastal von N. O. The donjon from the NE.

deringar. Urspr. putsklädd med blottade huggna hörnkedjor, putsrand finnes; socklar av växlande utseende. I översta spetsbågens slutsten en relief med madonnan och barnet; vederlagens kapitällister prydas av rankor, drake och ett manshuvud (jfr konsolhuvud i Mästerby, Bd III, fig. 208). Byggd i mitten av 1300-t.

C:a 10 m rakt v. om kyrkan ligger kastalen, en kvadratisk tornbyggnad nära 6 m i fyrkant och i fem våningars höjd, upptill övervälvd av ett tunnvalv, slaget mellan ö. och v. murarna samt orienterad i väderstrecken. År 1867 remnade kastalen mitt genom s. och n. murarna, hela v. halvan rasade ner. Det som nu återstår är alltså hela ö.-väggen sannolikt till nästan urspr. höjd samt de ö. delarna av s. och n. väg-garna jämte ö. delen av tunnvalvet. Inne i kastalen fylla lämningarna av raset bot-tenvåningen till nästan halva dess höjd. Brunius besökte Gothem några år före raset och beskriver kastalen ganska utförligt¹, vilken beskrivning anføres av Hildebrand, Sveriges medeltid, II, sid. 699, där två avbildningar finnas, fig. 675 visande kasta-

KASTALEN

¹ BRUNIUS, II, sid. 246.

len fr. s.ö. före raset och utförd av SÄVE samt fig. 676 fr. s.v. efter raset, den senare teckning efter foto i ATA. Den förra är av stort värde, då den visar övervåningens konstruktion, den senare utvisar röstemuren till en höjd av c:a $1\frac{1}{2}$ m med tillhörande hörn, vilket allt nu är borta så när som på nedersta skiften. — Av Brunius' beskrivning anföres här följande i sammandrag. Murarna bestå av tuktad kalksten med inblandade gråstenar. En rundbågig port leder fr. kyrkogården in i bottenvåningen. Den andra våningen har en rundbågig port, som öppnar sig mot fria luften (också mot kyrkogården) samt två smågluggar och avträdesnisch med avloppsränna. Här finnes en tredje våning lik den nedre med fyra smågluggar. Fr. denna kommer man på stegar till en fjärde våning. Här finnes ett mittrum omslutet av en 3,2 fot tjock mur med en stor rundbågig öppning i var sida. Kring detta mittrum löper ett galleri av 3,8 fots bredd, på utsidorna begränsat av en 2 fots mur. Åt var sida utom å den ö., som vetter mot kyrkogården, förekommer gluggar, två åt v., en åt s., en åt n. (Ingenting av fjärde våningen och det spärrade kan nu iakttagas.) SÄVES nämnda teckning och Brunius' beskrivning överensstämmer i stort sett. Dock visar teckningen inga spår av de sist i beskrivningen nämnda gluggarna, och bågarne i övervåningens väggar äro tecknade som svagt spetsbåriga. — I beskrivningen nämnes intet om kastalens tunnvalv, och varken beskrivning eller teckning förmåla något om den smala glugg mitt i ö.-väggen i höjd med galleriets golv, vars nedre del ännu finnes i behåll med sin hisstrissa.

På de nu återstående och tillgängliga partierna av kastalen kunna följande iakttagelser göras:

Bottenvåningen (1:sta våningen). Golvet synes ha legat i marknivå eller något därunder. Murtjockleken är i nedre delen 200 men c:a 1 m över golvnivån sker en invändig förtunning till c:a 180 åstadkommande en runt murarna löpande avsats på 20 cm. Denna avsats kan ej ha haft någon bärande uppgift. I ö. väggen åt v. finnes en rundbågig dörröppning i marknivå. Utvändigt är den raksmygig in till halva murtjockleken och vidgar sig sedan snedsmygigt inåt. Troligen har den urspr. haft stenposter i mitten liksom ö. dörren i Gammelgarnskastalen, då intet beslag eller andra anordningar för urspr. dörr ha synt. Senare måtte denna stenkarm med båge ha bortbrutits, smygen inåt betydligt utvidgats och den nu befintliga ekkarmen med tryckt rundbåge insatts samt inre utbrytningen utfyllts på sidorna och upptill genom imurning med mindre sten och inslagning av en dåligt utförd stickbåge. Eventuell urspr. bomränna kan dölja sig bakom denna inmurning. — I s. muren finnes en utvändigt smal och hög snedsmygig ljusglugg med starkt sluttande botten och med uppåt bågformigt konvergerande omfattning samt täckt av liggande hållar. — Rummet är upp till muravsatsen och delvis däröver fyllt med nerfallen sten och bruk, varför nedre delarna och golvet ej äro åtkomliga.

Andra våningen. Dess golv har utgjorts av bräder vilande på bjälkar, som legat på en ny avsats löpande runt murarna c:a 20 cm bred. Mitt i ö. väggen finnes en hög

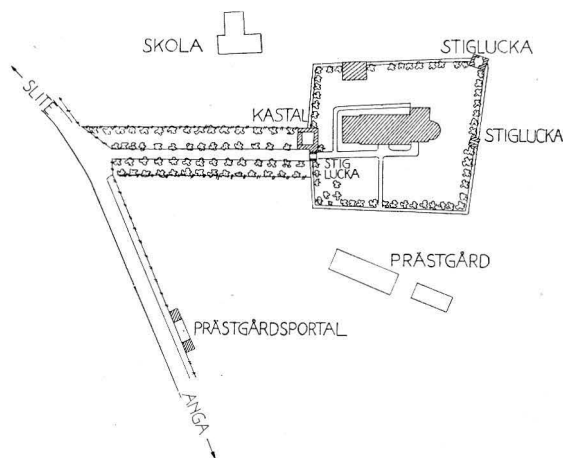

Fig. 75. Situationsplan. Skala 1:3000.
Lageplan. Plan of situation.

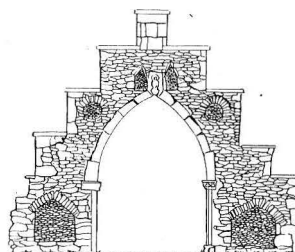

Fig. 76. Inkörsporten till gamla prästgården. Skala 1:200.
Der Torweg des alten Pfarrhauses. The gate of the old vicarage.

rundbågig dörröppning med inåt svagt smygande genomgång. Yttre omfattningen, som tillika bildar anslag för dörren, består av stående sidoposter i två delar samt därpå vilande rundbåge i tre stenar, allt omsorgsfullt utfört av välhuggen sten. Åt s. innanför den av omfattningen bildade posten finnes bomrännan med sin inre träbeklädnad i behåll, likaså två grova dörrhakar. Någon särskild tröskelsten finnes icke utan stenposterna stå direkt på en grovt tuktad sten i murens ytterliv. Under dessa poststenar sitta två grova vertikalt ställda järnöglor, en på var sida om dörröppningen. Stenposterna ha i nederkanten urhuggningar för deras fästjärn i muren, vilka vila på den nämnda grova trampstenen. I dessa öglor måste axeln till en vindbrygga ha legat. I höjd med dörröppningens hjässa finnes fyra kanaler genom ö.-muren, två på var sida om dörren, vilka stiga brant utifrån och inåt och invändigt mynna ut strax över nästa vånings (vån. 3) golvbjälke. I sina nedre delar ha de varit brädfodrade — några bottenbräder äro ännu i behåll — i övre delen äro inlagda »stunkar», urborrade runda trästycken. Dessa stunkar fortsätta upp till murens insida. Hela anordningen har synbarligen tjänat till löpkanaler för linorna, med vilken bryggan hisades upp mot stenmuren framför dörren. Kanalernas inre öppningar ha senare, när de ej längre hade någon uppgift, murats till men imurningen i den s. har sedan åter fallit bort. — I s. och n. muren synes i första skiftet mot avsatsen en rad kantställda stenar i axförband, vilken anordning också kommit till användning mellan bjälkhålen i vån. 3 (jfr Fröjelkastalen, Sv. K., Gotland, Bd III, sid. 349). — I resterna av s. och n. murarna synes de ö. delarna av ljusgluggar med invändig snedsmyg. Gluggen i s. väggen har yttre delen av sin avtäckning i behåll, som så till vida är märklig, att den består av på kant ställda tvärgående tunna hållar. (Jfr avtäckningen av murtrappan i Lärbrukastalen.) — Den av BRUNIUS beskrivna latrinan är nu alldeles för-

svunnen och har väl legat i s.v. eller n.v. hörnet och synes av beskrivningen att döma ha varit alldeles lik motsvarande kända anordningar i Kruttornet, Lärbro och Gammelgarnskastalerna.

Tredje våningen. Golvet har här vilat på bjälkar inlagda i s. och n. muren, den östligaste som vanligt liggande intill ö. muren. Bjälklaget ligger under hjässan till dörröppningen i vån. 2. (Jfr Lärbro.) Av bjälkarna finnas de två östligaste i behåll. I s. och v. synas spår av ljusgluggar. Enl. BRUNIUS skulle våningen haft fyra sådana. Två av dessa böra alltså ha suttit i s. väggen.

Fjärde våningen. Den markeras av bjälklag i överensstämmelse med föregående vånings. Inga spår av ljusgluggar kunna iakttagas. Den har varit överväld av ett tunnvalv, spännande mellan ö. och s. väggen och begynnande i höjd med golvet bjälklag. Endast dess östliga hälft finnes nu i behåll. Ingen genomgång synes i den bevarade delen av valvet. BRUNIUS nämner, att man på stegar kommer upp till den överliggande våningen och ej som i Gammelgarn genom murtrappor. Om denna öppning lett upp till överliggande vånings väktargång eller till dess inre rum kan alltså ej avgöras.

Femte (översta) våningen. Av denna är bevarat: ö. delen och delar av s. och n., yttre bröstvärdet till två à tre skifts höjd över väktargångens golv samt ö.-muren till det inre rummet till ett à två skifts höjd. Mitt i ö. bröstvärdet finnes en genomgående smal glugg vid golvhöjd, vars sidor äro bevarade men ej dess avtäckning. Den kan möjligen haft med försvaret av den underliggande dörren i vån. 2 att göra eller ha tjänat som avlopp för regnvatten i väktargången. Några spår av »gluggarna», som BRUNIUS nämner skulle ha funnits i s., v. och n. väggarna, synas ej nu, då ju dessa bröstvärd äro helt borta. De synas kunna jämföras med Kruttornets översta »gluggar» alltså tinnmellanrum, och i så fall skulle Gothemskastalens bröstvärd haft krenelering åt s., v. och n. men ej åt ö. åt kyrkogården. Av mittrummet med sina bågar i väggarna äro nu endast ett à två skift av ö.-murens ytterliv mot väktargången i behåll, och några slutsatser om huru det varit inrättat och avtäckat och huru de stora bågöppningarna varit tillslutna eller om över dem ett vattentak gått ut över väktargång och bröstvärd kunna av nu befintliga rester av denna våning ej dragas.

För ett trettiotal år sedan undergick kastalen en nödtorftig konservering genom övergjutning av murkrönen med bruk, och år 1936 blev valvet och de övre delarna mera omsorgsfullt konserverade genom Riksantikvarieämbetets försorg under ledning av dr Erik Bohrn.¹

Vid närmare granskning förefaller det vara en bestämd skillnad mellan kastalens nedre parti räknat upp till dörren med vindbryggan och det däröver liggande partiet alltså mellan vån. 1 och de överliggande våningarna. Den nämnda dörröppningen med sin omsorgsfullt huggna omfattning och stående poster, de väl huggna hörn-

¹ Se hans rapport i ATA.

kedjorna och murytornas hela karaktär i dessa övre våningar skilja sig tydligt från motsvarande partier i bottenvåningen, vars dörröppning har en mera grov stenbehandling och saknar poster. Också hörnkedjorna äro grövre i behandlingen, och det samma gäller hela yttre murytan med sitt större gråstensinslag än i överliggande delar. — I Gammelgarnskastalen förekommer en liknande skillnad mellan ett övre mera »fint» parti och det underliggande av mera grovt tuktad sten, men där går gränsen vida högre upp: vid tunnvalvets anfangshöjd. Det synes därför ej orimligt att antaga att i bägge fallen denna gräns markerar en om- eller påbyggnad. De bägge kastalerna visa i övrigt mycket stora likheter. Bägge ha haft försvarsanordning överst med bröstvärn, därunder tunnvalv samt bjälklag för underliggande våningar. Dörren till andra våningen och latrinen i denna våning överensstämmer också, men däremot synes Gammelgarnskastalen ha saknat urspr. yttre ingång till bottenvåningen. Också må erinras om den olika karaktären hos den övre och underliggande delens murverk i båda kastalerna.

En jämförelse med Kruttornet i Visby, som väl får anses vara prototypen för de gotländska kastalerna och som har alla sina murade delar i behåll, blir också givande särskilt för förståelsen av anordningarna i kastalens översta avdelning, nu endast kända genom återstående sparsamma rester och den förut nämnda teckningen och beskrivningen. I »Visby stadsmur» I, gav Eckhoff, sid. 1—35, och Janse, sid. 261—64, en mycket uttömmande beskrivning av Kruttornet (Avb. del II, pl. 20—24). Tornet, som av Eckhoff ej direkt dateras men av Janse dateras till omkr. 1100, anses av båda vara enhetligt byggt. Det har överst en skyttegång med tinnar runt om, till vilken man kommer ut genom en dörr fr. ett inre rum med tjocka eljest helt slutna väggar övervälvda av ett kryssvalv. Motsvarande av Brunius beskrivna rum i Gothem har enl. Säves teckning de fyra väggarna genombrutna av stora bågöppningar. Om rummet varit välvt eller icke nämner Brunius intet om men Säve nämner, att det i äldre tider varit täckt av valv. Rummets murar har liksom i Kruttornet höjt sig betydligt över det yttre bröstvärnets. — Eckhoff antager att Kruttornet överst haft ett hourdage, en över yttermurarna utskjutande timmervåning, vilande på dessa och stöder detta antagande främst på de översta i bröstvärnets murar förefintliga bjälkanalerna, vilka vid mitten löper vinkelrätt men ut mot hörnen nästan diagonalt genom dessa i förhållande till planen. Om en liknande överskjutande trävåning funnits i Gothemskastalen eller ej kan nu ej påvisas men den bevarade nedre delen av bröstvärnsmuren åt ö., vars tjocklek stämmer med Brunius' måttuppgifter för bröstvärnsmurarna — »c:a 2 fot» — visar, att bröstvärnsmurarna här haft ungefär samma tjocklek som i Kruttornet och därför kunnat uppbära ett hourdage. Man kan också tänka sig att tornet varit täckt av ett pyramidtak, vilande på band på bröstvärnets krön och enveloperande det inre rummet, eller att endast detta senare — och icke skyttegången — varit täckt av ett litet pyramidtak. Om detta senare skulle ha varit fallet, skulle kastalens försvar huvudsakligen ha fått skötas fr. väktargången och de av

Brunius omtalade »gluggarna» (= tinnmellanrummen) i bröstvärnet, vilka funnits i s., v. och n. murarna samt genom kastalens ljusgluggar (= skyttespringor) och den lilla gluggen överst mitt över dörren med vindbryggan, »gap». — Mellan kastalen och kyrkans torn har vid grävning framkommit subterrestra lämningar av en kraftig murpelare (355 n.—s. × 175 ö.—v.) till synes sammanbunden med tornväggen genom en 150 cm bred mur. Denna pelare, som ligger mitt för kastalens övre dörr synes ha tjänat som underlag för denna dörrs vindbrygga, beskriven i det föregående¹. Hela denna anordning har ingen känd motsvarighet i något annat försvarstorn på Gotland.

Av försvarstornen har noggrannare datering försökts endast i fråga om Kruttornet. Eckhoff gav ingen direkt datering, men Janse, »Visby stads mur», anger »omkring 1100» och Ambrosiani i »Gotlandica till Nils Lithberg» sätter tillkomsttiden före 1137 samt Tidmark (Kastalerna och tornborgarna på Gotland) till 1150-talet. Alla äro sålunda ense om dess tillkomst under 1100-t:s förra eller mellersta del. De nära överensstämmelserna mellan Gothem och Gammelgarnskastalerna, vilka båda synas vara förenklade kopior av Kruttornet, låter förorda deras nästan samtida tillkomst i tiden något efter detta, möjligen båda byggda i två etapper. Gothemskastalens nedre del kan kanske ha tillkommit redan omkr. 1150 och den nuvarande övre något årtionde senare, vilket i tiden skulle sammanfalla med de tidigaste nu bevarade partierna av kyrkan — Globusdelen.

KYRKANS
HUVUDELAR

Nuvarande kyrkans storslagna helhet visar sig vara resultatet av fem skilda byggnadsperioder under loppet av ett och ett halvt sekel. Äldst är koret med absid och sakristia, 1199, av den cisterciensiske »Veck-kapitalmästaren». Därefter ett av mästaren Botvid planerat torn, varav endast undervåningen kom till utförande omkr. 1235; denna bildar v. partiet i nuvarande långhus. Till komplexet hörde då en gammal liten kärnkyrkas långhus som stod kvar mellan Veck-kapitalmästarens kor och Botvids begynta tornanläggning. Därefter rives kärnlånghuset och Gärdslösamästaren fyller tomrummet med nuvarande långhusets ö.-parti omkr. 1250. Slutligen följer det verkliga tornet. v. om Botvids bygge, begynt i ungotisk tid, troligen omkr. 1260 av Rønsis, avslutat i mitten av 1300-t. av Egyptianus, senare förändringar här onämnda. Rester av den nämnda 1100-t:s kärnkyrkan ses inmurade i huvudportalens röste, reliefer i mästare Globus' art.

KORET

Korsockeln är, liksom långhusets, rundstav över bred skråkant. Putsränder saknas; putsen lämnar nu endast en smal bård fri av hörnkedjan; urspr. var denna kamformigt avgränsad (se Ala, Bd IV). Urspr. puts är bevarad på det v. röstet, synligt från långhusloftet. Detta röste stod alltså synligt en avsevärd tid, innan nuvarande långhus kom till, och det var säkerligen anslutet till en mindre kärnkyrka (varom vidare sid. 79). De tre tätt intill varandra sittande absidfönstren och ett på sakristian i ö. äro urspr.; deras inre smygar äro starkt skrånande och djupa, de yttre tämligen grunda med betäckningen allt intill glaset huggen i ett block. Ett fjärde absidfönster,

¹ Se NILS TIDMARKS grävningsrapporter 27/1 1941 och 31/1 1943 och översiktsskator i ATA.

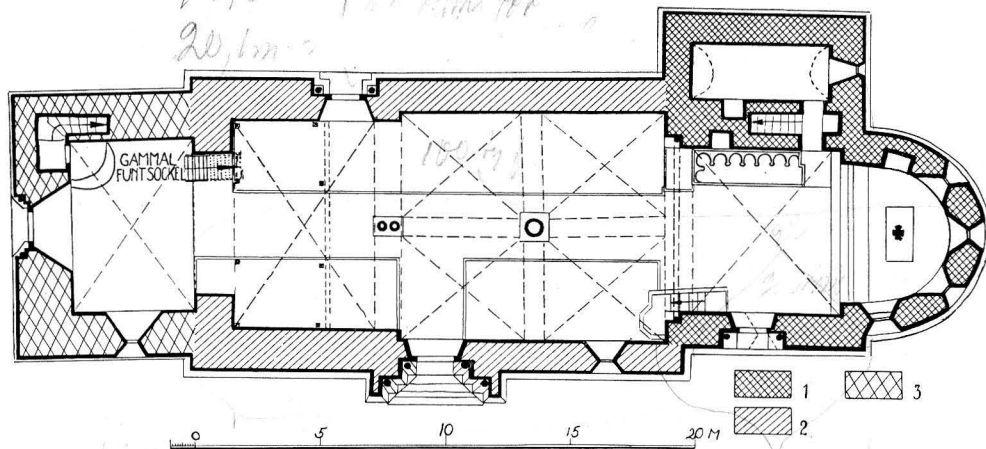

Fig. 77. Plan. Skala 1:300.
Grundriss der Kirche. Plan of the church.

i s., utan huggen omfattning, har tillkommit i nyare tid, möjl. 1718. I korportalen (fig. 93) är tympanonflisans »osnoräda» trebladskontur lik huvudportalen i Västerhejde (Bd III fig. 60, sid. 53, daterad 1204 i sitt urspr. skick); att kapitäl sakna täckplattor är en egenhet som iakttagits i en hel grupp av portaler, varav många ha daterats genom STRELOWS eller TAXUSLISTANS årtal, alla mellan 1190 och 1211. En del av dem äro uppräknade i Bd III, sid. 91. Ytterligare några finnas. De som nu här citeras ha veckkapitäl med kubiskt rotblock avsett att muras in i de omslutande murarna och kunna då hänföras till gemensamt ursprung, en »Veck-kapitäl-mästare»: jfr portaler i Anga kor 1200, Atlingbo kor, Eskelhems n. 1196, Norrlanda torn, Stånga kor, Sjonhems torn, Västerhejde långhus 1204, Gerums kor 1200 och Roma klosterv. ha enkla bägarekapitäl, men böra dock räknas i samma grupp; ävenså Othems n. 1211. Tympanonflisan i vår Gothems portal är tillstyckad i v. och upptill, såsom om portalen skulle ha vidgats (se därom vidare under dörren till sakristian!). Mitt på översta arkivolten ses på Hilfelings teckning, fig. 70 en man med en fana, som om en skulpterad Kristi uppståndelse då varit uppställd här, kanske sekundär placering av en medeltida träbild (jfr den primitiva träfiguren från Gammelnarn, Bd IV). Dörren från nyare tid, dock med beslag fr. 1200-t. (fig. 92). Den urspr. dörren är bevarad i nuvarande sakristiingången, se ovan sid. 74.

Tak av bräder på både kor och långhus. Brädtak omtalas redan 1657—61 i PETRAE ANT. — Golvet är lagt med kalksten, till större delen gravhällar. Korets korsvalv är slaget med skikten parallella med hjässlinjerna. Dess sköldmur stiger över murkrönet och övertäcker takstolssulorna liksom i Anga (Bd IV) och i Vall (Bd III, fig. 69), valvet är alltså sekundärt inslaget, takstolen stod antagligen först synlig och varje spärpar sammanhölls av fyra tvärträn. Nu befintligt virke är delvis från nyare tid. Röstena äro till större delen täckta av tunt bruk.

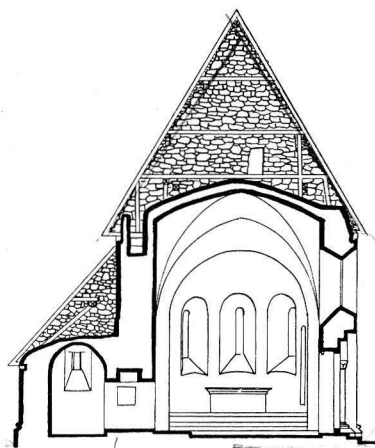

Fig. 78. Tvärsnitt mot ö. genom sakristia och kor. Skala 1:300.
Querschnitt der Sakristei und des Chores gegen O.
Cross section of the sacristy and the choir towards the E.

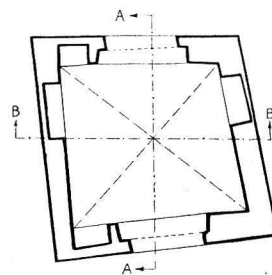

Fig. 79. Plan av n. stigluckan.
Grundriss des n. Portal des Friedhofs.
Plan of the N. gate of the churchyard.

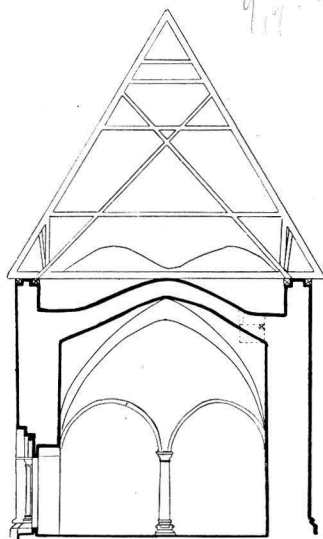

Fig. 80. Tvärsnitt genom långhusets v., del mot ö. Skala 1:300.
Querschnitt des w. Teil des Langhauses gegen O.
Cross section of the W. part of the nave towards the E.

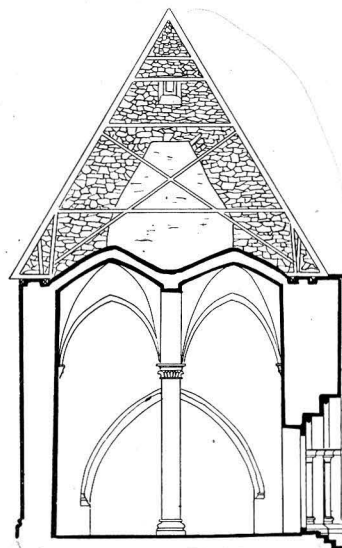

Fig. 81. Tvärsnitt genom långhuset mot ö. Skala 1:300.
Querschnitt des Langhauses gegen O.
Cross section of the nave towards the E.

12,16 = 40 feet

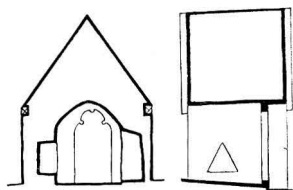

Fig. 82. Ö. stigluckan, tvärsnitt mot ö. och mot n. Skala 1: 200.
Das ö. Portal des Friedhofs, Querschnitt gegen O. und gegen N.
The E. gate of the churchyard, cross section towards the E. and towards the N.

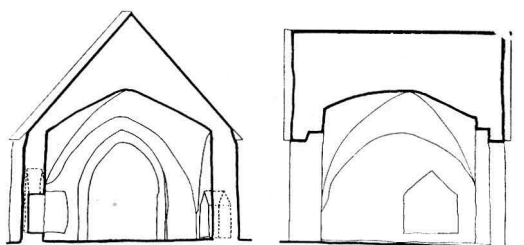

Fig. 83. Norra stigluckan, sektioner. Skala 1: 200.
Das n. Portal des Friedhofs, Grundriss und Querschnitten.
N. gate of the churchyard, plan and cross-sections.

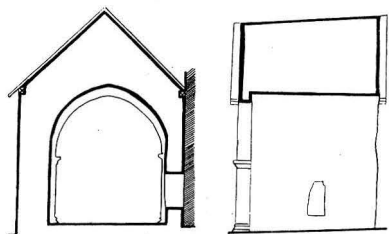
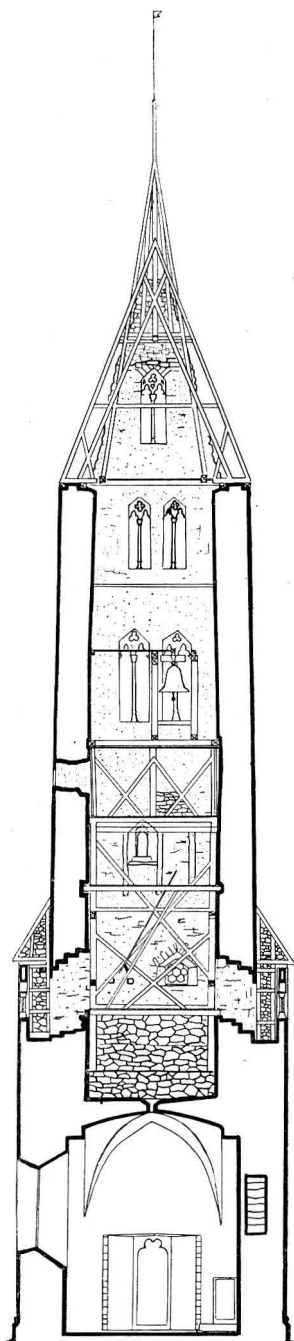

Fig. 84. V. stigluckan. Tvärsnitt mot v. och mot n. Skala 1: 200.
Das w. Portal des Friedhofs, Querschnitten gegen W. und N.
The W. gate of the churchyard, cross-sections towards the W. and the N.

Fig. 85. Tvärsnitt genom tornet mot v. Skala 1: 300.
Querschnitt des Turmes gegen W.
Cross-section of the tower towards the W.

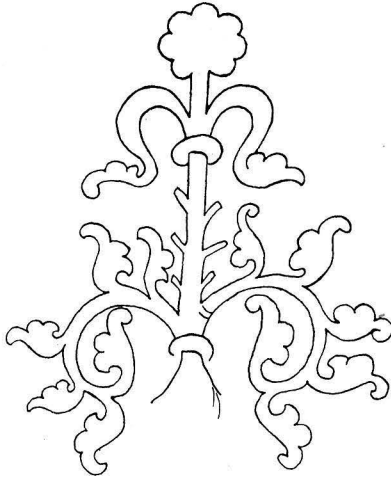

Fig. 86. Ristning i n.-portalens tympanon. Efter teckning av O. Sörling 1891.
Einritzung im Tympanon des N.-Portals. Nach einer Zeichnung von O. Sörling 1891.

Incision in the tympanum in the N. portal. After a drawing by O. Sörling in 1891.

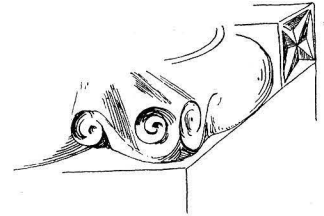
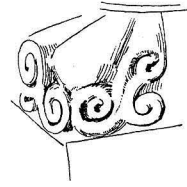

Fig. 87. Ornament på n.-portalens kolonnbasen. Teckningar av O. Sörling 1891.

Ornamente der Säulenbasen des N.-Portals. Zeichnungen von O. Sörling 1891.

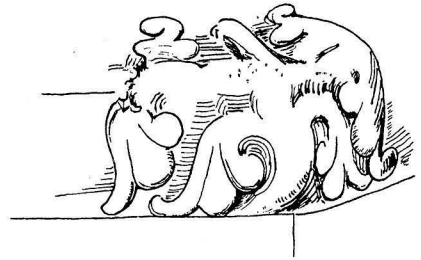
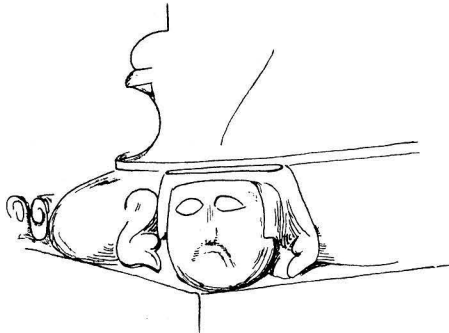
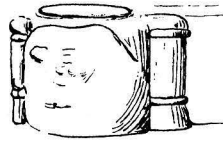

Fig. 88. Reliefer på s. långhusportalens kolonnbasen. Teckning av O. Sörling 1891.
Reliefs der Säulenbasen des s. Langhausportals. Nach einer Zeichnung von O. Sörling 1891.

Reliefs of the bases of the columns at the S. portal of the nave. Drawing by O. Sörling in 1891.

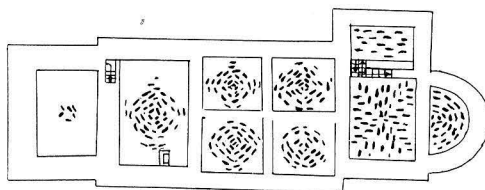

Fig. 89. Valvplan. Skala 1: 600.
Gewölbescema. Plan of the vaults.

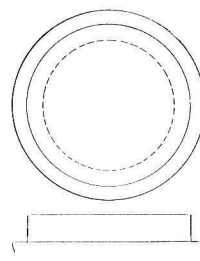

Fig. 90. Funtsockel, nu använd i tornet. Skala 1: 100.
Sockel des Taufsteins, jetzt im Turme gebraucht.
Socle of the baptismal font, now used in the tower.

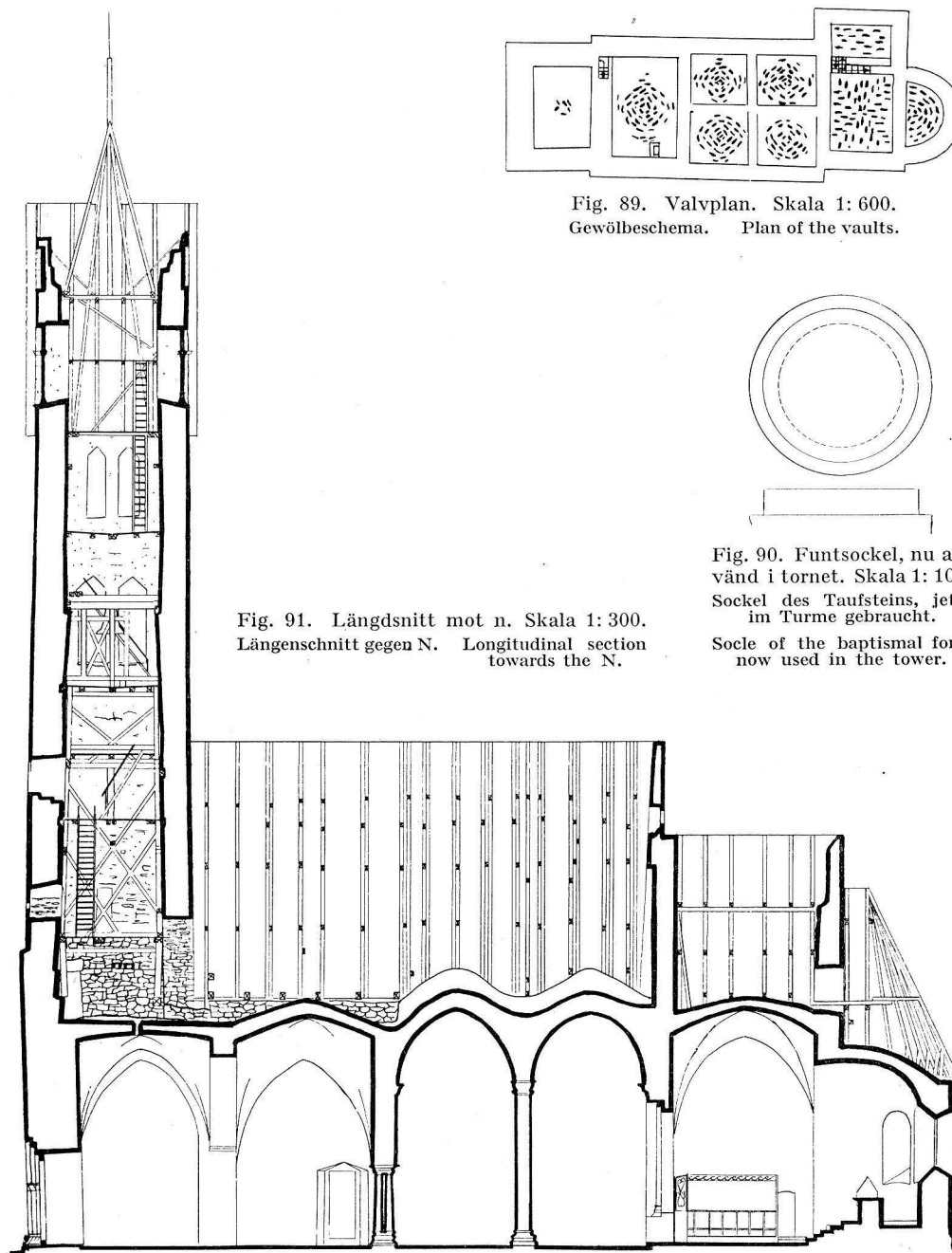

Fig. 91. Längdsnitt mot n. Skala 1: 300.
Längsschnitt gegen N. Longitudinal section
towards the N.

0 5 10 15 20 M

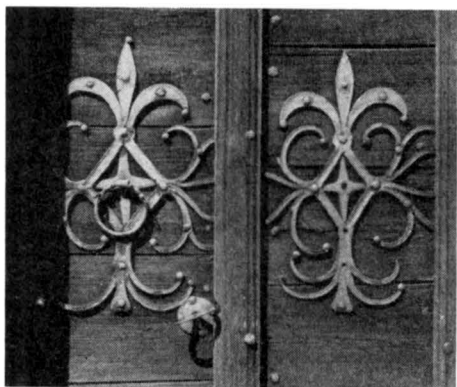

Fig. 92. Järnbeslag på korportalen.
Eisenbeschläge des Chorportals. Iron-band of the portal
of the choir.

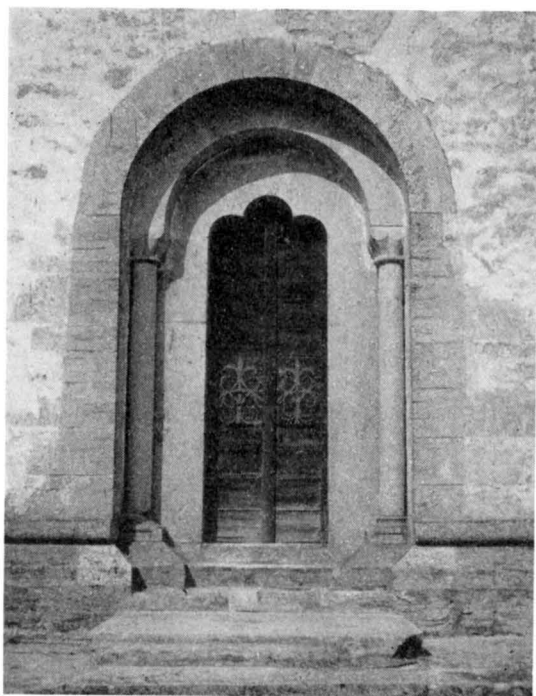

Fig. 93. Korportalen. Foto E. Erics 1916.
Das Chorportal. The portal of the choir.

Ingången till den tunnvalvda sakristian från koret är egendomligt enkelt rektangulär (fig. 91). Kormuren är här 208 cm tjock och ger plats åt en murtrappa, som först leder upp på sakristians valv, därifrån upp på korets. Dörren som är hängd på hakar å själva sakristiväggen, är formad för en tryckt rundbåge och har ålderdomliga järnbeslag (fig. 94) lika mästern Garwalds i i Hørsne (fig. 38). Den är bilad av en enda ekplanka 0,73 B. och 2,05 H., utökad för sitt nuvarande syfte med omkr. 8 cm. breda ribbor å ömse sidor; av ek i v., av furu i ö., dessutom ha beslagens hylsor rullats upp och smitts raka så att de fylla ut den tillagda v. ribban; å ö. ha nya, enkla beslag påspikats som mynna i gångjärn; lås från 1600- eller 1700-t. Dörren bör urspr. ha tillhört korportalen i dennas första smalare och lägre tillstånd.

Koret med absid och sakristia är ett verk av den genom cistercienserna fostrade smaken för stora, enkla former i gott tekniskt utförande. Det spetsbågiga tunnvalvet har cisterciensertycke (lik som i Alvastra) ävenså den rektangulära muröppningen till sakristian (jfr Roma klostern i n. inifrån sedd). Visserligen är det tänkbart, att sakristian icke blivit utbyggd förrän något senare. Användningen av den slopade kordörren tyder därpå.

Absiden utmärkes av tre fönster, dylik gruppering är ju regel i äldre cistercienserarkitektur. Men absidplanen bryter i och för sig mot den cisterciensiska andan och utgör ett medgivande åt trakten vanor. Sålunda, och i enlighet med

vår undersökning av portalen, kan Gothems kor bestämmas som byggt 1199 av en lekbroder från Roma cistercienserkloster, »Veck-kapitäl-mästaren».¹

I långhuset var v. delen, såsom den större murtjockleken bevisar, urspr. tänkt som bottenvåning för ett torn. Långhusets socklar är lika med korets; i ingående s. vinkeln är korsockeln oregelbundet avbildad för att skapa förband för långhussockeln.

I det nuvarande tornets s. sockel är rundstav från långhussockeln använd, tydligen tagen ur detta byggnadspartis urspr. v.-sockel.

Hörnkedjorna äro nu blottade i en smal bård. Putsrand har icke kunnat iakttagas (jfr koret!) men på v. muren, invid nuvarande tornet, där nya putsen icke täcker fullt, märkes att den finhuggna delen av hörnblocken utgjort en jämbred bård på omkr. 33 cm. — den inre delen av blocket är naggad med en pikhammare. I alla omfattningar växla röd och grå kalksten. Det enda fönstret, i s., är högt och rundbågigt. En omfattning till ett rosettfönster har återanvänts i nya tornet, se vidare sid. 84. Det måste ha haft sin plats i mitten av detta byggnadspartis v.-fasad.

Den ur murlivet framskjutna s.-portalens erinrar genom formen och tyngden av sin massa om Visby Mariakyrkas brudportal, hänförd (i ROOSVAL, REVISION IV, sid. 132) till omkring 1230. Gothems betydligt spetsigare röste (en liksidig triangel, jfr den vid Hørsne påpekade betydelsen av denna form, ovan sid. 28) ger dock intryck av en yngre smak, på väg till gotiken. Tympanonkonturen av den snörda trebladstypen med droppe i

¹ Följande mått är anmärkningsvärda: röstet, som är en liksidig triangel, mäter 9,9 m. utmed stenkanten (sparrarnas tjocklek alltså icke inräknad) d. v. s. 30 gr. f.; kor-fyrkantens L. är 7,2 m. d. v. s. 22 gr. f. (= 7,26 m.); absidens B. vid roten är 8,5 m. d. v. s. 26 gr. f. (= 8,56 m.); korets och sakristians sammanlagda B. i n.-ö. är 13,8 m. d. v. s. 42 gr. f. (= 13,86 m); sträckmurens H. inklus. hammarbandet 8,5 m. d. v. s. 26 gr. f. Veck-kapitäl-mästarens tumstock har uppenbarligen varit den grekiska, vilken (enl. V. Wanscher, Arkitekturens Historie. Anden Del: Middelalder. København 1929, sid. 163) favoriserades av cistercienserna.

LÅNGHUSET

Fig. 94. Sakristidörren, urspr. kordörr.
Tür zur Sakristei, ursprünglich dem Chore gehörig. Door of the sacristy, originally belonging to the choir.

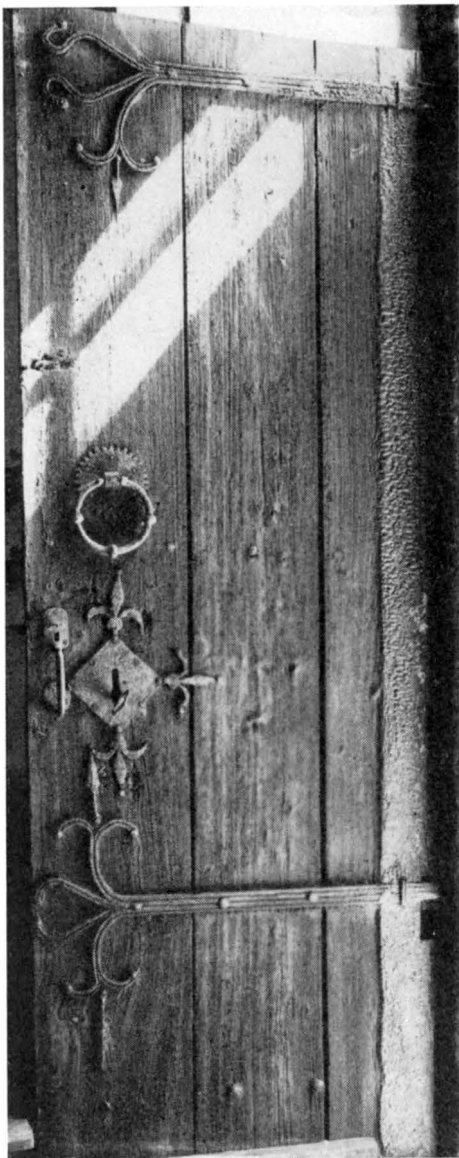

Fig. 95. S.långhusportalens järnbeslagna dörr.
Die eisenbeschlagene Tür der s. Langhausportals.
The iron-sheathed door of the S. portal of the nave.

hjässpunkten erinrar om Othems-korets (Bd II, fig. 215, daterad sid. 150 omkr. 1240), Hellvi koringång av Lafrans Botvidarson (Bd II, fig. 180, daterad sid. 118 till 1240-t.) och Fole korportal (Bd I, fig. 340, sid. 321 bestämd till omkr. 1250 eller 1250—75). Märk att dessa äro spetsbågiga, den rundbågiga Gothem skulle då förmodas vara något äldre, alltså omkr. 1235—1250. Kapitälornamentiken med bl. a. sprängda palmetter i plattrelief likna dylika från Köpings medeltida kyrka samt i Öja n.-portals kolonnbasen. Vissa hörnprydnader på baserna i Gothemportalen ha formen av människohuvuden och likna dem i Resmo torns klockhål, Öland, samtliga liksom Gothemsportalen själv sedan länge tillskrivna den s. k. Gärdslösamästaren.¹ Dörrarna äro troligen urspr. med järnbeslag huvudsakligen fr. mitten av 1200-t. (fig. 95).

I portalens röste äro äldre verkstycken med reliefer av djur — två stycken — och av en predikande man. Åtminstone de förra ha någon likhet med den rustikale stenmästaren Globus' arbeten² och ge oss anledning att tro, att en äldre stenkyrka funnits, en »kärnkyrka», varav eljest intet bevarats, från mitten av 1100-t. eller något därefter.

N.-portalens (fig. 98) veckkapitäl ha i motsats till korportalens (som den eljest liknar) täckplattor. I den raxskurna flisan ses ett ristat livsträd, synnerligen lika, även i utförandet, ett dylikt på Eskelhems tornportal av Botvid (Bd III, fig. 228, sid. 196 hänförd till omkr. 1240—50). Kapitälerna i Eskelhem äro av en mera mot den ungotiska stilen framskriden karaktär. Gothemsportalen med dess gammaldags veckkapitäl borde alltså vara något äldre,

¹ Innanför syddörren i långhuset uppsattes 1742 en »skärm» eller »skrank», »som skygger för väder» med gulmålade dörrar. Märken efter detta synes 32 cm. innanför bänkarnas början.

² Jfr ROOSVAL, Globus, Gotl. Arkiv 1942 och 1943.

kanske omkr. 1230—40. Dess kapital och baser äro inlagda utan förband med muren. Däremot finnes gott förband i korportalen och i allmänhet i »Veckkapital-mästarens» portaler.

Långhusets yttertak av bräder.

I det inre höja sig fyra tältvalv omkr. en mittkolonn, (fig. 99) prydd med feta, stående blad med tätt sittande nerver i sillbensmönster, lika dylika i Öja långhus. Kragstenarnas enkla, kuddliknande form står närmast till dem i Helge And's i Visby, i oktogonen, vars huvudingång i sina proportioner också är befryndad med Gothems. Mot långhusets v. del eller urspr. ringkammaren öppna sig två rundbågar, burna av ett kolonnpar, vars kapital siras av manshuvuden i platt relief (fig. 103), samma typer som å kolonnkapital inne i Gärdslösa kyrka m. fl. öländska monument. På kapitälerna vilar en abac, som huggits ur en runsten. De två valven i denna trakt likna de fyra ö. I det s. valvet är en urspr. fyrkantöppning i s. v. svickeln, nu maskerad genom trälucka, säkerligen från början avsedd till uppgångsväg medelst stege till loftet.

Takstolen liknar med sina många rior koret's och är trol. urspr.

De anförda analogierna visa mot tiden 1230—50, n.-portalen drar dateringen mera bakåt, huvudportalen hitåt, välvningen pekar på tiden efter 1235. Dateringens spridning hänger ihop med de två olika personligheters stil, som vi här mött, Botvid och Gärdslösamästaren, vilka icke äro fullt jämnåriga, Botvid är äldre.

Gothems långhus har sedan länge tillskrivits Gärdslösamästaren, och utan tvivel är det han som genom sin s.-portal satt prägel på hela kyrkans huvudfasad och genom sin rymdkomposition, sina tornbågearkader och rustikala kapitälskulpturer även givit interiören denna personliga karaktär, som man så väl känner igen från Gärdslösa på Öland och från de behållna fragmenten av hans andra öländska verk. På Gotland är han eljest sällsynt (se Öja i Bd VI). Däremot är n.-portalens mästare, Botvid, en ofta anlitad och inflytelserik man. Det var han som tog ledningen i Gothemsbygget efter Veckkapital-mästaren. Ritningen i och för sig skulle väl kunna stamma från denne,

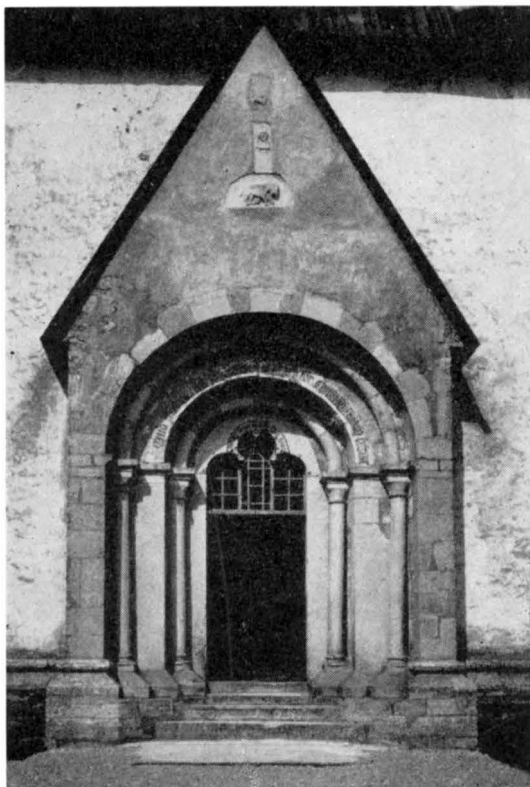

Fig. 96. S. långhusportalen. Foto E. Erics 1916.
Das s. Langhausportal. The S. portal of the nave.

Fig. 97. Reliefer fr. 1100-t., inmurade i s. långhusportals röste.

Reliefs von 12. Jahrh. in dem Giebelfeld des Langhausportals eingemauert.

Reliefs from the 12-th cent., built into the pediment of the portal of the nave.

så fast sammangjutet som koret är med de västligare delarna. Veckkapitälén i n.-portalen förefalla t. o. m. som ett tecken på den gamle cistercienserbroderns inflytande på sin efterträdare. Men vad berodde det på att Botvid icke själv fullföljde långhusbygget. Ålderdomssvagheter eller död?

En enklare förklaring få vi genom noggrann observation av de Globusartade relieferna på huvudportalens röste. De böra stamma från något som Gårdslösamästaren måste riva för sitt bygges skull. Uppenbarligen har här funnits ett litet långhus av sten, Gothems kärnkyrkas långhus, byggt troligen av Globus och väl enl. vanlig sed anslutet till ett ännu äldre, mycket litet kor. Då detta urgamla kärnkor revs av Veckkapitälmästaren, föreställa vi oss att han lät rivningen stoppa vid Globus' ö.-gavel med dess triumfbåge, intill vilken han grundade sitt eget nya kor. Där ha vi alltså ö.-gränsen för kärnlånghuset, dess B. kan någorlunda beräknas efter nuvarande långhusets, ö. delens, inre B. Det nya har efter vanligheten byggt sig omkring det gamla som en lagom rymlig vante omkring handen. B. torde då varit 30 St. f. = 8,3 m. Det är samma B. som Akebäcks lång-

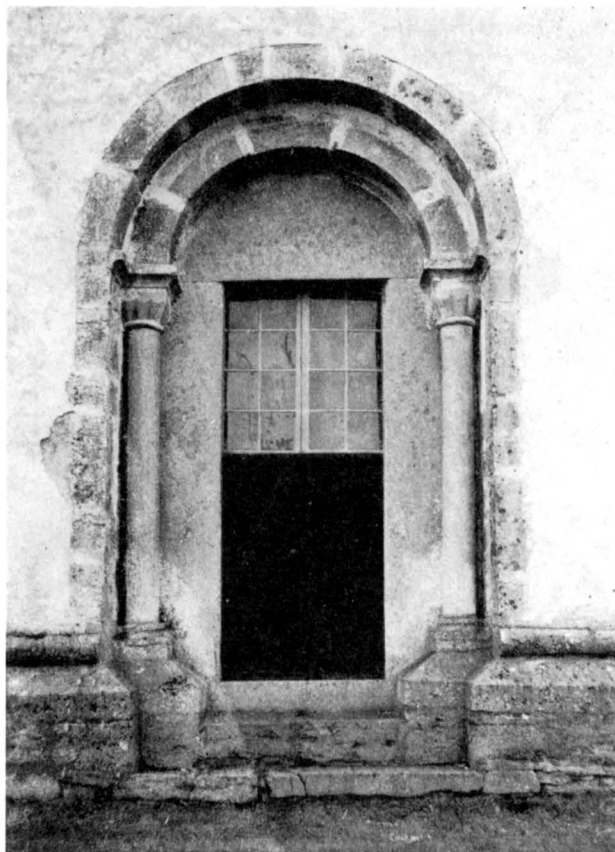

Fig. 98. N.-portalen. Foto E. Erics 1916.
Das N.-Portal. The N. porch.

hus (se Bd I, s. 539), vilket ger en fingervisning om vad som kunde vara lagom L. på ett dylikt långhus. Det är i Akebäck drygt 11 m. d. v. s. 40 St. f. (= 11,08 m). Avsattes detta mått på Gothems plan så finna vi Globus' v.-gavel rakt under arkaderna, som skilja den planerade torndelen från egentliga långhuset.

Därmed är förloppet klart: medan Globus' kärnlånghus ännu stod kvar, anlade Botvid sitt tornbygge, vars ö. parti likt en tång omslöt Globus' v.-gavel. En bågöppning anordnades i denna gavel som genomgång till den planerade ringkammaren. Av bygget blev dock endast bottenvåningens murar med den redan beskrivna n.-portalen färdiga och täckta med provisoriskt yttertak, utan välvning. Det i Botvids ritning planerade tornet bör tänkas ungefär som Eskelhems, med gallerier och (kanske?) vågrätt krön. Dess mur-H. skulle varit = kyrkans hela L. utan absid d. v. s. 27,7 m = 100 St. f. Portalens placering på en sidofasad överensstämmer med Botvids vanor. Hans utförda

Fig. 99. Kapitålet på långhusets mittkolonn.
Das Kapitell der Mittelsåule des Langhauses.
The capital of the central column of the nave.

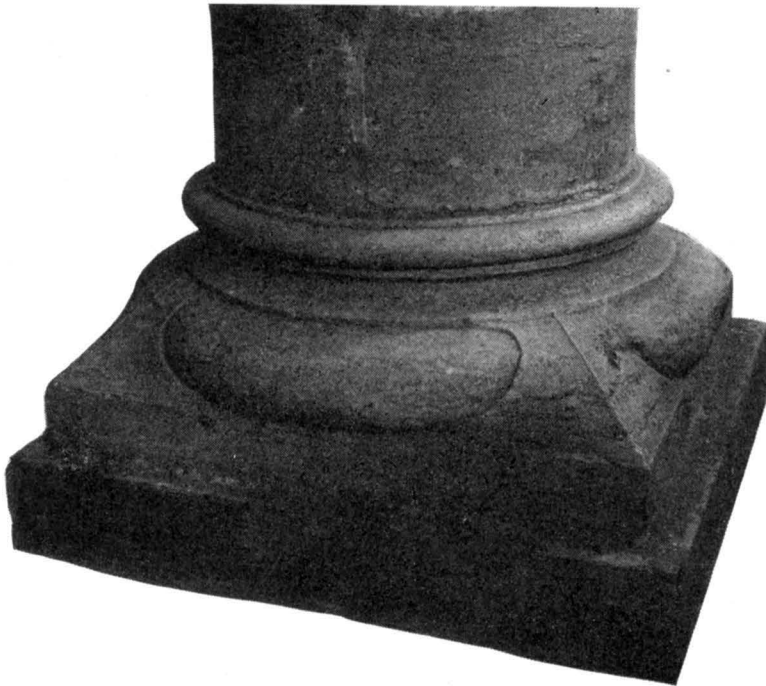

Fig. 100. Långhusets mittkolonnbas.
Basis der Mittelsåule des Langhauses.
The base of the central column of the nave.

Fig. 101. Kapitälén på
kolonnparet i långhu-
sets v. del.

Die Kapitelle des Säulen-
paars im w. Teil des Lang-
hauses.

The capitals of the pair
of columns in the W. part
of the nave.

Fig. 102. Baserna på
kolonnparet i långhu-
sets v. del.

Die Basen des Säulen-
paars im w. Teil des Lang-
hauses.

The bases of the pair of
columns in the W. part
of the nave.

Fig. 103. Manshuvud på kolonnparets kapitäl.

Männlicher Kopf an Male head on the
des Kapitele der tal of the pair of
Säulenpaars. columns.

torn i Eskelhem, Sanda o. s. v. ha alla portal i sidomuren. Till det tänkta tornets utsmyckning hörde även ett rosettfönster, som nu har plats i det utförda tornet och som närmare beskrives sid. 84 varvid även bevisas att det avsetts för en hög placering i en tornvåning ovanför ringkammaren. På en dylik plats och i sin lilla skala, måste det gjort exakt samma effekt som rosetten på Eskelhemstornet (Bd III, fig. 224) och liksom i Eskelhem suddigt på v.-fasaden. Ett rosettfönster tillhörde det av Gamla Nikolai införda formförrådet (där Botvid lärde sig bygga) och kunde beundras på Nikolai v. fasad från omkr. 1227 intill omkr. 1260, då det flyttades till s. sidan.

Härmed kunna vi på goda grunder rekonstruera Botvids torn som fig. 121 III i det yttre. Det inre föreställa vi oss ungefär som i Eskelhem, vars mått äro tämligen överensstämmande, ehuru en så stor tornbåge som i Eskelhem icke kunde öppnas så länge Globus' långhus stod kvar. Gothem skulle i detta stadium tetta sig som en klövsadelkyrka (fig. 121 II).

Huruvida Botvid, sedan han ritat och börjat sitt tornbygge, sattes ur spelet genom sjukdom eller död, eller om församlingen av

ekonomiska skäl måste göra en arbetspaus är en olöslig fråga. Men om avbrottet varit endast ekonomiskt betingat är det dock klart, att Botvid vid byggets återupptagande icke var i stånd att åter inta sin ledareplats. Även andra tecken tyda på att han, vid den tid som härvid kan komma i fråga, icke längre var att räkna med (jfr Dalhem, Bd IV).

Som hans efterträdare antogs Gärdslösamästaren, vilken rev Globus' kärnlånghus och uppreste det av oss redan beskrivna egentliga nya långhuset samt ordnade betäckningen av Botvids ringkammare på sitt eget sätt, med lägre valv, där Botvid säkert — efter mönster av Nikolai — planerat ett högre, och med tvåfaldig arkadöppning, där Botvid liksom i Eskelhem tänkt sig en enhetlig båge av stora mått.

I denna komposition följer Gärdslösamästaren samma idéer som han tillämpat i sina öländska interiörer, där huvudrummets mäktighet stegras genom kontrasten mot vidliggande rum, som öppna sig genom relativt små bågar med mittstöd, en form som

väl går tillbaka till Vreta klostets kor, där vi föreställa oss Gärdslösamästaren som läraktig gesäll.

Interiören på Gärdslösamästarens tid innebar alltså en sträng och enkel ljusfördelning: å ömse sidor om det stora huvudrummet såg den vid förmiddagstid inträdande till vänster en dunkel ringkammare som väl samtidigt var dopkapell, och till höger koret, avgränsat genom trång triumfbåge, krucifix, trabes m. m., som bildade en rätt skarp gräns mellan det relativt dunkla långhuset och det ljusare koret.

Inom de redan skisserade tidsgränserna torde Botvids verksamhet kunna anses ligga omkr. 1235, Gärdslösamästarens omkr. 1250. Båda »övergångsstil».

Den sistnämnde vände sig förmodligen härefter till sina öländska uppgifter, och det fortsatta utformandet av Gothems kyrkobygge övergick i nästa avsnitt till ännu en ny kraft.

Att utföra tornet blev alltså icke heller beskärt åt Gärdslösamästaren. Då den nya ekonomiska pausen förgått och bygget återupptages, äro helt nya, vittsvävande planer å bane. Det påbörjade tornet övergår till att betraktas som en del av ett långhus och ett väldigt nytt torn planeras v. därom.

Vi vända oss till detta, det nu befintliga tornet. Det är anlagt något smalare än långhuset och på egen grund. På s. och n. sidorna arkadgallerier med rundbågar. Den indragna övre delen avslutas i ö. och v. med spetsgavlar. Sockeln är tämligen lik den egentliga kyrkans ehuru med brantare skråkant och smalare rundstav. På n. sidan är rundstaven tjockare: det måste vara ur Gärdslösamästarens v. fasad tillvaratagna verkstycken. Hörnkedjorna markeras av putsränder; den synliga, huggna hörnbården var urspr. liksom nu 17 cm B. — I s. ett smalt, högt fönster, rundbågigt i dageröppningen, tryckt spetsbågigt i yttre murlivet; i omfattningens båge växla blågrå och rödbruna stenar. Gallerierna's bågar och kolonnetter äro nya, (1933) men posterna är bevarade med sina listkapitäl, även så murpelaren, på s. sidan, vilket bevisar att rekonstruktionen i stort sett är riktig. Utrymmet från listkapitälen upp till galleriets luttak

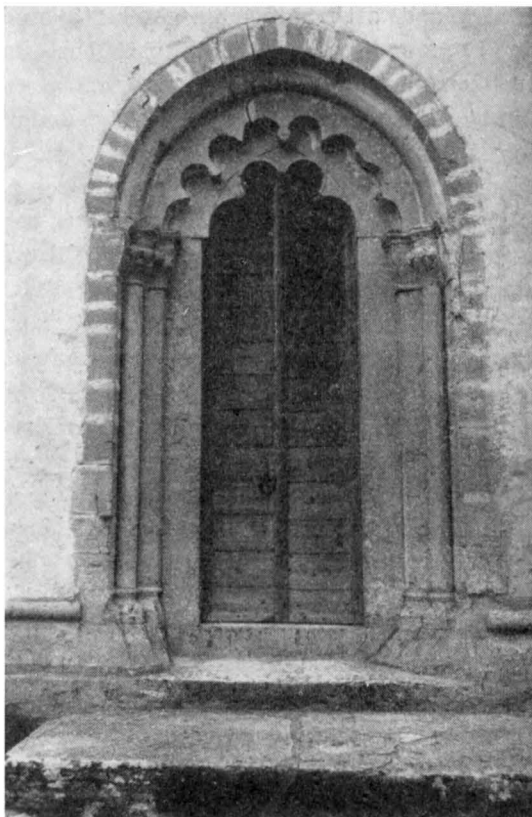

Fig. 104. V.-portalen. Foto O. Sörling 1891.
Das W.-portal. The W. porch.

RONENSIS'
TORN

är så knappt att man icke kan tänka sig annan form på bågarne än halvcirkeln. Högst upp i v. muren, något åt n. en rosettfönsterformad glugg kallad »sjuhålet», som ger ljus åt tornvåningen. »Rosen, som utgöres af en enda håll och intager yttre murkanten, är ut- och invändigt snedsmygig. Inre omfattningen är mycket djup samt snedsmygig och lågrakspetsig», säger BRUNIUS II, sid. 242. På insidan är en sirlig, graverad linjedekor, som följer rosettens konturer och uppenbarligen är avsedd att ses på nära håll. Däri ingår en trebladsfigur, som nu sitter något åt n., men som från början måste varit avsedd att sitta högst och i mitten. Det är tydligt att rosetten gjorts för en annan plats, utan tvivel ungefär som nu, men i Botvid-Gärdslösamästarens v.-gavel. Även där måste den liksom nu varit glugg, icke fönster, d. v. s. tillhört ett rum ovanvalvs: det finns nämligen ingen antydning om glasfönster, varken fals eller vindjärnshål.

I övre indragna torndelen se vi smala trifolietäckta ljusgluggar i två våningar, en åt v. två åt s. Därovan de stora klockhålsarkaderna med enkelt masverk i tre våningar, varav den övre endast består av två spetsiga rösterna med en klockarkad i varje. — Portalen står i v. Dess för en tornportal ovanligt rika form betraktas närmare nedan.

Sadeltaket av bräder, krönt av en liten spira, är en för Gotland sällsynt, ja enastående tornavslutning. Eljest finnes sadeltak blott på Västerhejde torn, där det tillkom 1856 (Bd III, fig. 58, sid. 53) och i Hamra (Bd V), där det är medeltida, men sekundärt.

På detta torntak har enl. RÄK. byggts vid åtskilliga tillfällen. År 1659 uppsattes »en skön ny messingsknapp och hane på kyrkian»; 1727 och 1816 förekomma större arbeten dock icke nybyggen. År 1879 sattes den nuvarande torntuppen på sin plats. »Hanen» av 1659 torde vara densamma som nu, något skadad, pryder långhusnocken. Alltså går sadeltaket tillbaka till 1600-t:s tidigare del eller ännu äldre. Då 1500-t:s ekonomiska förhållanden knappast kunnat medgiva en så pass påkostad form och då dennas karaktär är medeltida, måste vi förmoda dess tillkomst före reformationen. Urspr. är den dock icke. Det syns med blotta ögat att smalspetsiga rösterna blivit begynta å alla fyra sidor men fullföljts endast i v. och ö. Kanske ha de funnits fullt uppmurade även i n. och s., men raserats. I fullständigt tillstånd eller åtminstone på ritning tyder detta på en mycket hög spira. Därom mera sid. 86.

Tornets datering är komplicerad. Det har nämligen tillkommit i flera omgångar.

UNGGOTISKA
TORNDELEN

Det nedre partiet upp t. o. m. femte våningen kalla vi den ungotiska torndelen. Dess fönster och gluggar är redan nämnda, dess huvudprydnad är portalen (fig. 104). Dess yttre smygar artikuleras med en smal kolonnett mellan två murhörn; därinnanför breda poster som bära ett tympanon med fyrpassig kontur; sammanhanget mellan post och tympanon är icke fullt korrekt i n. Posterna borde luta samman något uppåt för att passa in på fyrpassets anfang. Ovanför denna fyrbladsbåge spänner sig som ett paraply en taggbåge med åtta småbågar; taggbågen är tänkt som fortsättning av det pilasterformade inre murhörnet; men icke heller här är passningen korrekt; taggbågens anfang komma på båda sidor något för långt utåt. Detsamma gäller den här ovan föl-

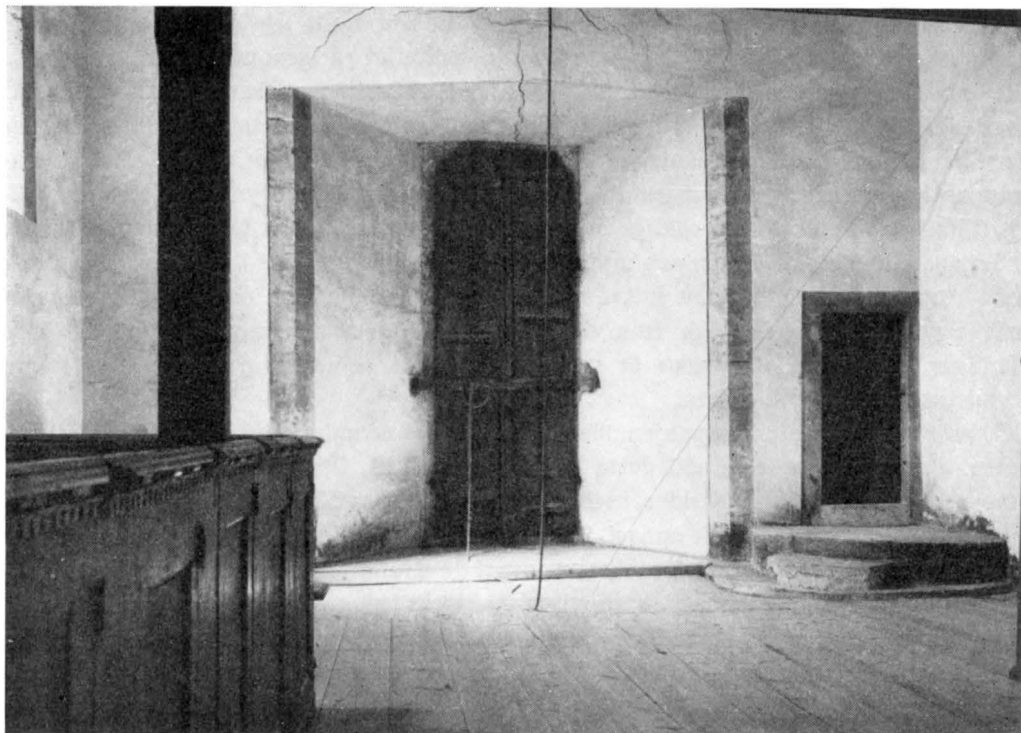

Fig. 105. Ringkammaren, t. h. uppgång till tornet.

Die Vorhalle, rechts Aufgang des Turms. Entrance hall, to the right way up to the tower.

jande rundstavsarkivolten: den borde stå absolut rakt ovanför kolonnerna. Slutsats: portalen är icke monterad av sin mästare. Med ovan gjorda korrigeringar i sammanställningen är den ett fullödigt exempel på dessa kompositioner med sammanpassningar av elastiskt tecknade kurvor, som utmärka de ungotiska större portalerna på Gotland och till vilkas linjespel också hör de konvergerande posterna och den lodräta raden av murhörn + kolonnetter. I en viss grupp utvecklingskedja kan Gothem inpassas mellan Roma huvudportal och Etelhem (ROOSVAL, KIRCHEN, sid. 44, f, där Gothem dock icke är anförd). Genom »droppen» som finns endast på varannan spets är den 8-passiga övre taggbågen en övergång till Etelhems fyrpassiga. Detta ger oss en dateringsmöjlighet: omkr. 1260. Portalmästaren var den genom Rone kyrka berömde »Ronensis», igenkännlig på kolonnkapitälens bladornament. Att han skulle varit mästare även för själva tornbygget är icke utan vidare givet, bl. a. med hänsyn till den dåliga monteringen av hans portal.

I det inre tjänstgör bottenvåningen som ringkammare med klocklinan hängande ned mitt i rummet. Från den äldre kyrkan öppnar sig här en bred bågöppning. Ringkammaren

täckes av ett tältvalv, som i ö. når ända fram till den sagda bågöppningen. Denna är uppbruten i (Botvids bygge) den äldre kyrkans material varigenom ringkammaren med sitt valv utnyttjar tornets utsträckning till det yttersta (häri erinrande om Bunge m. fl., jfr Bd II, fig. 30 samt sid. 23 och 28), vilket möjliggöres av att tornets ö. mur begynner först högt upp i första våningen där den bäres upp av en hjälpbåge (fig. 91). Torntrappan begynner i ringkammarens n.v. hörn, där i senare tid ett par yttertrappsteg blivit tillfogade, bestående av väldiga huggna block ur det medeltida funtpodiet (se fig. 90).

Trappan upptar n. muren och mynnar på Botvid-byggets vind i dess n.v. hörn. Här ses tornmuren öppna sig mot loftet med en fullbred spetsbåge. Ovan ringkammarens valv ligger ett trägolv, och från denna »1:a våning» når man med stegar till övre våningar. Från »2:a våningen» är muröppningar i s. och n. som leda ut (och några trappsteg ned) till gallerierna.

Tornet restes i första kampanjen nästan upp till underkant av nuvarande lägsta klockhålen. I den våning, som vid detta tillfälle var högst, finnas egendomliga vertikala utsparningar på murarnas insidor, i vilka stockar stått, upptill förenade av liggande virke i fördjupningar, varav dock endast fragmentariska spår finnas. Detta bör betyda en underbyggnad, gjord för att förankra en ovan dåvarande murkrönen befintlig träkonstruktion. Man kan gissa på en provisorisk klockvåning eller en försvarsplatå med utskjutande hourdage. Likartade stockrännor ses i Alva, där tornet ännu i dag står kvar i det första ofullbordade stadiets skick (Bd VI). Vi påminnas också om Dalhem, där tornbygget var avbrutet med den andra våning, som var inrättad till försvar. Hur skall allt detta förklaras? Härtill bör även observeras, att portalen och rosettfönstret båda äro, såsom vi påpekat, slarvigt monterade, som om de icke behandlats av en verklig fackman. Märk också, att grunden är dåligt lagd. Den har sjunkit under tornets v.-mur, muren lutar här framåt, dock endast bottenvåningens, därefter har man fortsatt. Sättningen tycks ha inträffat tidigt och sedan stabiliserats, så att man lugnt kunnat fortsätta, varvid man givit tornmuren en rätt kraftig lutning inåt uppåt liksom för att återvinna balansen. Det vore frestande att förlägga gränsen mellan Ronensis' och Egypticus' del just vid knicken mellan de olika lutningarna (se uppmätningen fig. 91), men gallerierna med sina rundbågiga arkader skulle då tillhöra 1300-tals-delen, vilket vore orimligt. Vi måste därför vidhålla att gränsen går strax under klockhålen, även om en paus förekommit i tornbygget strax under gallerihöjden.

Den yngre torndelen överensstämmer så nära med Öja- och Rone-tornen, (vilket genom sina portaler hänföres till Egypticus) att den utan tvekan måste tillskrivas Egypticus och således antagligen tiden omkr. 1330—60. Troligen närmare 1330. — Om här tillämpas samma lag som i Öja, skulle spirans topp befunnit sig 52,5 m. över marken. L. fr. tornmitten till korets östligaste punkt är 30,5 m, denna siffra fördubblad till 61 m ger hypotenusan från korets östligaste punkt upp till tornspirans höjdnivå, 52,5 m eller 190 St. f. över marken. I Rone tillämpas en stegrad höjd-regel, varvid triangelns bas är = kyrkans total-L. Detta skulle för Gothem betyda 58,5 m:s

Fig. 106. Präst vid altare. Målning på insidan av sakramentskåpets dörr. 1300-t:s början.

Geistlicher am Altar. Malerei an der Innenseite der Tür der Sakramentnische. Anfang des 14. Jahrh.

Priest at the altar. Painting inside the door of the sacrament-niche. Beginning of the 14th cent.

Fig. 107. S. Barbara och S. Dorotea. Målning på insidan av sakramentskåpets dörr. 1300-t:s början.

S:a Barbara und S:a Dorotea. Malerei an der Innenseite der Tür der Sakramentnische. Anfang des 14. Jahrh.

St. Barbara and St. Dorotea. Painting inside the door of the sacrament-niche. Beginning of the 14th cent.

spir-H. = 211 St. f. Vilken regel har mästaren följt i Gothem? Kanske att den nuvarande flöjelstångens H. kan ge en fingervisning. Den når upp till 52,8 m. från urspr. golvnivå. Det är tänkbart att man härmed velat utmärka den forna spishöjden. *VR.*

Uppvärmning saknas. Värmeledning och inre restaurering planeras sedan 1933. UPPVÄRMNING

Fig. 108. Interiör mot v.

Das Innere gegen W. Interior towards the W.

INREDNING
OCH LÖSA
INVENTARIER

Sakramentskåp n. om altaret med spetsvinklig avslutning (fig. 106 f). Dörrarnas utsidor äro prydda förutom av järnbeslag även av enkla och dubbla ristade halvcirkelfriser samt svart och röd kantställd rutmålning. Detta torde vara urspr., alltså 1199. På insidorna figural limfärgsmålning från senare tid på vit botten: den vänstra S. Barbara med torn och S. Dorotea med blomsterkorg; den högra avbildar en präst i skrud framför altaret, höjande den korsmärkta oblaten. På altaret med fransprydd duk står en kalk och ett altarkrucifix, därovan Gud Faders utsträckta hand. Färger: svart, brunt, gulbrunt, rött, blått och grönt. H. 113 cm. (nischens H. 125 cm). 1300-t:s början.

På altarskivans bortre del äro två urtagningar omkr. 3 cm. i djup och $5,5 \times 5,5$ cm. i vidd, sannolikt gjorda till fästande av ett medeltida nu förlorat retabel.

Altaruppsatsen av skulpterad sandsten visar en målad framställning av Guds lamm. Enl. inskr. och räk. skänktes uppsatsen 1689 av kyrkoherden Ericus Petræus, varvid »kyrkian sielff målningen ther på kostade», förgyllning tillkom 1728, bekostad av kyrkoherden Nicolaus Lutteman. Nuvarande färger äro icke de urspr. En ommål-

Fig. 109. Interiör åt ö. Foto I. Andersson 1943.
Das Innere gegen O. Interior towards the E.

ning skedde 1788. Lammet målades troligen kort efter 1830, dessförrinnan nattvarvsframställning (INV. 1830).

Fotstykke med mitthål till en piscina i form av en attisk kolonnbas med en engagerande del. På basen har stått en genomborrad kolonn med sköljsten (jfr Tingstäde, Bd I, sid. 158).

Altarring av smärta balustrar från 1800-t. Diskens byggande omtalas först 1665; 1708 »giordes den del til Disken som tilförene fattades».

Av kalvariegruppen för triumfbågen finnes i G. F. följande i ek skulpterade delar bevarade: Döende Kristushuvud, H. 29 cm.; skägg och mustascher äro ej skulpterade, utan framställas genom målning; färgspår; på huvudet finnes ingen avsats för anbringande av kungakronan, men väl flera hål som angiva att en törnekrans varit fästad omkr. Frälsarens tinningar (fig. 110).

Sörjande Johannes nu i G. F. Den högra handen har hållits i en sörjande gest mot kinden i likhet med Johannes från Bro; av polykromien återstå svaga spår av rött i mantelveckan; Johannes har stått som rundskulptur på trabes vid den Korsfästes vänstra sida. Den sörjande Maria fattas, hon var upptagen å INV. 1862. Arbete av den anonyme Tingstädemästaren omkr. 1235—40. Mästarens skolning var sachsisk: i den berömda calvariegruppen i Freiberg, Sachsen, där Johannes framträder som en förebild för Gothems, ha vi en möjlighet att föreställa oss hela Kristus-bilden och Marias utseende. Genom figurernas skala förstå vi stödbjälkens (trabes') nivå på Gärdslösamästarens tid.

Tronande S. Dionysius¹ (fig. 111), bild av ek, finnes i G. F.; han håller ett fat med sitt avhuggna huvud i knät, som ett slags attribut — han är själv nämligen framställd som levande med huvudet på sin plats. H. 114 cm.

Detta är ett arbete fr. omkr. 1300—1330 snarast närmare 1330, av en mästare uppkallad efter denna bild: Dionysiusmästaren.

S. Anna själv tredje, massiv bild av björk (fig. 112). Nu i S. H. M. Barnets högra nederarm och hand äro förlorade likaså det mesta av kredering och polykromering. Anna har trol. hållit en blomma i sin högra hand. Hennes mantel har gulpatinerad silverfärg, fodret grönt; livklädnaden i purprat rött; bältet grönt med gyllene schablonrosetter; den vita huvudduken har röda kantränder; bröstduk eller övervikt kläde är vitt. Marias fotsida dräkt i silverfärg, kronan svartkonturerad. Barnet helt naket med sitt äpple i vänster hand. H. 49, B. 28. Har trol. varit insatt i ett särskilt skåp. Baltiskt-nordiskt arbete fr. slutet av 1400-t.

Stående apostel, bild av ek i G. F. (fig. 113). Den högra (förlorade) handen har sannolikt hållit ett attribut, som varit fäst i tapphålet i knähöjd och ej räckt ned till fotplattorna, t. ex. en såg (för aposteln Simon) eller dylikt. Det porträttartade ansiktet

¹ Fransmännens »Saint Denis», som eljest brukar avbildas endast med det avhuggna huvudet i handen — med vilket han stod upp från avrättsplatsen och vandrade till platsen för sin kyrka — är sällsynt i Sverige utom Gotland. Grannpastoratets kyrka Anga hade D. till patron.

Fig. 110. Huvud av triumfkruzifix. Skulptur av ek omkr. 1235—40. Nu i G. F. Foto S. Hedlund 1925.

Kopf eines Triumphkruzifix. Head of a rood. Oaken sculpture about 1235—40. Now in G. F.
Eichene Skulptur um 1235—40. Jetzt in G. F.

är omgivet av yvigt skägg i symmetriskt fördelade lockar samt av långt ned på ryggen, lätt vågigt mittbenat hår. Både manteln, med blått foder, och livklädnaden med jämförelsevis väl bevarad förgyllning. H. 70. På Gotland enastående arbete av lybeckarn Stenrat omkr. 1450—70.¹

Säves berättelse 1855 ¹⁷/₁₂ upptager följande: »På chorskrankets (d. v. s. kōrstolens)

¹ ROOSVAL, Medeltida skulptur, pl. XCII, placerar den oriktigt efter 1500. Rätta förhållandet har senare framhållits för förf. av fil. lic. Samuel Hedlund och dr Ernst Heise, Berlin, oberoende av varandra.

tak står: en förgylld Helgonbild (d. v. s. den stående aposteln av Stenrat); samt en Helgongruppe (J. Maria, Sct Catharina och Christus) (det är den ovan nämnda S. Anna själv tredje). Uti 'kastalen' finnas 5 träbeläten, teml(igen) oskadade 1° Christus, utan kors; (triumfkrucifixet) 2° J. Maria med Barnet; 3° och 4° 2^{ne} sörjande Qvinnor (kalvariegruppens Maria och Johannes) s[am]t 5° konung Herodes med Johannis hufvud i knäet. (S. Dionysius).» Så långt Säve. Vid uppgrävningen i kastalen efter raset 1868 återfanns ej J. Maria med barnet, men enligt uppgift av V. Carlson, klockare, (meddelat genom Fru Ella Hellgren, G. F.) skall en arbetare funnit ett huvud sticka upp ur rasmassan, vilket huvud han avslagit och tillägnat sig. En tronande madonnabild måste alltså anses förlorad förutom Kristi kropp och en stående sörjande Maria.

Bilderna hade tidigare haft en mera hedrad plats. Därom berättar Ericus Peträus i Gothems Kyrckio-Byggnings Book.

»Anno 1661 then 30 Majj hafv(er) Botolph Jönsson til Hangere (En åhrlig kyrkiowård i Gothem) framfördt, och med sijn egen bekostnadt upsat then tveerbalk under hwalfbogen, upsat ther på Christi Crucifix och the andre Bilder, til kyrkioprydning, som tilförene här och thär i kyrkian oskickeligen förströdde.» År 1830 voro de åter borta från triumfbågen: »4 gamla bilder af träd, målningen derå afnött. Stå nedre i Kyrkan.»

Skriftepall enl. inskr. skänkt 1758 står mitt framför altardisken, snidad och målad i blått och rött m. m.; målningen förnyad 1904.

Predikstol med trappa och dörr, upphöjda rikt profilerade fyllningar, skilda av korintiska kolonner, snickeri av Christian Fedder 1709, stoffering av Hernell 1726. Nuvarande svartbruna målning ny, möjligen urspr. i den nedre rankbården. Svarta stjärnor inlagda i speglarnas bruna ek. (Jfr Lärbro, Bd II, fig. 165.) Enl. LEMKE, sid. 229, fanns en predikstol, »gjord år 1583 Pastore Christierno Paulino», som tillträdde detta år.

Timglasstativ av mässingsplåt fäst vid predikstolen 1803. Tidigare, 1740, hade ett timglas skänkts.

Nummertavla med vegetativt, nu brunmålat, plattsnideri, krona överst. »Den stora Numertaflan, målad i rött, guld och svart» köptes av Hernell 1742.

I korets n.v. del står en medeltida i ek skulpterad korstol med 8, urspr. 10 eller flersittplatser (fig. 108), varav 6 vända rygg mot n. väggen, 2 mot långhuset. På armstödens vertikala sidor ornament av varierande slag: såsom vinblad, ekblad, ekollon, rosettformade blad. De höga gavlarna äro rikt sirade med snideri, den övre delen genombruten. I den v. gaveln ses ett yppigt träd, vari som en frukt framvuxit bilden av en gotlandskyrkas sydfasad med rakslutet kor, utbildade olika socklar, taggbågig portal mitt på fasaden som i Gothem, torn med spånklädd huv, klockhålets arkad med genombrutet ornament liksom på Gothems verkliga torn. Därunder en man hållande en krönt kvinna i handen, ur deras liv växer trädet fram. Under eklöv, ekollon och två ekorrar. H. 255 cm. Tydningen av symbolerna är möjligen denna: Djuren betyda de diaboliska mak-

Fig. 111. Tronande S. Dionysius. Skulptur av ek fr. omkr. 1300—1330. Nu i G. F. Foto G. Sjöberg 1925.

Thronender St. Dionysius. Eichene Skulptur um 1300—1330. Jetzt in G. F.

Throned St. Dionysius. Oaken sculpture about 1300—1330. Now in G. F.

Fig. 112. Anna själv tredje. Skulptur av björk fr. slutet av 1400-t. Nu i S. H. M.

Anna Selbdritt. Birkene Skulptur. Ende des 15. Jahrh. Jetzt in S. H. M. St. Anna with Madonna and Child. Birch sculpture. End of the 15th cent. Now in S. H. M.

Fig. 113. Stående apostel, skulptur av ek avlybeckmästaren Stenrat omkr. 1450—70. Nu i G. F. Foto A. Lindblom. Stehender Apostel. Eichene Skulptur um 1450—70 vom Lübeckmeister Stenrat. Jetzt in G. F.

Standing apostle. Oaken sculpture about 1450—70 by the Lübeck-master Stenrat. Now in G. F.

terna som skada »vinträdet». Brudparet, utstyrt som ett gotländskt brudpar framför sin kyrka på 1300-t., betyder (såsom medeltiden uttydde Höga Visan) Kristus och församlingen; ur deras förening växer ett träd fram, vars frukt är kyrkan, Ecclesia.

I den ö. gaveln ses ett lejon (djävulsymbol) bitande i vinrankan, svansen uppslingrad i grenarna. Mot n. är ett ryggvant mot muren, en lucka i träväggen svarar mot en nisch i muren, i v. är fri öppning mot långhuset. De båda gavlarna sammanbindas av ett i vinkel gående baldakintak. Den snidade baldakinen har en längd i n. av 364 cm. och garneras av en nedhängande genombruten bård med rankor och fabeldjur. Dessa kompositioner äro nu stympade. Om de, som man får antaga, varit symmetriskt byggda,

Fig. 114. Korbänkens v.-gavel.
W. Seitenwange W. gable of the
des Chorstuhles. choir stall.

måste n. längan urspr. mätt 444 cm., alltså 80 cm. mer än nu. 444 cm d. v. s. 16 St. f. (= 443,2 cm).

Nu når bänken från triumfbågens ö. kant till sakristidörren. När den var 80 cm. längre, måste den ha nått in i triumfbågen som är 110 cm. B. — Bänkens ryggvant buktade sig då, såsom ännu synes, utefter insidan av triumfbågen. Denna måste då ha fått den form som den ännu har. Korbänkbröstningen har i nyare tid försetts med 6 fält, varav ett bildar dörr på gavelns sida och ett dörr längst i v. Bröstningen förhöjes genom ett gallerverk i trä. I fyllningarna framtill äro de fem visa jungfrurna målade med blommor i håret, i gulrött, rött och grönbliått mot mörk bakgrund. På gaveln brudgummen. Snickeriet är från 1634 och figurmålningen från 1673 såsom bl. a. framgår av följande anteckning.

»Åhr 1788 in Aug: då Choret i kyrkan, som war innan till ganska mörkt af den gamla enfaldiga målningen, skulle försees med en ny och lius färg, blef man efter en noga granskning warse, at åhr 1614¹ woro de runda Säten i Choret byggde: ther nest åhr 1634 det yttre skranket giordt, med wacker Billthuggerij; och äntel^m befanns å den långa sidan i Choret mitt öfwer Säten wara så skrifwit: Åhr 1728 är thenna Målning bekåstad af kyrkwardare. — Men målningen omkring yttra Skranket, tillika med de 5 wisa Jungfrur samt klockarens Conterfay (!) på Chordören åt Sakristian, skedde långt förut, neml^m åhr 1673 in Aug:»

Förutom de figurmålade delarna är korbänken liksom bänkinredningen i övrigt övermålad i gulbrun ådring från 1860. Under denna skymtar en

¹ På översidan av korstolarna västerut är ristat CK S: M: (= Magnuse) A: (o) 1614. Då detta ej synes vara en vanlig initialristning, torde den medeltida koranordningens åndring till den nuvarande skett detta år, bröstningen kom dock 20 år senare. Dessutom finnas runinskrifter på väggstycket över korstolarna med »chor-karlarnes» (sångarnas) namn utvisande platserna (Säve).

Fig. 115. Nedre delen av förgylld silverkalk fr. omkr. 1250.

Unterteil des vergoldeten silbernen Kelches. Um 1250. Lower part of the gilded silver-chalice about 1250.

blå och vit »himmelsmålning» från 1788 (»brokigt bondmålat» säger SÄVE i Förklaringar 1855). Ett tidigare rött och vitt ruttmönster (jfr Norrlands korbänksgavel med samma färger) m. m. är synligt under taket i v. och under den armförsedda ljusskivan på gaveln invid. I sin medeltida form bör korbänken ha kommit till omkr. 1330.

Inv. 1802 upptager »2^{ne} st. målade bänkar till gossarna i Choret». De förfärdigades 1722 och målades 1726 och äro nu försvunna (jfr Martebo, Bd I sid. 79 och Lummelunda, fig. 112).

Bänkinredningens snickeri är från 1663, då »Bygdes Nyia stolar i Gothems kyrkio från öffuerst in till Nederst» (ANTECKN.). År 1739 tillkommo dock 4 st. bänkar nederst i n. och 1740 2 st. likadana i s. Deras gångjärn i naggad klammerform skilja sig från de övriga gångjärnen. Den snidade orneringen består av en kantlist med äggstavskyma och tandsnitt. De femte och sjätte bänkarna nedifrån i n. ha invändigt bevarad äldre färg; den förra med grön »liljeblads»målning på vitt och rödbruna ramstycken, trol. från 1680, den senare med endast blåmålning från 1783, 1784.

Kyrkan målades invändigt 1680 (RÄK.). »Clanettblåsaren And: Norberg» målade inredningen utom koret 1783/84 (RÄK.) korets målning, tydligen av samme man, 1788. Det är alltså han som använt dekoreringsen i blått och vitt, ännu synlig på korbänk, biskopsbänk och läktare. Nästa stora inredningsmålning är den nuvarande som gjordes av »Herr Köhler» från Visby 1860 (RÄK. bänkar, altare, predikstol).

»Biskopens bänk» kallas nu den främsta bänken med dubbelsäten i n. i triumfbågen intill korstolarna. Från 1664 har den varit »Prästehustrors bänk». Den skiljer sig från de andra genom sin storlek och en genomlysande äldre dekor lik korbänkens, i blått och vitt.

Bänkinredningen förändrades från tre- till tvåradig 1860 och äger nu 21 bänkar på vardera mans- och kvinnosidorna. Bänkfördelningarna äro från åren 1664,¹ 1841² och 1861.

Mellan det planerade tornets arkad och den nyare tornbågen uppställdes läktaren 1778/79 (RÄK.). På träpelarna lyser på blå botten en vitrandig rutdekorations igenom.

Lämningen av en orgel (medeltida) har påträffats. Ett orgelmelodium inköptes 1886.

1741 »blef then Nya funten giord som står framme uthi Choret för kyrkians medel», (ANTECKN.), snidad i trä med en framställning av Kristi dop, keruber och, nederst, bärande lejon, liksom om en medeltida funt varit förebild. H. 102. Målades 1758 (RÄK.), enl. Hilfeling 1750, nuvarande stoffering i vitt och guld är senare. I koret vid predikstolen. Till funten har hört ett lock med spira, den senare är bevarad i St. H. M.

¹ Manfolksstolar: 1. »Frijstolen för fremmende»; 2—13 för husbönder; 14. för »stora ährlige drängar»; 15. för »små drängiar»; 15. Huusmän»; 17. andra stoolträngde Manns Personer.

»Qwinfolksstolar på midelstället»: 1. »Prästeenkors stool» (testamenterad av Ericus Petraeus); 2—8 hustrur; 9. »ährlige stora och små pijgor». »Qwinfolksstoolar wid Nordre Wäggen»: 1. »På choret Prästehustror» (se ovan); 2—13. hustrur. 14. »stora ährlige pijgor»; 15. »Huuskäringar». N. B. förspråk: 1) Ingen berychtat för något ondt stycke må här efter stå i Choret, Utan måste stå baak efter the oberychtade.» . . .

² I Söder: 9 st. + 2 st. på andra sidan stora kyrkdörren för husbönder, ytterligare 6 st. för andra och »2 långa Bänkar (jfr ovan) nederst i kyrkan vid den s. k. Ringning Kammaren till äldre inhyses män». »På mellanraden» 8 st. + »Lilla bänken vid Pelaren» i senare tid byggd såsom fribänk för främmande.

I norr: »närmast Choret pastorskor» (ej nummerad); 1—11 för hustrur, 7 st. för övriga. Dessutom gavs tillstånd på sockenst. 1841 ¹²/₁₂ »att bygga en bänk bakom de 2:ne små pelarna» och en efter No 14 på norra sidan emot norra kyrkdörren», som då tydligen helt igenbomrades.

Fig. 116. Detalj av malmstakens fot. 1300-t:s mitt.

Detail des Fusses des Messingleuchters. Mitte des 14. Jahrh.   Detail of the foot of the brass candlestick. In the middle of the 14th cent.

Lämningar av en äldre funt (medeltida fot) har påträffats i kastalens rasmassa. (Ett fragment av ett lejonhuvud, nu i S. H. M.). Botten till en 1100-t:scuppa (av Majestatis?) upptäcktes i gården Hangre av dåvarande intendenten för G. F. major Ernst Hellgren. Den svagt hålkälade ytan sågs ornerad med band i kryssflätning. Funtens fotsten rektangulär 130×110 , med skålformig, genomborrard fördjupning åt ena sidan, 59×61 är bevarad i sakristians golv. Stenen är en del av en bildsten med synlig krigarefigur i hornhjälm. Detta är kanske den urspr. fotstenen för kyrkans medeltidsfunt. Från en senare uppställning för denna stamma de väldiga block, som nu ligga som trappsteg vid torntrippdörren. Detta rum, ringkammaren, har säkerligen sedan sin tillkomst efter omkr. 1260 utgjort kyrkans dopkapell, i vars mitt en rikt skulpterad och målad 1100-t:sfunt av sandsten höjt sig på ett mäktigt, avtrappat cirkelrunt podium från 1200-t.

Dopfat av mässing (likt det i Roma kyrka, se Bd I, fig. 671) med pressad framställning av Bebådelsen i botten. Diam. 33,5. Sydtyiskt arbete från 1500-t:s början.

Vid vis. 1759 anmärktes: »Et gammalt bäcken blifwit med then gamla funten bort-såldt» och enl. RÅK. 1741 såldes »gamla kopparkittelen, som stått i funten». Härmed menas en djup kittel, som utfylde hela funtens inre. Dylika synas på 1200-t. ha blivit insatta i de äldre funtarna, en dylik bevarad i Källunge (Bd II, sid. 220).

Bland nattvardskärl märkes en sällsynt vacker kalk av förgyllt silver; cuppan är ny, likaså de cylindriska delarna av foten, allt i huvudsak från 1778/79 av Falkengren i Visby. Foten och noden äro medeltida (fig. 115).¹ Foten dekorerar i hög relief på skrafferad botten av ett krucifix mellan Maria och Johannes, de senare i halvfigur, fyra apostlar med böcker, men blott en av dem, Petrus (med nyckel), igenkännlig på ett personligt attribut, samt — växlande med de nyssnämnda — fyra änglar bärande var sitt kärliknande föremål (uppenbarligen återgående på missförstådda byzantinska korsglober), samtliga dessa figurer, även de midjebilder, inställda under en rundbågsarkad buren av bladformade konsoler; fotens mittre, koniska del smyckas av en krans slutna palmetter med en kotteliknande frukt (troligen en vinklase) i mellanliggande svicklar längs fotlisten en rad trekluvna blad på punkterad botten. På den trissformiga nodens såväl översom undersida en kraftig bladranka med bärliknande frukter, också den i hög relief. Kalkfoten är — frånsett annan proportionering och avvikande detaljer — praktiskt taget identisk med den kända kalken ur den s. k. Linköpingsskatten i Statens Historiska Museum, ett arbete från omkr. 1240. Med hänsyn bl. a. till nodens ornering — som ej överensstämmer med sistnämnda kalks — ger Gothemsalken intryck av att vara något yngre än denna — från omkr. 1250 eller ännu något senare — men båda kalkarna hava uppenbarligen utgått ur samma verkstad, vilken torde vara att förlägga antingen till Linköping eller Visby. Stilen ansluter sig till sachsiska förebilder, men är något grövre och tyngre än man här brukar finna — ett argument för att i arbetena se produkter av en nordisk verkstad utanför centrum för de ledande ateljéerna. H. total 21,7, fotens H. 4,5 och Diam. 13,7. Nodens H. 2,8 cm.²

Förlorat rökelsekar. »Ett Eeldkar af koppar» i Petraei uppteckning 1654, kallas i Spegels INV. 1680 »Ett gammalt Eeldkäril af malm». Finnes ej i senare INV.

Bland ljusredskap märkes: en malmkrona med krönande dubbelörn, nederst lejonhuvud, nu västerut i långhuset skänkt omkr. 1700 av Maria Dahlman (g. med pastor Johannes Ausenius i Gothem, död 1706); en mässingskrona enl. inskr. av 1826; ett par 8-kantiga ljusplåtar med buckleornering, den ena vid koret, den andra vid predikstolen, olika i detaljer. 1600-t. Skänkta som malmkronan. Märkliga äro ett par malmstakar (fig. 116) »med kupiga fötter i genombrutet arbete, sammansatta av djur och vinlöv», tillskrivna samma lübska gjutarverkstad, som gjort det berömda dörrbeslaget för Lübecks rådhus, 1300-t:s mitt.³ Piggas saknas. Runt nederdelarna i gjuten relief

¹ Följande beskrivning och bestämning har antikvarien C. R. af Ugglas godhetsfullt meddelat. De här nämnda båda kalkarna och deras förbindelse med den sachsiska konsten kommer att behandlas i dennes »Bidrag till den medeltida guldsmedskonstens historia II».

² En reparering utfördes 1657 (р.к.). År 1775 Vis. PROT. $\frac{1}{10}$ var fråga om att smälta ned kalken och av denna samt av en kalk från 1659 göra en ny. Lyckligtvis gjorde man 1778 en förmånlig försäljning av 1659 års kalk till Norrlanda, varigenom medeltidskalken räddades.

³ Carl R. af Ugglas, Till den medeltida bronsgjutningens historia i Sverige. V. H. A. A. Handl. Del. 55, sid. 105.

trenne lejon liksom hejdade i språnget, vilkas framben bildar stakens fötter. Bakbenen och huvudet hålla de i olika vridningar, sparkande upp emot en fyrbladig vinkvist. H. 42 cm. Diam. 17 cm. H. 42,3 cm. Diam. 18,3 cm. (en lejon tass och en bit av en list saknas).

Ljusstake av malm. En man i dräkt från 1500-t:s början med utsträckta armar uppbär två urspr. genombrutna ljushylsor. Skänkt omkr. 1826 av »Öfversten Baron Palmstjerna».

Bland textilier märkes två sammetsmässhakar, en röd (»Carmesin») med guldgaloner, en svart (»Swart fijn Machester») med silveraloner, båda av 1781/82. — Ett par håvar, båda med klockor. Enl. INV. 1740 användes före detta år »2 st. gamla håfwor el Taflor kallade» (kvar i INV. 1802).

Fattigstock, fastsatt tätt innanför stora dörren t. v. av furu; ornering å högra sidan med parallella linjer åt kanterna och däremellan stora cirklar i en rad. H. 83 cm. Tavla med målade inskr. om givmildhet har suttit vid stocken, förvaras nu löstagen, i sakristian. Stocken torde varit krucifixpedestal.

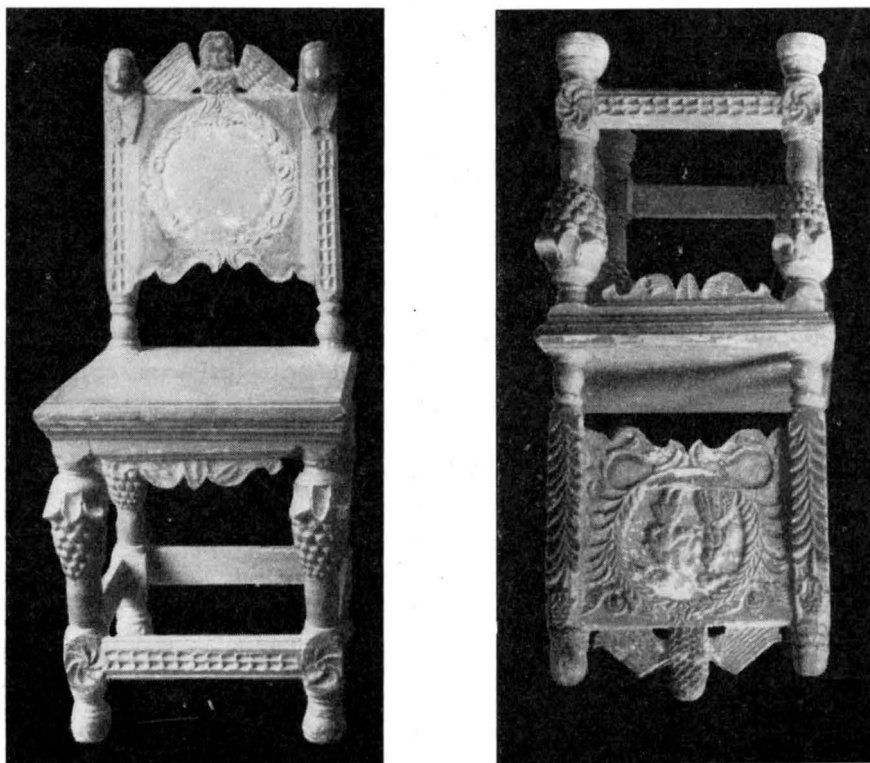

Fig. 117. Brudstol fr. 1734.
Brautstuhl aus 1734. Bridal chair from 1734.

»På öfverlefvorne af en Gammal Svart Taffts-Fana, som fordom i Choret varit uppsatt», kunde läsas »= borne och manhaftig Leitnant Bent Boman; som afsomnade i Hernom A^o 1669. Psalm: 66». HILFELINGS Journal 1801; stängen fanns ännu 1830 (INV.).¹

Ett svärd, tillhörigt den förre, med gjuten relieförnering å kaveln och den raka parerstängen. L. 93 cm. Klingan 81 cm. Tillhörande slida L. 85 cm. Högt i triumfbågen åt s.; ett svart florshänge jämte slidan hänga på samma sätt i n. »Svart Schärf» i 1830 års INV.

En tremastare målad i fyra färger. L. 95. H. 65. Skänkt i sen tid, står nu på korbänkens v. parti.

Porträtt i olja av Erik Peträus med två söner, enl. inskr. 1659, till en del (de två 4-åriga sönerna). Nu i G. F. jämte sin pendant Petraei hustru Anna Boman med liten dotter enl. inskr. 1659. Dåligt tillstånd.

Av 5 st. s. k. Hedengrahns tavlor äro den över slaget vid Narva och »Jubeltaflan» 1731 bevarade. Dessutom funnos tidigare jubelårstavlan 1693, tavlan över Carl XI:s död 1697 och religionsfrihetens upprättande i Schlesien 1707.

Gustaf III:s tal 1771, i grön och röd ram. — Carl XIII:s tal 1817, i ram som i Norrlanda med mörka blommor på vitt.

»Kyrkekistan» av furu anskaffades 1735. L. 91. H. 38. I SPEGELS INV. nämnes »Een g(ammal) och sönderlagin kyrkio-kista».²

Länstol, i svarvat arbete från 1600-t, men av gammal typ känd från 1100-t. Nu i G. F. (fig. 118), beskrivning i dess handkatalog, II, sid. 34.

Brudstolar (fig. 117), ett par, rikt snidade och målade i guld, silver, blått och rött. Å ryggssidorna äro brud och brudgum målade. Kransar räckas dem från höjden. Inskr. å den ena: »giorde och förärade — af Johan S: (= Suderbys; klockare) och hans hustru Gertru Suderbys — 1734 — Målningen herpå bekostad — af kyrkan — 1734. H. 110.

Ett par »brudepallar (taburetter, fig. 119). Pärigrå botten, liljor, grön bandring med blå blommor på sätet. Årtal 1776. Ovanligt väl behållna exempel å vacker möbelmålning från rokokon. Visbyarbeten: till snickaren och målaren jämte deras (stolarnas) utförsell af staden 9: 12 (RÄK. 1776).

»Embetssigill» (RÄK. 1828) med Gothems kyrka i relief: GOTHEMS PASTORATS SIGILL — 1828. Oval form L. 3,5 cm. I prästgården.

Tornklockan märklig för den tidiga användningen av gotiska minuskler i den latinska inskr. Gjuten 1374. Som skiljetecken små människofigurer, delvis desamma som på Hemse- och Stenkumlaklockorna. Därunder i de fyra väderstrecken fyra relieffigurer: två Kristus Majestatis (= i Hemse och Stenkumla), och två S. Olofs pil-

¹ »Enligt äldre sägen, skall detta hafva varit efter Kyrkoherden, Petrai bror, som blifvit död i land slagen vid stranden af Gothems Hammar och härstädes ligger begrafven.»

² Jfr härmed en anteckning ur SÄVES Berätt. 1864: »Kista, af eke, 3:6 lång, 1:10 bred o(ch) 1:7 hög, af konstnärlig snidad o(ch) å framsidan ornerad med de fyra Evangelisternas figurer o(ch) sinnebilder —; tillhör bonden Joh. Pettersson Viby.»

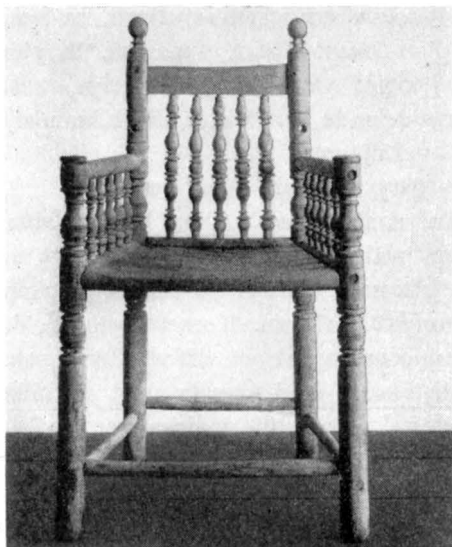

Fig. 118. Stol fr. 1600-t. Nu i G. F.
Stuhl von 17. Jahrh. Chair from the 17th
Jetzt in G. F. cent. Now in G. F.

Fig. 119. Brudpall fr. 1776.
Brautschemel von 1776. Bridal-stool from 1776.

grimsmärken (se Fornvännen 1942, sid. 20). Dessutom två bomärken: 1. W-formigt (= Hemse, Stenkumla). 2. T-formigt (= Sundreklockans). Inskr. återgiven s. 104. — Liten sanctusklocka, helt slät, i bevarad klockstock (fig. 120). Nu i G. F.¹

1. I övre delen av trappan i n. kormuren ligger som takhåll fragmentet av en bildsten. Av den utmärkt vackert ristade rundeln (»solhjulet») syns något över hälften (38) × (55). LINDQVIST, Gotlands Bildsteine, II, fig. 356. — De längs den v. svagt fasade kanten löpande två parallella linjerna saknas på bilden. BILDSTENAR

2. I nischen åt ö. i sakristigenomgången är fragment av bildsten inlagd som bottenhäll. Ristningen: rutat segel med mast och rå samt figur. (60) × (67). LINDQVIST, Gotlands Bildsteine, II, fig. 357.

3. Stenen, som bildar nischens tak, är slammad, men kan vara ett fragment av möjligen samma bildsten. Genom kalkslamningen tyckes ristning skymta.

4. I golvet i sakristians n.ö. hörn ligger fragment av stor bildsten med ornerad kantbård och figurer i relief. I stenen inhuggen rund fördjupning (Diam. 60) med ur-tappningshål utvisande att den förut använts som piscina i korgolvet (Lindqvist antager underlag för dopfunten). Av urspr. utsmyckningen synes nu spår av kantbården med bandornament samt i s. ö. hörnet en man med svärd och lyftad arm (relief). Mycket nött. LINDQVIST, Gotlands Bildsteine II, fig. 358. [130] × [110]; [115].

5. Runsten omhuggen till täcksten till tornbågskolonnens kapital. På täckste-

¹ Dessa uppgifter om klockorna enl. vänligt meddelande av teol. dr Mats Åmark.

nens övre n. fria yta synes en av ytterkanten delvis avhuggen runslinga, av vars text endast . . . skialtar: auk: med säkerhet kan läsas. Inskr. synes så till vida märklig, som eljest något personnamn skiold ej synes vara belagt i Sverige annat än som första led i Ortsnamn (väl villigt meddelande av lektor R. Kinander). [270] × [140]. — Ej anförd av Säve ej heller av Liljegren.

6. Runristning i medeltida korbänkens ryggstycke gjord med kniv.

7. Gravhäll med runtext i smal ristad bård runt stenen. Denna bård smalnar och böjer upp fr. bägge sidor mitt på stenens nedre kant och har bildat ett nu utplånat ornament mitt på stenen, möjligen ett kors. Överst på stenen ringkors med svastikaskärning mellan armarna och runtext i ringen. Korset troligen likarmat men nedre armen nu alldeles utnött. Runorna överst och till vänster ganska tydliga nederst och till höger nästan utplånade liksom de i korsets ring, av vilka endast enstaka mynder nu kunna tydas. Text enl. SÄVE, 63 i Urkunder, hyfsad av Lektor Kinander: Hiar :hwilis Gairwatr: Gairwa: ltr hann kwam: firi kunung ok arkibiskup ok waru biskup . . . so wildi Guþ hann wi . . . Sol ok Ur war stangar sum þors war/sundaghr ok Laghr prim(-stafr). (= År 1305, möjligen 1400). 233 × 115; 105. Ligger mitt i koret. — P. A. Säve säger om denna märkliga text: »Denna långa och för Gotlands historia troligtvis fordom högst viktiga inskrift är, tyvärr till en del alldeles utplånad, till en del högst svåräst. Det tycks vara tal om någon utsändning, som kanske i landets eller kyrkans ärenden kom inför konungen, ärkebiskopen och inför vår (d. ä. Linköpings) biskop. — Årsuppgiften synes innehållas i att þors var söndagsbokstav och Laghr prim, hvilket inträffade åren 1210, 1305. Det sistnämnda är väl då det antagligaste och runstenen blir då den äldsta på Gotland med utsatt årtal. Men äfven de föregående orden Sol ok Ur (om de blifvit rätt åtskilda) tyckas hänvisa på en annan tidsbestämning. Man måste likväl då taga dem omvänt d. ä. Ur såsom söndagsbokstav och Sol som prim och man får då året 1435. Men hvad betyder då ordet stankar eller stangar? Kan det vara stank-ar (stänk-år) eller stang-ar (stäng- eller stång-år)? Allt är här mycket osäkert utom den först omtalade årsbestämmelsen».

8. Gravsten med ristat ringkors mitt på stenen. Korsarmarna avslutas med liljor och i deras skärningspunkt har grekiskt metallkors varit infällt fäst med fem dubbar. Majuskelttext i bård kring kanten: +HIC · REQUIESCANT · BOT / . . . IACOBUS · QUOR⁹ · ANIMA · REQ . . . / . . . RE . . . TED⁹. — »Här vila Botvidus och Jacobus, vilkas själar må vila i frid . . .». Lm 83. 232 × 137. Bårdbredd 7,5. Ligger i gången fr. s. långhusdörren. Genom sitt läge har den vackra stenen blifvit svårt nött, så att av högra och nedre kantens text endast de sista bokstäverna nu kunna tydas. På grund av likheten med Olofsstenen i Hellvi dateras den till 1200-t:s mitt.

9. Gravhäll med yttre textbård med majuskelskrift och därinnanför bredare bård med minuskelskrift. 1) AÑO DNI MCCCC / . . . SANCTS V . . . / . . . HERRAMOD/ER: CIVIUS AIA SIT IN PACE A. — »H. år 14. ., vars själ må vara i frid. Amen.» 2) Av

minuskeltextern kan nu endast »cuiu⁹» läsas. Lm 85. Lm har angivit »PERHEK RAMOD» efter P. A. Sæve. I hörnen ringar med evangelistsymbolerna. 231 × 144, yttre textbård B. 11, inre 16. Ligger på kyrkogården nära s. kyrkogårdsmuren ö. om ingången i denna.

10. Gravhäll med majuskeltext, av vilken nu endast spridda bokstäver samt »DOM» . . . och /»SEXTO . . . . AM̄A: EIUS» kunna läsas. Torde vara identisk med Lm 86. Lm har läst: +ANNO: DOMI . . . SEXTO: DOM . . . OLAUS: SIMONI . . . ANIMA: EIUS IN: PACE: REQESCAT: AMEN. Alltså prästen herr Olof Simonsons gravsten. Mitt på stenen synes spår av ristad bild. [170] × 125. Står mot v. kyrkogårdsmuren.

11. Bredvid föregående alldeles utnött medeltida gravhäll med endast V i majuskeltext läsligt. [180] × 130. Kan ej identifieras med någon av Lm upptagen sten.

12. Väl bibehållen gravsten med vacker minuskelskrift i två rader längs övre och högra kanten samt i en rad längs nedre och vänstra kanten. Innanför inre textraden ytterligare en textlös bård: Anno · dni: m̄: c̄ccc:iiii / f̄f̄a: sc̄da: post: dnica: pacis + Olavi: meōres: har/ding: vos: nobiliores/Sitis: leōres + seiores: lucidiores: Wallequidē: nat⁹ + / fuithic: curatushu/ mat⁹ + Xp̄odonat⁹: uest⁹: precib⁹: sociatus. »Herrens år 1403 den 8 oktober. I som bliven ädlare genom att minnas Olof Harding, mån I varda mildare, visare, mera upplysta. I Vall var han visserligen född, han var här kyrkoherde, jordad, lämnad åt Kristus, innesluten i edra böner.» — Lm 87.

Enl. WALLINS ANALECTA, Tom III, p. 439 var »Olaus Hardingh» Canonic. Aboensis et med. partis Gothl. Praepositus 1393», alltså prost över medeltredingen. Möjligen en avkomling till Petrus H. Jfr Sv. K. Bd III, sid. 81 f. — Stenen svagt trapezoidal. 216 × 112; 103. Bårdbredd 12,5. Ligger mitt i koret.

13. Gravhäll med minuskeltext i bård kring kanterna börjande långt till vänster i högra långsidans rad: Hic + kirkebynga + iac: olau': tumultatus: /M̄: cc̄cc: iiiii: xpe:/ et: i: hoc: mūdo . . . monate: culat: rex: uicit: eris:/ sociat⁹. »Här vilar kyrkbingebonden Olof och är begravnen 1404 och i denna världen . . . konungen segrar, du skall vara i hans sällskap». I hörnen rosor och mitt på stenen snedställd ristad sköld med Kyrkbinge gårds bomärke † Lm 88. 222 × 84; 80. Mittpartiet och nedre n. hörnet mycket nötta genom tramp. — Ligger i gången fr. s. långhusdörren.

14. Gravhäll med minuskeltext i bård kring kanterna: »Na◇der: bort: xpi:/ M: cd: in: de Vii: iare: des: midwekens: vor/ pasches: do: starf / iuriē: hekle: biddet dat: em: got: genedich: sy. — »Efter Kristi börd 1400 på det sjunde året onsdagen före påsk (23.3) då dog Göran Hekle, bedjen att Gud må vara honom nådig.» Lm 89. I hörnen de fyra evangelisterna. Mitt på stenen ristad plym prydd hjälm över snedställd sköld med två korsade svärd. Bårdbredd 17, bokstavshöjd 12. Ligger i koret intill s. väggen.

15. Gravhäll med mycket nött minuskeltext i bård kring kanten. Texten börjar mitt på övre kortsidan: + Hic: sepe/lit: or . . . / aia: a . . . pr: i: oīa: bona: uite. Lm 93. I hörnen rosor. 236 × 130. Ligger innanför långhusets s. dörr.

16. Liten lockformad fasad gravsten med latinskt kors i relief. 105×48 ; 35. Står på kyrkogården i vinkeln mellan n. kyrkogårdsmuren och sockenmagasinets v. gavel. Tjocklek 17, varav lodräta delen 11. Undersidan rå.

17. Textlös medeltida gravhäll med bård och ringar i hörnen samt bomärke $\times$ 210×128 . Ligger utanför kordörren.

18. Nedanför föregående, medeltida textlös gravhäll med dubbelring med bomärke inuti mitt på stenen $\uparrow$. $195 \times (82)$ (sannolikt 98).

19. Trapezoidal gravhäll med väldig, ristad sköld fyllande hela övre delen av stenen. Ristningen dubbel. Skölden utfylld av fyrpass i relief. I fyrpassets övre ring inhugget bomärke $\times$ (sekundärt?). Två hörn avslagna. 212×120 ; 93. Ligger som trapphäll i ö. stigluckan.

20. Gravsten med latinska bokstäver: ANNO DOMINI 1597 DEN / 16 DECEMBRIS • ER • VDI • HER/REN HEN SOVET HEDERLIG / OC VELLERD MAND HER CHRI / STEN POVELSON FORDUM SOG / NEPREST VDI GOTHVM OCH / NORLAND OC PROVIST IJ ME / DEL TREDDING GVD GIFVE / HANNEM EN GLEDELIG OPPSTAN / DELSE FOR CHRISTI SKYLD AMEN / ANNO AETATIS / 63 / PHILIPPI / MIHI VIVERE CHRISTVS EST / ET MORI LVCRVM. — »63:e levnadsåret, Filipperbrevet 1:21». — Under »63» kalk med liten hostia i relief i rektangulär nedsänkning. 236×120 . — Ligger i koret n. om predikstolsuppgången.

21. Den medeltida klockan har följande minuskelinskr.: anno dñi m ccc lxx° iiii hec campana est fusa in honore sancti Nicholai episcopi. — »Herrens år 1374 är denna klocka gjuten till den helige biskopen Nicolai ära.» —

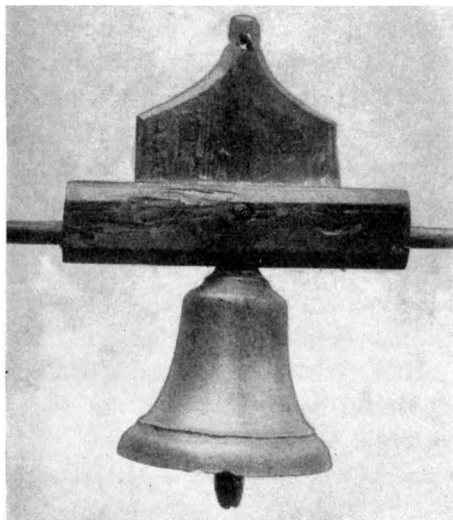

Fig. 120. Sanctusklocka. Nu i G. F. Foto S. Hedlund 1925.

Sanctus-Glocke. Jetzt in G. F.
Sanctus-bell. Now in G. F.

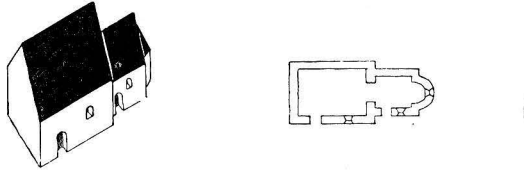

SAMMANFATTNING AV GOTHEMS KYRKAS KONSTHISTORIA

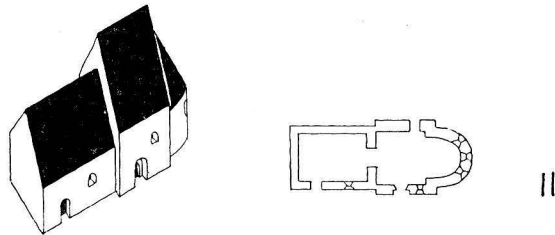
I. På 1100-t. fanns här en liten romansk kyrka. Åtminstone långhuset var byggt av den anonyme mästaren Globus omkr. 1180 (fig. 121 I). Reliefprydda kvadrer, inmurade i nuvarande huvudingångens röste vittna härom (fig. 97). Fragment fr. dopfunt av Majestatis eller närstående mästare är bevarat. Den i nuvarande v. kyrkogårdsmuren stående kastalen (fig. 73 f) tillkom i 2 repriser under 1100-t.

II. Nytt korbygge av den cisterciensiske Veck-kapitälmästaren 1199 (fig. 72, 121 II).

III. Det sålunda inledda nybygget fortsattes i unggotisk stil av mästaren Botvid från Eskelhem omkr. 1230. För att möjligast länge kunna utnyttja gamla kärnlånghuset, satte Botvid an bygget v. om Globus' långhus och byggde där bottenvåningen till det parti som avsågs att bli den nya kyrkans torn. Murarna blevo färdiga men inga valv.

IV. Omkr. 1240 övertas bygget av Gärdslösamästaren, eljest mest känd genom sin öländska verksamhet. Kärnlånghuset rives och ersättes av en hall med fyra valv omkr. en mittkolonn; rummet öppnar sig med en ny bred triumfbåge mot koret i öster och medelst en dubbelarkad, ävenledes nybyggd, mot Botvids-bygget i v. Välvning skedde samtidigt i Gärdslösamästarens och Botvids delar, vilka småningom kommo att fungera som ett sammanhängande långhus, eftersom man nu bestämde sig att flytta tornets plats en travé längre västerut. Om Botvid fullbordat ett torn, skulle kyrkan förmodligen haft utseendet fig. 121 III. Monumental calvariegrupp i triumfbågen av Tingstädemästaren (fig. 110). Silverkalk av ovanligt och vackert arbete, svenskt (fig. 115) tillhör detta eller nästa skede.

V. Väst om Botvids-delen lägges grund och bygges nedre delen av ett v.-torn av mästaren Ronensis omkr. 1260, förmodligen avslutat med en i trä byggd provisorisk klockvåning.

VI. Tornet fullbordas av Egypticus, som för stengavlarna upp till 44 m:s H. och den nu försvunna spiran trol. till 52,5 m:s H. Bild av

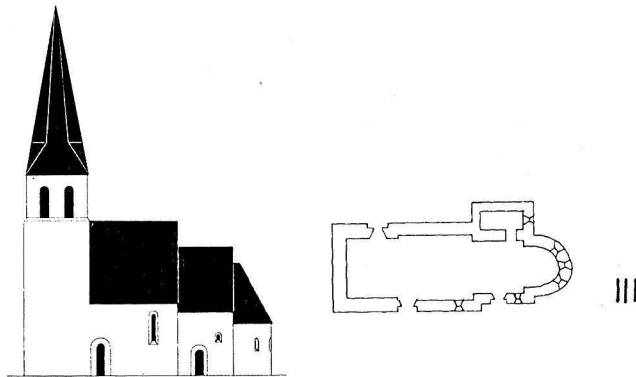
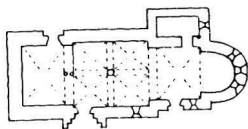
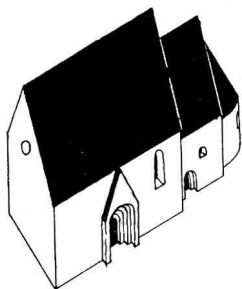

Fig. 121. Kyrkobyggnadens tillväxt. Skala 1:1000.
Zuwachs des Kirchengebäudes. The growth of the church.

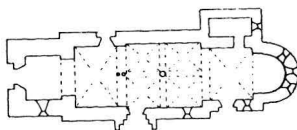
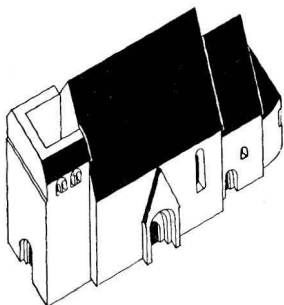

IV

S. Dionysius omkr. 1330 av Dionysiusmästaren (fig. 111), korstolar (fig. 108). Ett par malmstakar, Lübeckarbete (fig. 116).

VII. Tornets rösten stympas, sadeltak bygges (fig. 69), trol. efter någon olycka, 1400-t. ? Apostlabild av Lübeckmästaren Stenrat omkr. 1450—70 (fig. 113). Bild av S. Anna själv tredje (fig. 112) slutet av 1400-t.

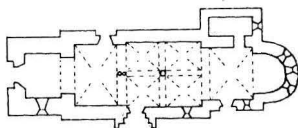
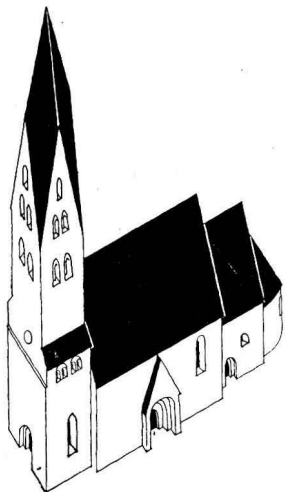
VIII. Predikstol, nu för-lorad, anskaffades 1583. De medeltida korstolarna om-byggas 1614. Bröstning här-till 1634, målat 1673 med figurer.

V

IX. Krucifixet och andra bilder blevo 1661 uppsatta på trabes i triumfbågen. Altaruppsats av sandsten 1689. Altarring bygges 1665 (icke bevarad). Nya bänk-kvarter 1663.

X. Ny predikstol 1709 av Christian Fedder (fig. 109). Bänkar för gossarna i koret 1722—26. Altaruppsatsen polykromerad 1728. Funt av trä målad 1741 (fig. 122). Nummertavla 1742 (fig. 109). Läktare 1778. Korbänkens inre målad i vitt och blått 1788, sålunda även andra delar av inredningen av Anders Norberg. Vackra brudstolar och brudpallar fr. 1734 och 1776 (fig. 117, 119).

VI

XI. Bänkkvarteren målas i gulbrun ådring 1860. Kastalen rasar 1868. Där upp-ställda träbilder skadas eller försvinna.

ZUSAMMENFASSUNG

I. Im 12. Jh. stand hier eine kleine, romanische Kirche. Das Langhaus mindestens war von dem anonymen Meister Globus gebaut, um 1180 (Abb. 121 I). Eine Bestätigung ergeben die in dem Giebelfeld des heutigen Haupteingangs eingemauerten, reliefverzierten Quadersteine (Abb. 97). Taufsteinfragment — von Majestatis oder einem diesem nahestehenden Meister — ist erhalten. Der in der heutigen westlichen Friedhofsmauer stehende Befestigungsturm, sog. Kastal (Abb. 73f), ist in zwei Abschnitten im 12. Jh. aufgeführt.

II. Neuer Chorbau durch den Zisterzienser Falten-Kapitellmeister 1199. (Abb. 72, 121 II).

III. Der damit eingeleitete Neubau wurde in Übergangsstil durch Meister Botvid von Eskelhem um 1230 fortgesetzt. Um das alte ursprüngliche Langhaus möglichst lange ausnützen zu können, setzte Botvid den Bau w. vom Langhaus des Globus an; er führte dort das Untergeschoss zu dem Teil auf, der der neue Kirchturm werden sollte. Die Mauern wurden fertig, aber nicht die Wölbungen.

IV. Um 1240 übernimmt der Gärdslösameister — sonst meist durch seine Wirksamkeit auf Öland bekannt — den Bau. Das alte Langhaus wird abgerissen und durch eine Halle mit vier Wölbungen um eine Mittelsäule ersetzt; sie öffnet sich mit einem neuen, breiten Triumphbogen gegen den Chor im O. und durch eine gleichfalls neue Doppelarkade gegen den Botvidbau im W. Die Wölbung erfolgte gleichzeitig in den Bauten Botvids und des Gärdslösameisters, die dadurch allmählich wie ein zusammenhängendes Langhaus funktionierten, nachdem man sich entschlossen hatte, den Turmplatz ein Joch weiter westlich zu verlegen. Hätte Botvid den Turm vollendet, würde die Kirche vermutlich wie Abb. 121 III ausgesehen haben. Im Triumphbogen eine monumentale Kalvariengruppe des Tingstädemeisters (Abb. 110). Silberkelch, ungewöhnlich schöne Arbeit, schwedisch (Abb. 115), aus diesem oder dem folgenden Zeitabschnitt.

V. Um 1260 wird von Meister Ronensis w. des Botvidbaues der untere Teil eines W.-Turms gebaut und vermutlich mit einem provisorischen Glockengeschoss in Holz abgeschlossen.

VI. Der Turm wird von Egypticus fertiggestellt, der die Steingiebel bis zu 44 m. hoch und die jetzt fehlende Spitz everm utlich bis etwa 52,5 m. hoch aufgeführt hat. Bild des hl. Dionysius, um 1330, durch den Dionysiusmeister (Abb. 111), Chorstühle (Abb. 108). Einige Messingleuchter, Lübeckarbeit (Abb. 116).

VII. Nach einem Unglück — Zerstörung des Dachgebälks 15. Jh.? — wurde das Satteldach des Turms, gebaut (Abb. 69). Apostelbild von dem Lübeck-Meister Stenrat um 1450—70 (Abb. 113). Bild der hl. Anna Selbdritt (Abb. 112), Ende des 15. Jh.

VIII. Kanzel, jetzt nicht mehr vorhanden, 1583 angeschafft. Die mittelalterlichen Chorstühle 1614 umgebaut. Brüstung hierzu 1634, mit Figuren ausgemalt 1673.

IX. Das Kruzifix und andere Bilder 1661 auf dem Querbalken des Triumphbogen aufgesetzt. Altaraufsatz aus Sandstein 1689. Altarschrank 1665 (nicht erhalten). Neue Bänke 1663.

X. Neue Kanzel 1709 von Christian Fedder (Abb. 109). Bänken für Knaben im Chor 1722/26. Altaraufsatz 1728 ausgemalt. Taufstein aus gemaltem Holz, 1741 (Abb. 122). Verstafel 1742 (Abb. 109). Empore 1778. Das Innere der Chorbänke weiss und blau 1788 ausgemalt, ebenso andere Teile

Fig. 122. Dopfund av trä från 1741.
Hölzerne Taufe aus 1741. Wooden baptismal font from 1741.

der Einrichtung durch Anders Norberg. Schöne Brautstühle und Brautschemel, 1734 und 1776 (Abb. 117, 119).

XI. Die Bänke in gelbbrauner Aderung 1860 gemalt. Der »Kastal» stürzt 1868 ein. Dort aufgestellt gewesene Holzbilder wurden beschädigt oder kamen irgendwie abhanden.

SUMMARY

I. In the 12th century there was a small Romanesque church here. The nave at least was built by the anonymous master Globus about 1180 (fig. 121 I). Ashlars decorated in relief embedded in the pediment of the present main entrance give evidence of this (fig. 97). Fragments of font by Majestatis or some closely allied master are preserved. The fortified tower (named »kastál») in the west wall of the churchyard (fig. 73, 74) was added in two stages during the 12th century.

II. New choir by the Cistercian »Fold-capital master» in 1199 (fig. 72, 121 II).

III. The new building thus begun was continued in transition style by the master Botvid from Eskelhem about 1230. In order to make use of the old original nave as long as possible, Botvid began to build to the west of Globus' nave and there built the ground floor of the part which was intended to be the tower of the new church. The walls were finished, but there was no vaulting.

IV. In about 1240 the building was taken over by the »Gärdslösa master», otherwise best known from his activities in Öland. The first nave is demolished and replaced by a hall with four vaults around a central column; it opens with a new broad chancel-arch towards the choir in the east and a double arcade, also newly constructed, towards the Botvid building in the west. The vaulting was put up at the same time in the Gärdslösa master's and Botvid's parts, which gradually came to function as a connected nave, as it was now decided that the site of the tower should be moved one trave further westwards. If Botvid had completed a tower, the church would probably have appeared as in fig. 121 III. Monumental Calvary group in the chancel-arch by the »Tingstäde master» (fig. 110). Silver chalice in unusual and beautiful Swedish work (fig. 115), belongs to this or the next period.

V. West of the Botvid part the foundation is laid and the lower part of a west tower built by the master Ronensis about 1260, probably finished off with a temporary wooden bell storey.

VI. The tower is completed by Egyptian, who carries the stone gables up to 44 m. in height, and the spire, now disappeared, to about 52,5 m. height. Statue of St. Dionysius about 1330 by the »Dionysius' master» (fig. 111), choir stalls (fig. 108). A pair of brass candlesticks, Lübeck work (fig. 116).

VII. The roof-truss of the tower is truncated, a saddle-roof built (fig. 69), probably after some accident, 15th century? Statuette of an apostle by the Lübeck master, Stenrat, about 1450—70 (fig. 113). Statue of St. Anna with Madonna and child (fig. 112), end of the 15th century.

VIII. Pulpit, now lost, provided in 1583. The medieval choir stalls rebuilt 1614. Fronts for the same 1634, painted with figures 1673.

IX. Crucifix and other sculptures put up on the cross-bar in the chancel-arch, 1661. Sandstone retable 1689 (fig. 109). Altar rail built 1665 (not preserved). New seating 1663.

X. New pulpit in 1709 by Christian Fedder (fig. 109). Seats for the boys in the choir 1722—26. Retable polychromed 1728. Painted wooden font 1741 (fig. 122). Hymn board 1742 (fig. 109). Gallery 1778. Insides of the choir stalls painted blue and white 1788, and also other parts of the interior by Anders Norberg. Beautiful bridal chairs and foot-stools from 1734 and 1776 (fig. 117, 119).

XI. The pews painted in light brown graining about 1860. The fortified tower falls 1868. The wooden pictures in it are damaged or disappear.

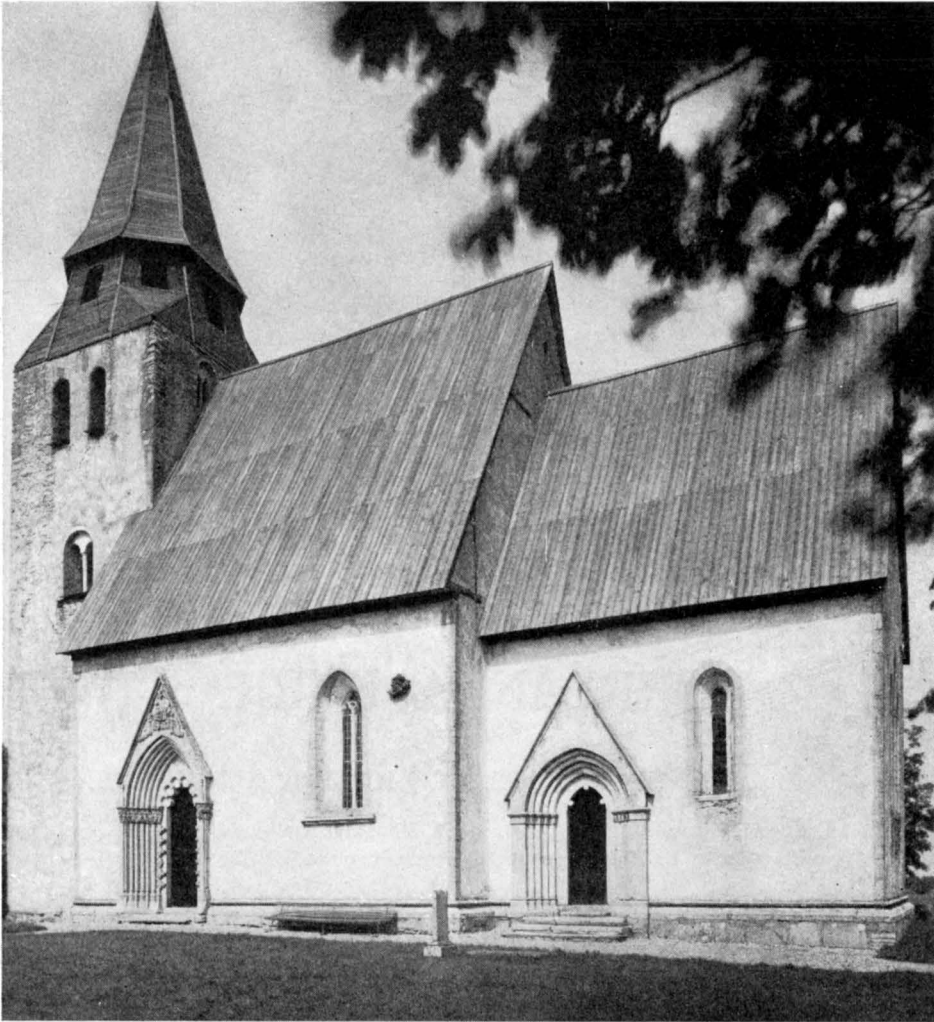

Fig. 123. Norrlanda kyrkan från s.
Die Kirche von S. The church from the S.

Fig. 124. Ö. stigluckan. Foto E. Erics 1916.
Das ö. Portal des Friedhofs. The E. gate of the churchyard.

NORRLANDA KYRKA

AV

JOHNNY ROOSVAL OCH HENRIK ALM.

TRYCKTA KÄLLOR: BRUNIUS, II, sid. 251. — J. ROOSVAL, Gotlandskyrkor och kastaler i det medeltida försvarets tjänst. Ur Julhälsningar till församlingarna i Visby stift, 1941. — STRELOW, sid. 142 med årtalet 1169.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.-SAML.: P. A. SÄVES BERÄTT. 1864, ext. fr. s. med den nu nedtagna prästgårdsporten, muralmålningar å s. muren, S. Kristoffer, detalj av korstol, akvarell av glas-målning. — Hos Herr JOH. LARSSON i Burs en av honom skriven »krönikebok» med värdefulla kulturhistoriska uppgifter om kyrkan, citeras JOH. LARSSON. — TAXUSLISTAN med årtalet 1239. — ATA: Blyertstechn. av O. SÖRLING; n. kyrkogårdsportalen och fattigstock, foto av gravstensteckning av HILFELING; 11 ritn. och avklappningar beträffande orgeln; bland fotografierna 4 st. före restaureringen 1889 av O. SÖRLING; 2 akvareller av glasmålningar av G. MEUKOW 1895. — B.ST.: 6 blad ritn. till ombyggnad och inre inredning av GUSTAF LINDGREN 1888. — R. A.: E. D. handl. 24/8 1888 (ang. läktares uppförande och andra inredningsarbeten); E. D. handl. 10/4 1890 (ang. ritn. till nytt altarskåp). — U. U. B.: P. A. SÄVE, Gotländska samlingar.

KYRKANS ARKIVALIER: RÄK. 1656—1775 (häri INV. och anteckningar om kyrkan av E. PETREUS fr. 1600-t:s mitt med fortsättning av N. LUTTEMAN citerade ANTECKN.); VIS.-PROT. 1654—1708; 1738—1752; ST.-PROT. 1823—.

Fig. 125. N. Stigluckan. Foto Sam Lindskog 1931.
Das n. Portals des Friedhofs. The N. gate of the churchyard.

V. om kyrkan, som är lagd på en grusplatå, sträcker sig urspr. myrland, kallat BELÄGENHET kyrkmyren, nu dikat och mestadels odlat. På andra sidan myren står Bringes ruin¹ på den låglänta slätten. Enligt gängse sägen fick i forna dagar prästen ej gå »i körko», förrän Bringes-herrn hissat flagg, och, tillägger en annan version, när han en gång ertappades med att göra detta, blev han mördad vid det n. ö. altaret, där en röd fläck ännu skulle vara synlig. (Liknande sägen i Lärbro om Takstenarn se Bd I, s. 106.) Den gamla prästvågen till Gothem gick över Lista och vattensjuka marker. Samma väg for Linné 1741 och ännu 1806 var den i bruk, då en kyrkoherde red ned sig på väg mellan mässorna i Norrlanda och Gothem. Ännu finnas spår efter vägen, som var en utmärkt vinterväg.

I »Broa haidi» s. om kyrkmyren finnes ett gammalt stenbrott med kalkugn. I denna mark skall även enl. sägen sten brutits till kyrkan. Ett par stenblock ute på myren visa, att isen brustit under forslingen till kyrkan. Under ett sådant block, 1 m i fyr-

¹ Om stenhuset i Bringes, se NILS LITHBERG, Gotländska minnesmärken, I, Stockholm 1929, sid. 46—49.

kant och 50 cm i genomskärning, påträffades vår sannolikt äldsta stendrög, varav ena hälften ligger i tornmuseet.

KYRKO-
GÅRDEN

Stentunen, lagd i kallmur, med dess två medeltida stigluckor i ö. och v. bildar en oregelbunden fyrkant av förmodligen urspr. storlek. Utmed muren i s. — även utanför densamma — har man sedan 1875 planterat ask, tysk lönn m. m. Vart hem-mantal skulle plantera fyra träd. Ännu 1875 besåddes kyrkogården med havre. Huvudingången, som vetter mot socknens nordliga mest bebyggda del, är en bred gotisk stiglucka mitt för tornportalen (fig. 125). Luckan, uppförd av kalksten för puts såsom de följande, är i förband med bogårdsmuren. Dess höga spetstunnvalv avdelas på mitten av en arkadvägg med två genomgångar, en högre och bredare, som i senare tid användes vid begravningsstillfällen, och en mindre för gående. Ända till omkr. 1890 användes blott den mindre, den större var tillsluten av stora bräddörrar utan gångjärn (se teckning i ATA och jfr användningen av likporten). — Ö. stigluckan kallas av gammalt likporten. Före 1890-t. togo alltid kistorna denna väg. Porten är enkelt uppförd, ridande på muren och såg knappast fullbordad ut före restaureringen 1924. De tre par nischerna äro tillrättade vid restaureringen. Grindar för denna och här närmast efter nämnda lucka anskaffades 1878. — En s. ingång, gamla prästgårdsluckan, låg förr rakt s. om tornet. Den ersattes nu av en grindöppning mitt för kyrkans huvudportal. Gamla prästgårdsluckan har efterlämnat ett 210 cm:s brett ärr i murläggningen. Den synes ej varit överväld. Från prästgårdens område förde dessutom en annan ståtligare port (fig. 169) direkt ut till landsvägen. Den låg i en mur-länga, som utgick från bogårdens s.ö. avfasade del (se planen). Tydlig grund, även utvisande öppningens vidd, är ännu synlig. Finhuggna bågstenar och poster äro efter nedtagandet omkr. 1898—99 lagda utanför muren i n.v.

Prästgården fanns ännu kvar 1654 såsom en inventarieförteckning utvisar. Platsen var belägen på höjningen strax s. om bogårdsmuren och mitt för dess forna syd-ingång, på planen kallad Prästgårdsluckan. Ännu synas grundstenar å prästgårdens plats, kanske också från det äldsta skolhuset, som tydligen varit prästgårdens efterträdare. Med de två senare skolhusen har åter det forna prästgårdsområdet blivit bebyggt.

En magasinsbyggnad av trä uppfördes omkr. 1870 nära n. stigluckan. Tidigare användes första tornvåningen som kyrkomagasin (d. v. s. för spannmål).

KYRKANS
HUVUDELAR

Kyrkans huvudparti är det höga långhuset, byggt av Egypticus omkr. 1330 i god anslutning till det ungotiska koret. Tornet, byggt som försvarsverk omkr. 1200 men redan omkr. 1260 påbyggt och ändrat till vanligt klocktorn, utgör en rest av en äldre anläggning, en kärnkyrka, vars nu försvunna huvuddel trol. tillkommit redan 1169.

Den på landsvägen färdande ser kyrkans n. sida: en bred, hög och blind massa. I äldre tid då kyrkogårdsmuren hade sin rätta höjd, måste denna front verkat storslaget strängt. Först sedan vandraren svängt ned på sidovägen ö. om koret, öppnat ö. stigluckans portar och trätt in på kyrkogården, möttes han av en vänligt inbjudande an-

Fig. 126. Kyrkan fr. s. v. Foto E. Erics 1916.
Die Kirche von SW. The church from the S. W.

blick. Han såg den solbelysta s.-fasaden med gavelkrönta, skulpterade portaler och stora spetsbågefönster och mitt emot denna i s. såg han prästgården i sitt helt säkert ståtliga, medeltida byggnadsskick.

Långhusets sockel (fig. 130) har samma form som korets, en skråkant samt där- LÅNGHUSET
över en s.k. »överfalsad rundstav»; den utgör en medveten anslutning till korets. Hörn-
kedjornas putsrand löper 28 cm. från hörnen. Det enda s. fönstret är urspr. och

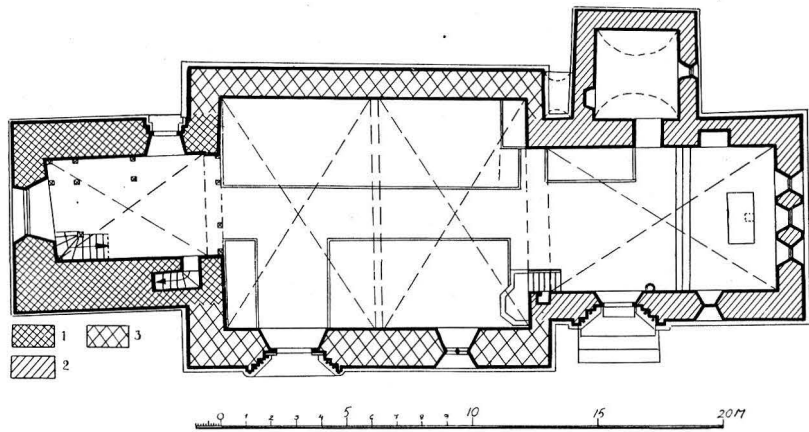
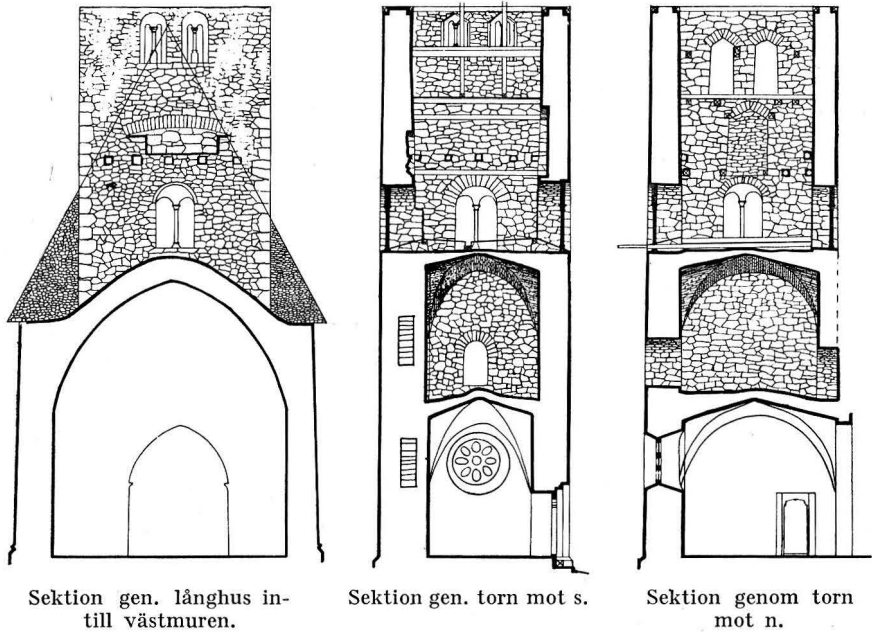

Fig. 127. Plan. Skala 1:300.
Grundriss der Kirche. Plan of the church.

Sektion gen. långhus in-
till västmuren.

Sektion gen. torn mot s.

Sektion genom torn
mot n.

Fig. 128. Tvärsnitt genom långhus intill v. muren, genom torn mot v. och mot n.
Skala 1:300.

Querschnitte des Langhauses bis zu der w. Mauer, des
Turmes gegen W. und gegen N.

Cross section of the nave close by the W. wall of the
tower towards the W. and the N.

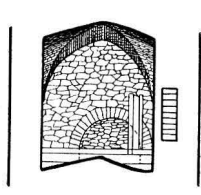
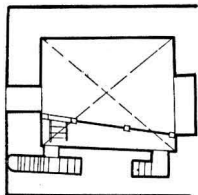

Fig. 129. Plan och tvärsnitt mot ö. av tornrum. Skala 1:300.
Grundriss und Querschnitt gegen O. eines Turmzimmers. Plan and section towards the E. of a tower-room.

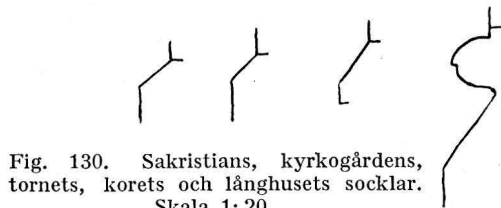

Fig. 130. Sakristians, kyrkogårdens, tornets, korets och långhusets socklar. Skala 1:20.

Sockelder Sakristei, des Friedhofs, des Turmes, des Chores und des Langhauses. Socles of the sacristy, of the churchyard, of the tower, of choir and of the nave.

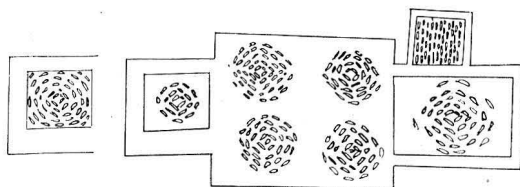
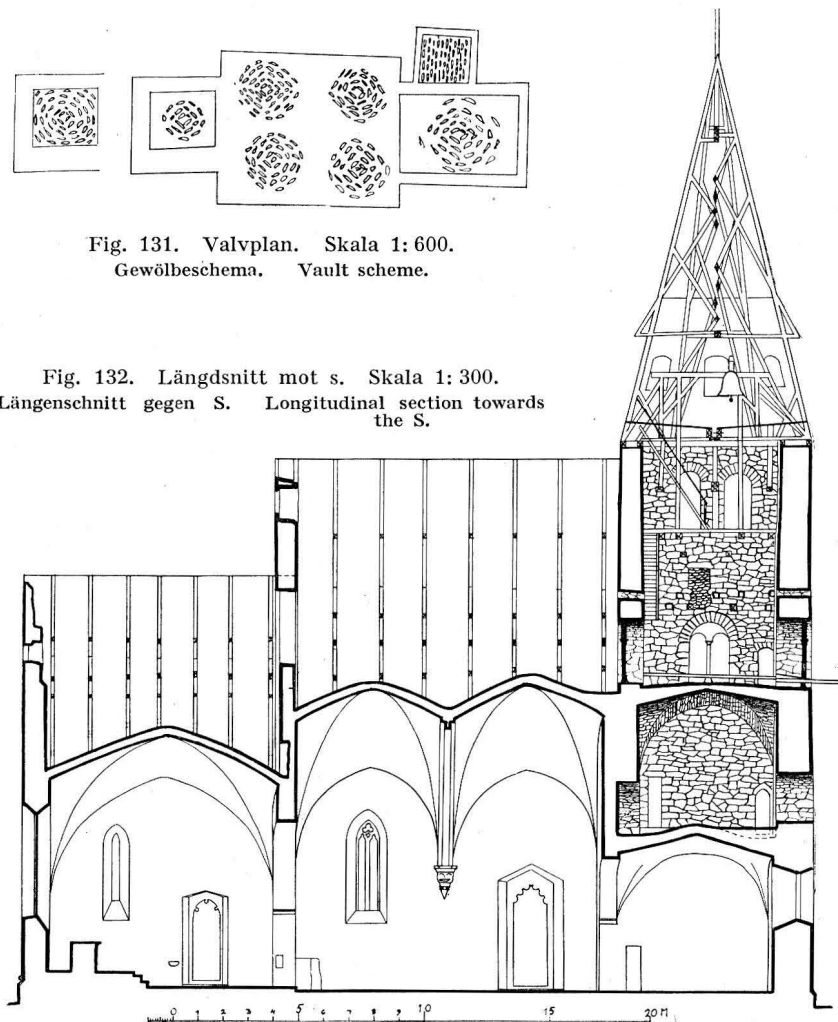

Fig. 131. Valvplan. Skala 1:600.
Gewölbeschema. Vault scheme.

Fig. 132. Längdsnitt mot s. Skala 1:300.
Längenschnitt gegen S. Longitudinal section towards the S.

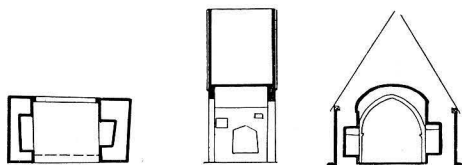

Fig. 133. Ö. stigluckan, plan och tvärsnitt mot s. och ö. Skala 1:200.

Das ö. Portal des Friedhofs. Grundriss und Querschnitte gegen S. und O.

The E. gate of the churchyard. Plan and sections towards the S. and E.

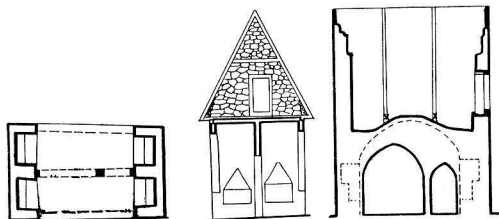

Fig. 134. N. stigluckan, plan och tvärsnitt mot ö. och n. Skala 1:200.

Das n. Portal des Friedhofs. Grundriss und Querschnitte gegen O. und N.

The N. gate of the churchyard. Plan and sections towards the E. and the N.

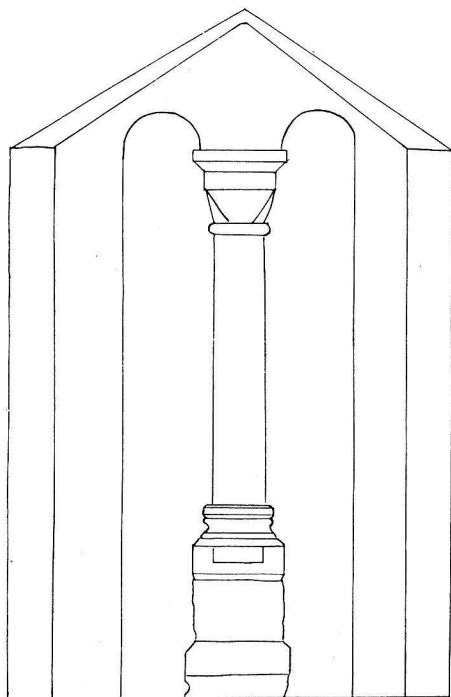
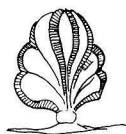

Fig. 135. Tornglugg sedd inifrån. Skala 1:15.
Turmöffnung. Aperture in the tower

Fig. 136. Ornament på korportalens kolonnbasier.
Ornamente der Säulenbasen des Chorportals.

Ornamentation of the bases of the columns of the choir portal.

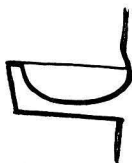
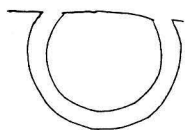

Fig. 137. Vigvattenskål och piscina i altaret.
Weihwasserbecken und Piscina im Altar. Aspersorium and piscina in altar.

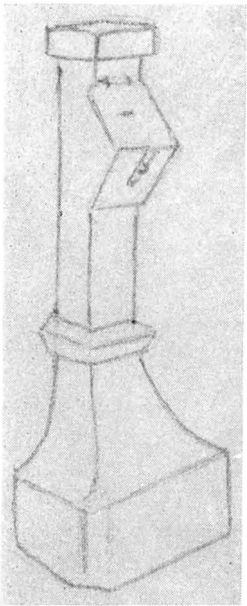

Fig. 138. Fattigstock. Teckning av O. Sörling. Armenbüchse. Zeichnung von O. Sörling. Poor-box. Drawing by O. Sörling.

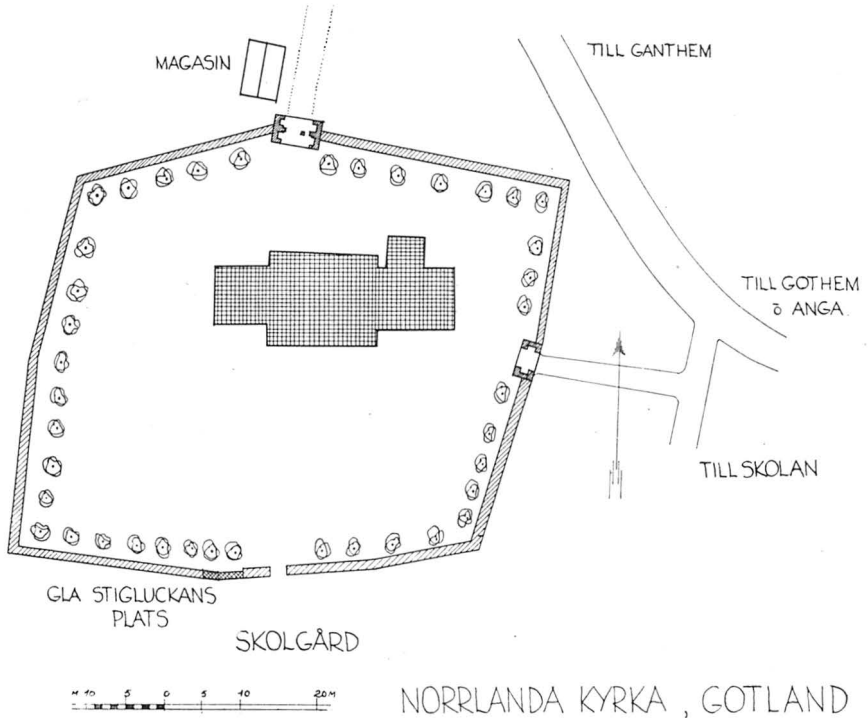

Fig. 139. Situationsplan. Skala 1:3000. 1000
Lageplan. Plan of situation.

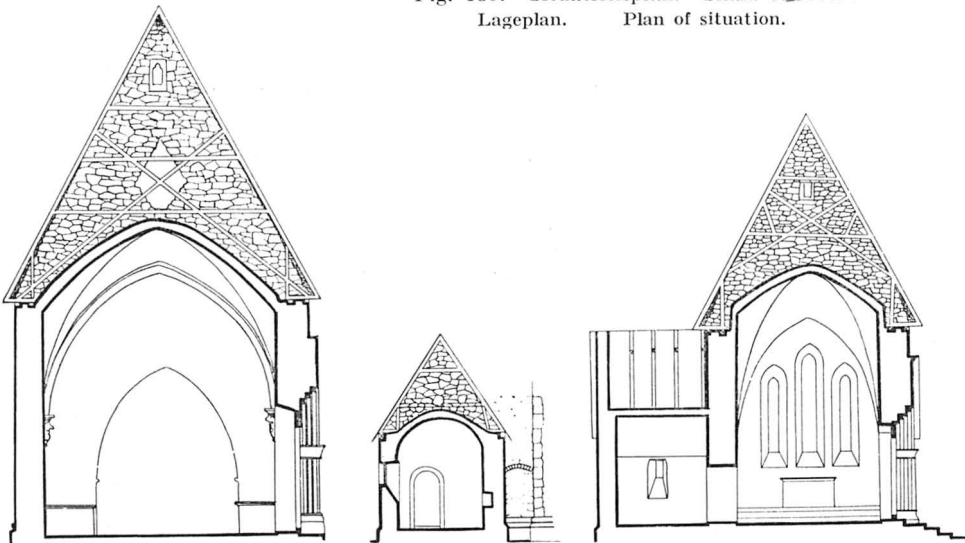

Fig. 140. Tvärsnitt genom långhus mot ö., genom sakristia mot s. och genom kor och sakristia mot ö. Skala 1:300.

Querschnitte des Langhauses gegen O., der Sakristei gegen S. und des Chores und der Sakristei gegen O.

Cross sections of the nave towards the E., of the sacristy towards the S. and of the choir and of the sacristy towards the E.

Fig. 141. Kristi uppståndelse i långhusportalens röste.
 Christi Auferstehung im Wimberg des S. Langschiffportal.   The Resurrection of Christ in the pediment of the S. portal of the nave.

13
 indelas genom mittpost, treflikiga bågar och klöverbladsrosett; solbänken är dubbel och rikt profilerad liksom i Stånga, Hablingbo m. fl. byggnader som tillskrives mästaren Egyptianus. S.-portalen (fig. 142) hör till Egyptianus' tidigare arbeten, vilka genom hög och smärt byggnad skilja sig från hans senare typ, t. ex. i Stånga eller Hablingbo, där särskilt de två flankpilastrarna bidraga till intrycket av bredd. Här i Norrlanda äro de yttre stöden spensliga halvkolonner och kompositionen liknar härigenom Martebo huvudingång och andra till den höggotiska Fabulatorgruppen räknade (jfr Bd I, fig. 69—72) och synes alltså tillhöra 1230-talet. Såsom i Martebo fortsätta dessa halvkolonner att växa lodrätt ovanför kapitälbanden liksom om de genomträngt dessa, varpå de avslutas genom tillspetsning och knopp. Kolonnbaserna äro bukigt vasformade. Avtrappningarnas baser äro prydda av nedåtvända blad med uppvikta spetsar. På sockeln äro partierna nedanför kolonnbaserna formade som en rad nedtill avrundade sköldar. Ovanför tympanonkonturens sex rundskivor spänner sig en sexbladig taggbågefris, som fortsätter lodrätt ned på båda dörrkarmarna med dubbelrosetter i svicklarna. De två övre bågarne t. h. äro av annan stenart och rikare utbildade, möjligen en senare lagning. En avslagen rosett är bevarad. De figurala framställningarna äro ordnade i tre våningar, berättelseföljden går från de lägre till de högre: födelsehistorien å kapitälbanden, korsfästelsen å tympanon och uppståndelsehistorien å röstet. På högra kapitälbandet (fig. 144) ses inifrån räknat: Behådelsen; Marie besök; Kristi födelse, varvid Maria ligger i ståtligt draperad säng med knopp-prydda gavlar, ovan henne barnet i en långsträckt krubba, över vilken en ox och åsna nosa, vid sänggaveln sitter Josef,

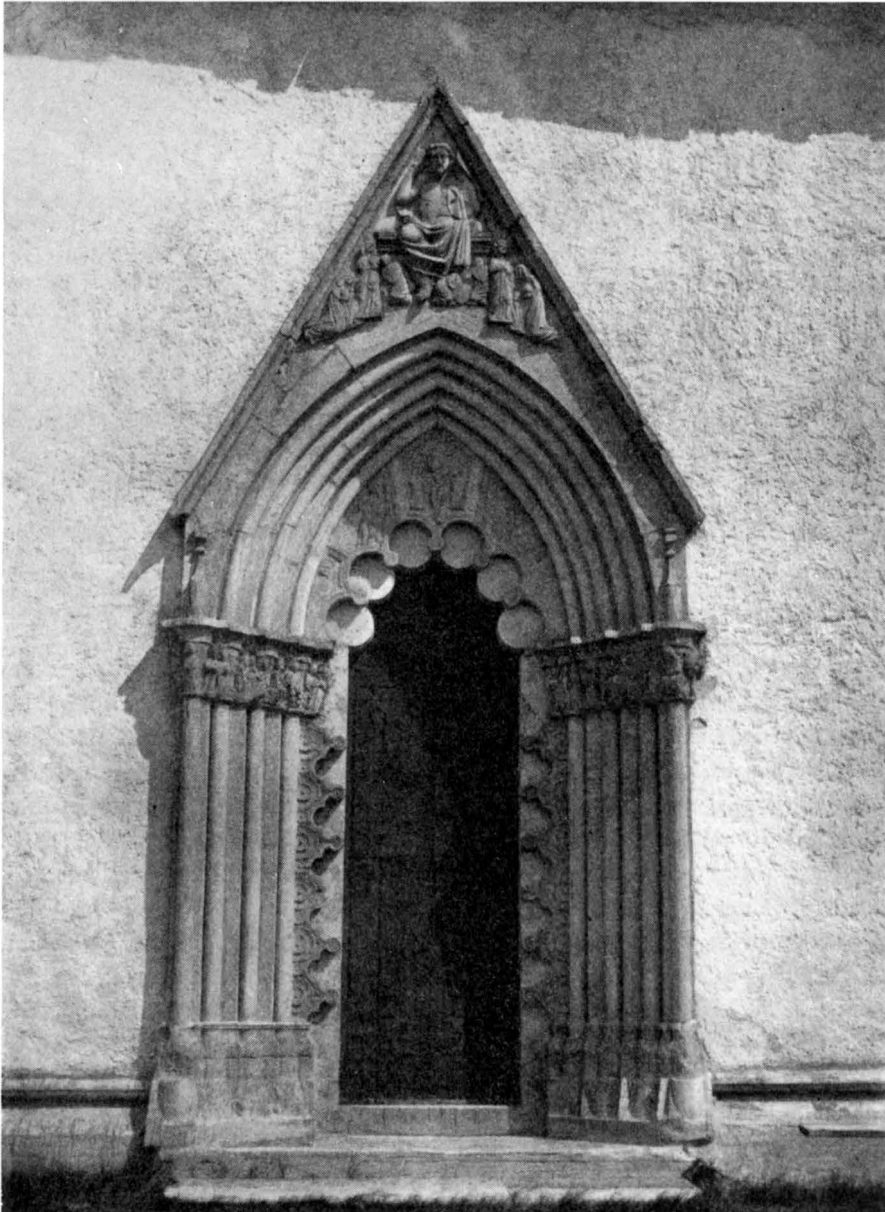

Fig. 142. Långhuset s. portal. Foto O. Sörling.
Das S.-Portal des Langhauses.   The S. portal of the nave.

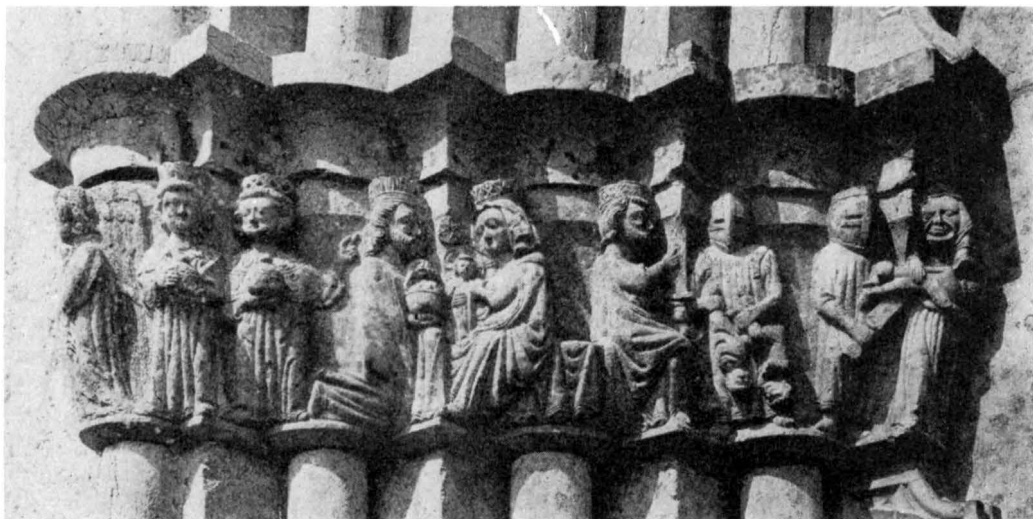

Fig. 143. Bebådelsen för herdarna, konungarnas tillbedjan och barnamordet i Betlehem. Långhusportalens vänstra kapitälband.

Verkündigung der Hirten, Anbetung der Könige und der bethlemische Kindermord. Die linke Kapitellreihe des s. Langhausportals.

The annunciation of the shepherds, the adoration of the Magi and the killing of the innocent children in Bethlehem. The left row of capitals of the S. portal of the nave.

stödd mot staven. Längst in vid muren till höger om pilasterframsprånget är en rik bladvegetation med två breda, överfallande blad, två stjälkar med ett ekollon, ett eklöv och ett 5-flikigt blad. På vänster kapitälband (fig. 143) utifrån räknat: Bebådelsen för två herdor, som vakta sina djur, ett får och en sugga, som dias av åtta ungar; Konungarnas tillbedjan med två stående kungar, varav en visar mot stjärnan, och en, som fallit på knä inför Maria och barnet; Barnamordet i Betlehem, varvid Herodes med höjt svärd och pekande hand för kommandot. Krigarna äro liksom de i röstet i tidens rustning och hjälm¹ (fig. 141).

Tympanonmanteln (fig. 141) innehåller fem särskilt inramade fack, i mitten en kalvariegrupp. Till vänster och höger Petrus med nyckel, Paulus med svärd samt två andra heliga, varav den ena en biskop. Röstet utfylles till stor del av den uppståndne Kristus med öppna sår och korsgloria stigande ur graven med höjda händer, den vänstra hållande korsfanan; vid hans fötter tre krigare i tryckta ställningar klädda i mantlar och sköldar med olika sköldemärken, en grinande mask, en vinge och ett grip- eller örnhuvud. De tre kvinnorna med smörjelsekärl och ängeln fullborda, symmetriskt grupperade, triangelkompositionen. Dörrarnas beslag är ett tämligen sällsynt exempel på de nya mönster, som uppträda i Egypticus-arkitekturen med skarpt uthuggna relativt naturliga bladformer (fig. 142) i motsats till de rent smidesmässiga äldre bandformerna. På dörren hänger ett svenskt alnmått av järn med ristning: F. R. S. 1737 * PASTOR. N:L

¹ Jfr B. Schnittger. Hjälmen från Arnäs. Fornvännen 1920, sid. 1—22.

Fig. 144. Bebådelsen, Marie besök och Kristi födelse. S. långhusportalens högra kapitälband.
 Mariä Verkündigung, Maria und Elisabeth und Christi Geburt. Die rechte Kapitellreihe des s. Langhaus-
 portals. The Annunciation of the Virgin Mary, Mary and Elisabeth, the Nativity. The right row of capitals of the
 S. portal of the nave.

= Fredericus Rex Sueciae * kyrkoherde Nils Lutteman). På portalposterna och andra ställen finnas inskr. mest i rödkrita med bomärken och årtal från 1608 till 1741.

Yttertak av bräder. Nyläggning omtalas 1661 och 1725/26 (ANT.).

Golviet är överallt sedan restaureringen 1889 lagt med bräder i avsevärt högre nivå än det urspr. golviet. I koret, som ligger något högre än långhuset täcker brädbeläggningen flera gravstenar.

Den rymliga interiören visar nästan maximum av enskeppiga gotlandskyrkans B.: omkr. 9,15 m. Den överträffas av Martebo (9,6 m) och Hogrän (10 m.). En stor spetsbåge öppnar mot tornrummet. Gördelbågens n. kragsten i långhuset utgör ett stort humoristiskt skulpterat, belåtet mysande människohuvud, under vars haka en kvinna ses liggande vågrätt utsträckt (fig. 150). Motsvarande konsol på s. sidan framställer ett trollhuvud (fig. 151), som visar tänderna med ett elakt, triumferande uttryck. Innebörden av dessa figurer är en varning för onda makters list. Den n. föreställer kanske Simson och Delila efter mönster av Lunds domkyrkas bekanta kryptbild; den s. Satan själv, som gläder sig åt den frommes fall. Långhusets tältvalv äro mycket höga, de likna bikupor, uppifrån sedda. — Takstolarna bevara trol. i formen det urspr. tillståndet.

Långhuset är en tidig skapelse av Egypticus trol. omkr. 1330, byggd i bästa anslutning till det ungotiska koret, till vilket vi nu vända oss, samt med bibehållande av det ålderdomliga tornet.

Korets sockel är såsom redan anmärkts = långhusets. I den ingående vinkeln mellan kor och långhus är sockeln huggen i gering. Man planerade alltså ett fortsättande

KORET

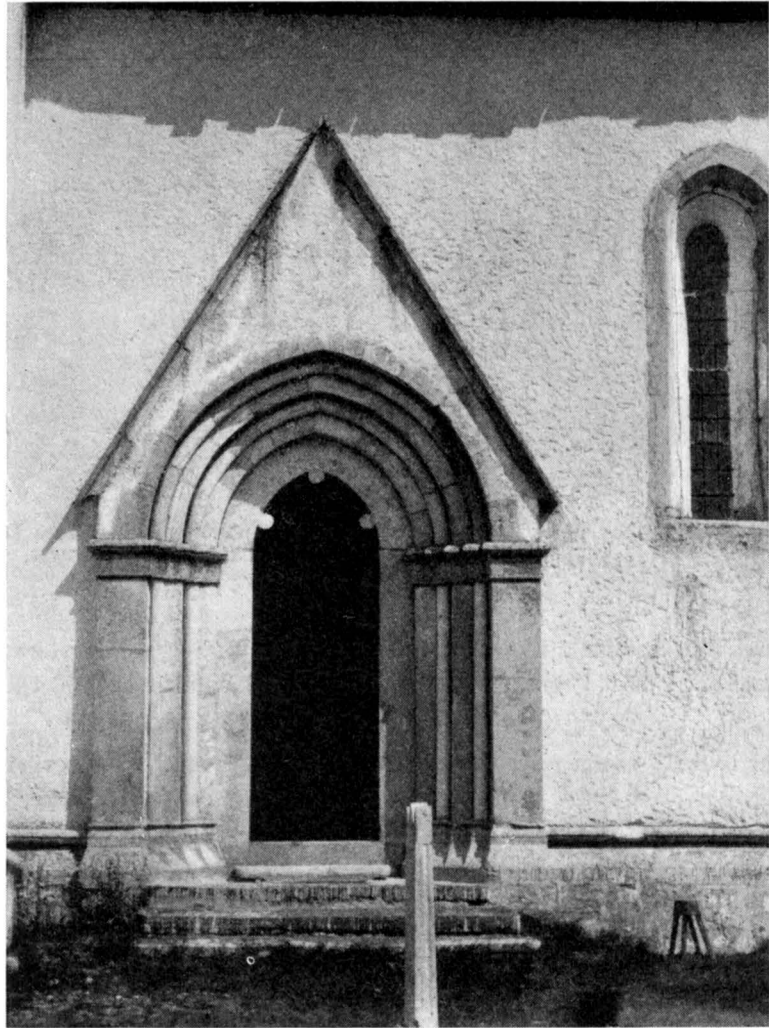

Fig. 145. Korportalen. Foto E. Erics 1916.
Das Chorportal. The choir portal.

av bygget. I verkligheten blev det en lång byggnadspaus, innan detta skedde. Det snyggt putsade v.-röstet, som synes från långhusloftet (fig. 140) är ett av bevisen för att koret stått en avsevärd tid färdigt, innan långhuset kom till. Då efter omkr. 90 år långhusbygget skedde, rev man av spetsen på korröstet och reste långhusröstet över en sålunda uppkommen triangelformad, stor genomgångsöppning mellan långhus- och korloft. I den därunder kvarblivna delen av korröstet syns ett djupt vågrätt ingående

hål med triangulär genomskärning, säkerligen spår av kärnlånghusets taknock. — De huggna hörnkedjorna sakna putsrand. De restaplade altarfönstren och s.-fönstret äro spetsbågiga, odelade, alla urspr .

Korportalens kolonnkapitel sakna huggen ornering, basernas hörnblad äro sirliga palmetter (fig. 136), en avslagen. Innersmygens spetsbåge siras av tre kraftiga droppar. Bågstenarna växla i färg, även invändigt. Dörren är ny, men de urspr. järnbeslagen göra alltjämt tjänst (fig. 146). På korportalen står skrivet med alltjämt tydlig rödkrita: Omnia fata mea vincam precando / Michel Rorsfonlanci / (= Roeskildensis el. Rosenkilde) May a^o 99.¹ (= alla mina öden besegrar jag genom bedjande, M. R. med egen hand 1599.) Under detta är en prydlig kalligrafisk släng. — Triumfbågen, bred och spetsig, är trol. från långhusbyggets tid, se sid. 121. Korets tältvalv är sekundärt. Dess sköldbågar i n. och s. nå ansenligt högre än sträckmurarna. Man har tydligtvis byggt in till kärnkyrkans långhusgavel, som kommit att utgöra nya korets v.-vägg och vars triumfbåge utgjort kommunikering med kärnkyrkan. Ny triumfbåge och välvning kunde icke komma i fråga, utan uppskötts till dess det planerade långhuset kom till. Koret kan huvudsakligen genom portalens form dateras till omkr. 1250.

Till sakristian leder en tunnvalvd genom-brytning av n.-muren. Det lilla rundbågiga fönstret på ö.-fasaden och sockeln, som är lik tornets, torde vara återanvänt material ur den äldsta kyrkans kor. Omfattningen till sakristi-ingången (fig. 152) åt koret till är trol. tagen ur äldre korets portal. Sakristian täckes av ett spetstunnvalv. Den gamla kalkboden, varav ett skadat tunnvalv återstår, befann sig mellan långhushörn och

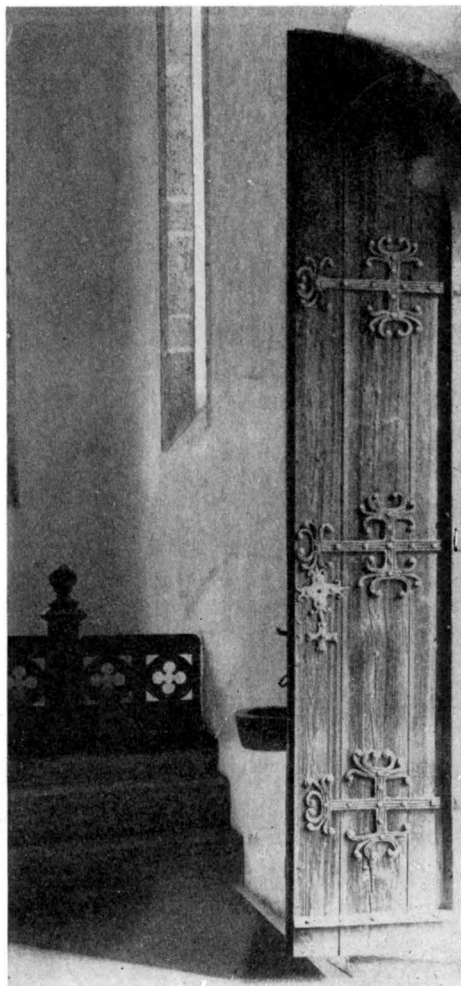
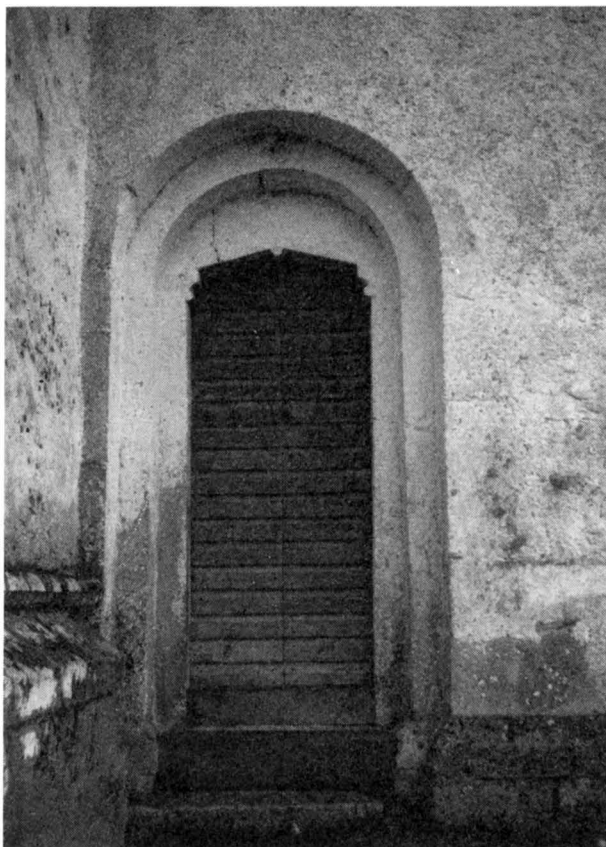

Fig. 146. Korportalens järnbeslagna dörr.
Die eisenbeschlagene The door of the choir
des Tür des Chorportal- portal with wrought-
tals. iron work.

SAKRISTIAN

¹ Enl. Säves Berätt. 1864, som anser årtalet vara 1599 i analogi med liknande inskr. å Öja huvudportal.

TORNETS TRE
BYGGNADS-
PERIODER

TORNETS
FÖRSTA
TILLSTÅND

Fig. 147. N. tornportalen. Foto E. Erics 1916.
Das n. Turmportal. The n. portal of the tower.

i Ala kyrka. I v. står ett åttadelat i sandsten hugget hjulfönster, erinrande om det i S. Nikolai i Visby av omkr. 1227: då som vi skola se både klockhål och portal visa mot en äldre tid, bör hjulfönstret vara sekundärt. Ovanför detta en stor rundbågig, portliknande glugg, erinrande om hissöppningar i medeltida magasinshavlar. Därövan ses de urspr. ljudgluggarna, en i varje väderstreck, rundbåriga och indelade genom kolonnett med tryckt tärningskapitäl utan platta. Kolonnen i s. med dess småbågar är förlorad, enl. tradition bortslagen av ryssarna 1718, då klockan skulle tagas, men förmodligen helt enkelt bortfallen (se klockan sid. 143), nu ersatt med en träställning. Den ö. gluggen är dold av långhusets vattentak och används som ingång till dess loft. Ovanför denna klockvåning finnas genomgående radierande bjälkhål i murarna (fem i varje väderstreck, utom i n. där det mellersta blivit bortrivet) och omedelbart därövan spår av krenelering, tydligast att se från nuvarande långhusloftet.

sakristia. Den var trol. samtida med den urspr. Urspr. syftet med detta lilla välvda rum är okänt.

Tornet är byggt i tre repriser. Först räckte det till något ovanför nuvarande nedre klockhålen: det avslöts då med tinnar, det var ett försvarstorn. I andra omgången blev det påbyggt med spetsiga gavlar i v. och ö., vardera med två klockhålsliknande gluggar, och avtäckt med sadeltak, det var nu ett rent klocktorn. I nästa ombyggnad höjdes n.- och s.-murarna och förenades med (de avtrubbade) spetsgavlarna till ett vågrätt avslutat torn med träspira och med nya stora klockhål i n. och s.: detta är det nuvarande tillståndet, I enskildheter ter sig tornet så som här nedan beskrives, repris efter repris, A, B, C.

A. Sockeln är en skråkant och lik den som torde tillhört kärnkyrkan (se ovan sakristian). Hörnkedjorna äro huggna och sakna putsrand: putsen har nått fram till en tandad hörnkedja som

Kreneleringöppningarna gav tillträde till den skyttebalkong eller *hourde*, som vilade på de ur bjälkkanalerna utskjutande stöden. Strax ovan kreneleringen å ö. tornmuren är en tryckt avlastningsbåge, vilken bör förstås som gjord för att borttaga omedelbart tryck på nedanför varande bågar, nämligen ett klockhål, en båge i 1:a våningen och tornbågen i bottenvåningen (jfr nedan om tornets inre). En dylik anordning vore meningslös om icke någon pressande tyngd funnes ovanför: tornet i dess första tillstånd avslutades vid denna nivå, och avlastningen behövdes, då i nästa repris en påbyggnad gjordes, för att neutralisera trycket av denna.

Tornets ingång (fig. 147) ligger i n., tätt intill och delvis skuren av långhusgaveln. Tympanons triangelbågeform med droppe i hjässpunkten är en sällsynt primitiv form, eljest blott känd från Sjonhems tornportal (i detta band daterad omkr. 1200). På grund av kapitälets form, veckat och utan täckplatta, tillskriva vi portalen och därmed hela tornet åt den cisterciensiske »Veck-kapitälmästaren.» Vi betrakta nu tornets interiör inom de för dess första repris ifrågakommande fyra våningarna.

Den kryssvälvda bottenvåningen eller ringkammaren är underligt långsträckt i v.—ö. riktning, under det att tornets kropp sådan den framträder i den övre, fria delen är som en pelare med ungefär kvadratisk horisontalsnitt. Förklaringen är tydligen den, att s. tornmuren är trappmur och därför mycket tjockare än övriga och alltså klämmer ihop rummet från s. Dessutom öppnar sig ringkammaren med hela sin vidd mot långhuset, den har ingen v.-vägg och ter sig därigenom ännu mer långsmal. Då tornet var nybyggt, stod det säkerligen rygg mot rygg mot kärnlånghusets gavel, i vilken då en smal genomgång till ringkammaren var uppbruten eller kanske helt saknades. Då fanns inget valv över ringkammaren — trappmyningarna i första våningen ha något för låg tröskelnivå för valvet jämte ett brädgolv, här har alltså funnits ett något lägre ansatt bjälklag. Vid ett senare tillfälle här kärnkyrkogaveln öppnats eller befintlig öppning vidgats. Då välvdes också ringkammaren, varvid valvets ö. stöd utgjordes av kärnkyrkogaveln. Samtidigt torde hjulfönstret ha upptagits. Denna form uppträder i Visby först omkr. 1227 eller kort förut (i S. Nikolai) och är sedan använd i övergångsstil samt ungotik men veterligen icke senare. Valvet är slaget i tältteknik alltså efter 1230. Förändringen i ringkammaren har alltså skett mellan 1230 och omkr. 1290. Det förefaller rimligt att sätta ett dylikt ombygge, som syftade mot ljus och vidd, till samma tid som koret, alltså omkr. 1250.

I första våningen har en avlastningsbåge i ö. på samma gång utgjort kommunikering med det urspr. långhusets övre våning. Bågen är icke symmetrisk i förhållande till tornet, vilket förklaras genom s. tornmurens större tjocklek (trappan!). Våningen betäckes av ett tältvalv, sekundärt liksom det nedre. Det är fullkomligt i nivå till murtrappmyningen i våningen ovanför.

Denna andra våningen utgjorde tornets klockrum; dess takbjälkar voro samtidigt bärare av nästa vånings golv — försvarsplatån — och av en eller flera klockors axlar.

TORNETS
ANDRA
TILLSTÅND

Fig. 148. Kristus avklädes. Muralmålning på n. muren.
Entkleidung Christi. Wandmalerei an der n. Mauer. Undressing of Christ. Mural painting at the N. wall.

tida förhöjningen såsom stigande uppåt utan hörn, d. v. s. som spetsiga rösten. Två eller fyra? Sadel-tak eller spira? Säkerligen det förra, eftersom endast i två sidor — ö. och v. — medeltida delar äro bevarade; i vardera ett par rundbågiga, sirliga gluggar med mittkolonn och småbågar. Hur högt de två röstespetsarna nådde kan med sannolikhet beräknas ur kyrkaus nuvarande L., utom tornet. Samma siffra skall det sadeltakavslutade stentornet ha. Detta är en teori från romansk tid, iakttagen t. ex. vid stentornets H-mått i Akebäck (Bd I fig. 624). Samma teori sågo vi nyss här ovan använd i dess förhållande till kärnkirkans längd L. Om nu de huggna hörnkedjornas toppstenar förenas med en punkt 25 m. över marken i ö. tornmurens mittlinje erhålles ett röste i form av en liksidig triangel, tornets sadeltak blir alltså likformigt med

Den tredje, tinnbokrönta försvarsvåningen var kanske helt öppen, kanske täckt av en låg pyramidhuv.

Bortsett från den här ovan beskrivna senare förändringen av bottenvåningen kan tornet i dess första repris dateras genom klockhålskapitälerna och portalen till förmodligen omkr. 1200. H. upp till kreneleringens överkant närmar sig 17 m. d. v. s. 60 St. f. (= 16,15 m.). Detta är samma siffra som vi förmoda gällt för kärnkirkans L.

B. I andra reprisen blir kreneleringskronan delvis riven, delvis till-murad, och spetsiga rösten resas i ö. och v., vardera med två gluggar. Att icke murförhöjningen i sin helhet hör hit är tydligt genom hörnstenarnas beskaffenhet: tuktad sten. Alla medeltida kyrkobyggnader på ön ha hörnkedjor av huggen sten. Hörnpartierna ovanför de huggna stennarna måste alltså vara arbeten från nyare tid i rustikalt utförande. Det är alltså nödvändigt att vi föreställa oss den medeltida

kyrkans övriga, vilket otvivelaktigt var just vad som fordrades av det gotländska byggmästarögat, vant vid rytmen av efter varandra trappade sadeltak (fig. 168 IV); ett dylikt röste skulle också ge plats för en tredje glugg ovanför de två befintliga, också enligt vanan (denna lösning av tornfrågan ansåg man dock säkert icke som den ideala: om ekonomin tillåtit skulle Norrlanda-bönderna nog ha rest sig ett helt nytt, betydligt högre torn, rent gotiskt, t. ex. som Dalhem). En stor ljudöppning åt n., socknens mest bebyggda del, ordnades också, det var den som i n. borttog spåren av kreneleringen. Nu tillmurad. Inför detta väldiga klockhål frågar man sig efter anledningen till det dvärgartade formatet på rösternas rundbågegluggar. Alla mycket fint huggna, men varför så små både till yttre omfattningen och med dageröppningen ytterligare minskad genom de kraftiga sidokarmarna?

Fig. 149. Korsfästelsen. Murmålning på n. muren.
Die Kreuzigung. Wandmalerei an der n. Mauer. Crucifixion. Mural painting at the N. wall.

Ljudgluggarna i nedre zonen äro större och sakna karmar. Det är eljest en regel: ju mera framskriden tid, desto större klockhål (liksom desto större fönster). Äro kanske de små gluggarna äldre, fastän de såsom utgörande ett övre påbyggt skick borde anses som yngre? Nej, även bortsett från skiktningen som bevismedel äro verkligen övre gluggarna yngre: deras bägarblock-kapital med täckplatta är en fr. o. m. Visby Maria av 1225 känd typ, nästan allena rådande i övergångsstilen. I liknande litet format som här ha vi sett bägarblocket i första våningens tornglugg i Halla, vars torn vi daterat c. 1230. (Se längre fram i detta band!).

De små röstegluggarna förefalla alltså genom sitt format äldre, genom sina kapital yngre än de stora klockhålen. Förklaringen är trol. den att de små gluggarna urspr. icke äro klockhål. De måste ha tagits ur ett annat byggnadsparti vilket näppeligen varit annat än ett torn. Gluggarna ha varit ljusöppningar i ett torn. — Att ett torn

Fig. 150. Gördelbågens n. konsol i långhuset.
Die N. Konsole des Gurt- Corbel in the nave, n.
bogens im Langhause. wall.

förutom v.-tornet skulle finnas på en landskyrka är en hittills okänd företeelse på Gotland, men det är ett normalt förhållande bland Ölands befästningskyrkor och bör alltså icke förvåna, om det uppträtt på en gotländsk dylik, så pass nära släkt som de båda öarna eljest äro i medeltida kyrkonkonst. I ett andra torn, alltså ett ö.-torn, behövde ingen hänsyn tågas till klockor, det hade uteslutande försvarsuppgift, hade därför endast ljusgluggar av minsta format, fränsett kreneleringsoppningar. Trol. hade man byggt ett försvarstorn ovanpå eller vid kärnkoret. Vi rekonstruera det försöksvis med ljusgluggar i näst översta våningen och därovan försvarsplatån med tinnar och bjälkhål för hourden. Kanske fick långhuset också en profanvåning? Och kanske detta skulle räcka för att förklara de små gluggarna i v.-tornet? Både ö.-torn och profanvåning och deras tänkta datum omkr. 1210 stå här naturligtvis som ren gissning.

V.-tornets första tillstånd, uppbyggt från marken, kan som sagt läggas till omkr. 1200.

Det återstår att datera skikten ovanför kreneleringen, först det med sadeltaket och de små rundbågegluggarna.

När revs ö.-tornet, och när blev alltså det huggna materialet disponibelt? Givetvis då nuvarande koret byggdes omkr. 1260.

Norrlanda kyrka som fästning var därmed ett slutat kapitel, en företeelse av ganska kort tidslängd — fr. omkr. 1200 till omkr. 1260. Då försvarsintresset sloknat, ville man ge v. tornet en prägel av ett verkligt kyrktorn och höjde det därför med spetsiga rösten begagnande — efter vanan — överblivna äldre verkstycken som byggnads-material.

TORNETS
TREDJE
TILLSTÅND

C. V.-tornet i tredje reprisen är en åtgärd från nyare tid. Röstespetsarna snopades, alla murar gjordes lika höga och ljudgluggar utsparades i de nyuppförda n. och s. Spiran fick sin nuvarande form och H. Visserligen nybyggdes den 1910, men upprepade då trol. i huvudsak sin närmaste föregångare. Bland andra minnen i tornets »minneskammare» är den äldre spirans hjärtstock, 3,3 m. L. Däri äro in-

ristade prästens, alla socknens husbönders och deras gårdars namn och i samband med årtalet 1751 tornbyggarens Johan Mårtensson Suderbys i *Gothem*. Skedde hela tredje reprisens tornförändring 1751 eller gällde det då blott spiran? Frågan kan f. n. icke besvaras.

Vi mena att kärnlånghusets grund omslutes av nuvarande långhus som handen av en handske. Om samma förhållande, som rimligt är, rått mellan kärnkoret och nuvarande koret, skulle det förras B. varit omkr. 5,6 m. d. v. s. 20 St. f. Det bör ha varit avslutat med absid och bör, utan absiden, varit L. (sockelmått) d. v. s. 16 St. f.¹

Sakristians sockel måste — eftersom den avviker från nuvarande korets — vara övertagen från kärnkoret. Det är antagligt att långhusets var liknande. Den rundbågiga fönsteromfattningen (fig. 140) i sakristians ö. mur är korets s.-fönster.

Förmodat datum för koret: omkr. 1140. Kärnlånghuset synes nämligen ha tillkommit 1169 och det är rimligt att omkr. 30 år ligger mellan dessa båda byggnadsföretag.

Kärnlånghusets v. begränsning ha vi antagit belägen i nuvarande tornbågens v. kant. Ett avtryck av taknocken i nuvarande triumfbågeröstet visar kärnlånghusets ö. avslutning — L. var alltså omkr. 12,7 m. d. v. s. 46 St. f. (= 12,742 m.) — och dess total-H. 12,5 m. d. v. s. 45 St. f. (= 12,465 m.). Sett från s. eller n. bildade alltså långhuset i det närmaste en kvadrat. — Sträckmurarnas H. bör att döma av läget för genomgångsbågen i tornets första våning varit 6,5 m, d. v. s. 24 St. f. (= 6,548 m.). Långhusets B. bör ha varit något större än tornets. Brytningen i tornets s.-mur-riktning skulle knappast förekommit om denna vuxit fram som ren fortsättning av långhusmuren. En B. på omkr. 9 m. skulle giva en takvinkel av 82 grader.² Inga detaljer äro f. ö. bevarade av långhusets arkitektur. Sockeln kan förmodas någorlunda stämt med kärnkorets och tornets bevarade skråsocklar. Ett inredningsföremål finnes kvar: dopfunten fot. Strelows årtal 1169 är rimligt för dopfunten (se sid. 140, fig. 163). Arkitekturen kan, oberoende av funten, göra anspråk på ett årtal omkr. 1170 såsom liggande en människo-

¹ Denna gissning grundas på att kyrkans total L., utan torn och absid bör varit 60 St. f. Är långhuset 46 St. f., så återstå 14 för koret. Om kor-L. beräknas inklusive triumfbågens tjocklek närmar den sig till 18 St. f., koret vore alltså om triumfbågen inräknas en i v.-ö. hoptryckt kvadrat.

² Alltså enl. »den egyptiska triangeln».

KÄRNKORET

Fig. 151. Gördelbågens s. konsol i långhuset.

Die s. Konsole des Corbel in the nave, s. Gurtbogens im Lang- hause. wall.

ålder tidigare än nästpåföljande byggnadsföretag: tornet, för vilket vi antagit datum »omkr. 1200».

GLASMÅL-
NINGAR,

I långhusets fönster, i rosetten och i ena klöverbladsbågen finnas urspr. glasmålning: vinlöv i svartkontur på vitt samt tre fialer i vitt och gulbrunt på blått, de senare inom röd och brun bård. Det är samma former som Grötlingbo kor, i de med två vackra apostlarutor sammanhörande baldakinrutorna och de förlorader utorna i Norrlanda kunnna alltså föreställas enl. dessa (Bd V, ännu ej utkommet). Glasmålningar ha funnits i alla fönster: 1787/88 betalas 12 Riksd. för »3 nya fenster», möjl. de tre 9-rutiga blyinfattade, som sitta under ett fjärde 16-rutigt i s. korfönstret. I RÄK. 1801 står: »Glasmästaren Wikman för nya fönster i de gamla målades ställe i Choret enligt räkning.»

Norrlanda-folket sades vid vis. 1801 »ogerna mista sådant Catholskt brask», men lovade dock efter påtryckning av visitator kontraktsprosten Neogard att rasera först och främst långhusets fönster i s. av videl måladt glas». Även korfönstren offrades då helt, att döma av ovan anförda betalning till glasmästaren.

MURALMÅL-
NING

Muralmålningen följer och är samtidig med invigningskorsen längs hela kyrkan i n. och i långhuset i s. Av de urspr. 12 invigningskorsen äro 6 st. synliga, ritsade i putsen och sedermera målade, av dessa ha 5 st. bevarat sina urspr. ljuspiggar av järn.

På långhusets n. mur är en passionsfris (fig. 148 f) målad i 12 scener, vardera 80—85 cm. i längd. Färger: svart, kallgrönt, rödbrunt, grått och något gulbrunt. Under tavlorna löper ett målat förhänge i omväxlande grönt och rödbrunt. Målningarna föreställa från v.: Nattvarden, med fem lärjungar, — Getsemane — Judaskyssen, med svärdbeväpnad Petrus samt Malkus — Jesus inför översteprästen — Avklädning — Gisslingen — Törnekröningen — Korsbärandet, med Simon av Cyrene — Korsfästelsen — Gravläggningen — Uppståndelsen — Nedstigandet till dödsriket.

Å s. korväggen S. Katarina av Alexandrias legend (fig. 00) i 10 tavlor av samme mästare, färgerna företrädesvis svart och rödbrunt. I alla tavlorna ses den hedna kungen till vänster, i de åtta första sittande, i de båda sista upprörda scenerna har han rest sig.

1. Katarina predikar inför konungen; människor nedfalla för en djävulslignande avgudabild.

2. K. föres av två knektar inför konungen.

3. K. disputerar inför konungen med de lärde, vilka överbevisas och bli omvända. I dessa tre första scener sträcker sig Guds hand ned från himmelen.

4. De omvända brännas. Guds hand har försvunnit.

5. K. föres åter fängslad inför konungen. Hon nekar att tillbedja avguden, vars bild ses på en kolonn. Guds hand synes!

6. K. slås med käppar, en djävul träder fram.

7. K. risas i korsfäst ställning.

8. K. predikar, en djävul viskar i kungens öra.

9. Eld från himlen förtär hedningarna.

10. K. är halshuggen, bödeln sticker med en grimas svärdet i skidan.

Fig. 152. Interiör mot ö.
Das Innere gegen O. Interior towards the E.

På långhusets s. sida äro de två ryttarhelgonen S. Göran och S. Martin framställda; den förre på vit häst sticker lansen i drakens käft; prinsessan knäböjer på ett berg, kungen och drottningen skåda striden från borgen, S. Martin på sin röda häst delar sin mantel med tiggaren.

Samtliga målningar äro utförda av »Passionsmästaren» i det senare stadium av denna stora grups existens, som betecknas av det här förekommande »bladstavsornamentet»,¹ trol. omkr. 1430—50.²

På altaret är en igenmurad fyrkantig nisch 18×14 cm. synlig mitt på framsidan när-

INREDNING
OCH LÖSA
INVENTARIER

¹ Enl. SÖDERBERG, Passionsmålningarna. Han karakteriserar skolans två grupper som veckbands- och bladstavsgruppen, sid. 41, 42, avb. av Norrlanda fig. 5, 6, 32.

² I samband med andra arbeten i kyrkan ämnade församlingen utplåna »de å kyrkans väggar förekommande målningarna, hvilka uppgifvas vara till stor del skadade och af intet konstvärde.» Riksantikvarien finner dem dock »icke synnerligen skadade samt såväl genom ämnena som genom framställningssättet af stort intresse för kännedomen om den slutande medeltidens konst och idéverld». De borde därför »omsorgsfullt öfvertäckas, så att de icke under arbetet lida någon skada». (E. D. handl. 24/8 1888.)

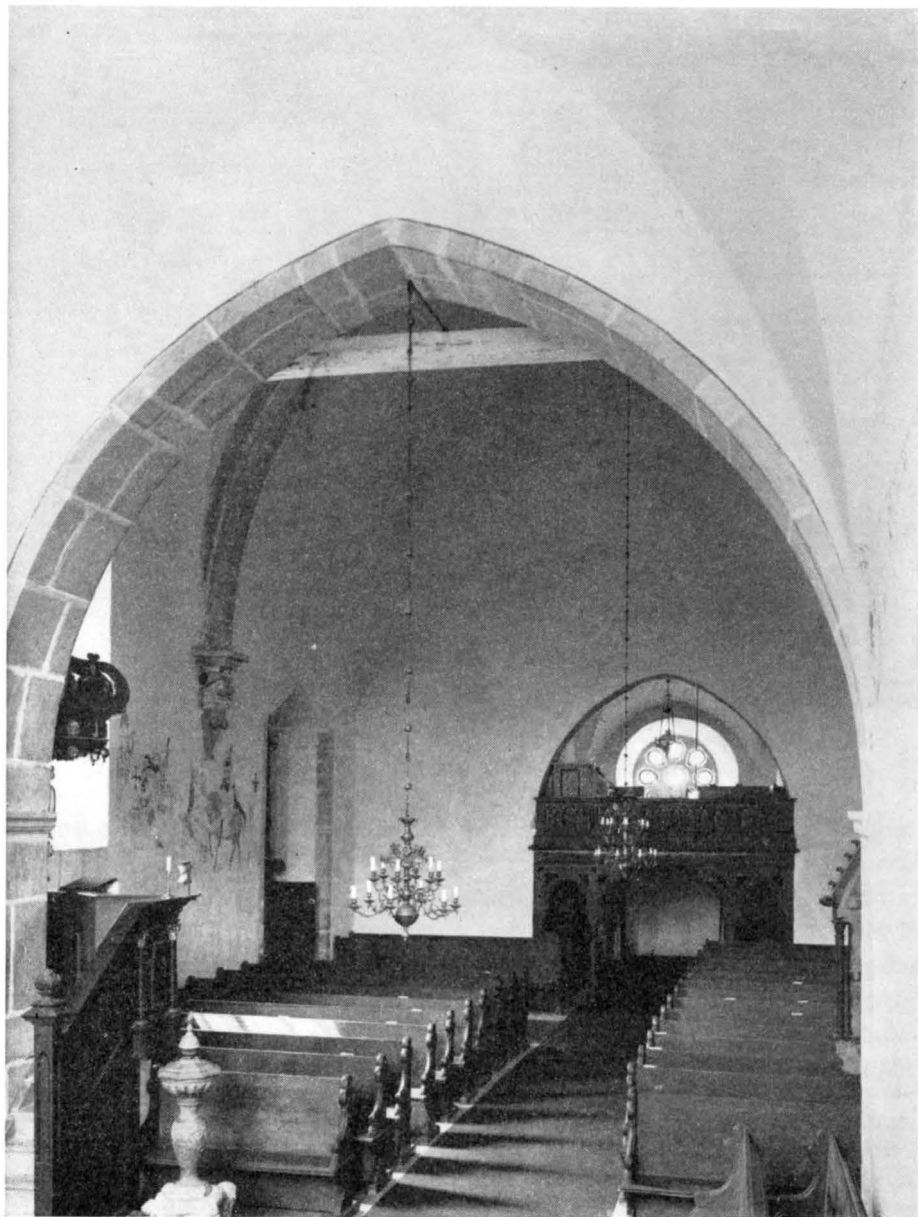

Fig. 153. Interiör mot v.
Das Innere gegen W. Interior towards the W.

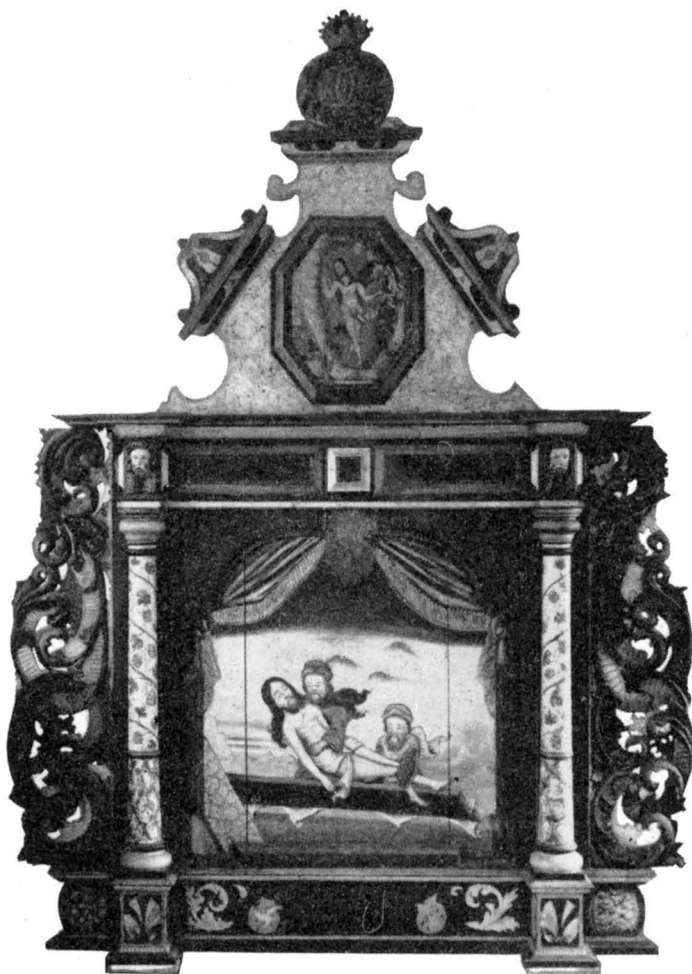

Fig. 154. Altaruppsats med målning av Rasmus Bortz 1704. Gravläggningen i mittfältet och Uppståndelsen i gavelfältet. Nu i G. F. Foto G. F.

Altaraufsatz mit Malereien von Rasmus Bortz 1704. Die Grablegung in dem Mittelfeld und die Auferstehung in dem Giebfeld. Jetzt in G.F.

Altarpiece with paintings by Rasmus Bortz 1704. The Entombment of Christ in the centre, the Resurrection in the top. Now in G.F.

mast skivan. En huggen piscina (sköljsten) (fig. 137) är i senaste tid utbruten ur sin plats vid högaltarets högra hörn och lagd i den trapetsformiga nischen bakom altaret.

Vid korportalens ingång till höger är en vigvattenssten lik piscinan på urspr. plats (fig. 137).

Av de två sidoaltarna i långhuset på de vanliga platserna är det i n. helt bibehållet. Skiva med kälad kant (184×92 cm.).

Fig. 155. Smärtornas man. Skulptur av björk av Misericordieverk-staden. Omkr. 1430—50. Nu i G. F.

Christus als Schmerzensman. Birkene Skulptur von der Misericordienwerkstatt um 1430—50.

The Man of Sorrows. Birch sculpture of the Misericord-workshop about 1430—50.

cordieverk-staden omkr. 1430—50.³ Målningen visar huden översållad av röda och

Till v. i korets n. mur en triangelvälvd sakramentsnisch, klädd inuti med furu, på fondväggen ett stort rött liljeornament; dörren är av 1889, den äldsta dörren fanns kvar 1802 (INV.): »1 st. Skåp, dörren af jerngallror, gammalt och odugeligt», alltså väl som i Väte (Bd III, fig. 344). Igenmurad nisch synes vid forna korbänken (jfr Gothem), dörren, nu borta, var försedd med ornering i form av koncentriska cirklar (se foto i A.T.A. av Sör-ling!). I triumfbågen vid predikstolstrappan är en nisch med vidare inre rum, det yttres B. är 25,5 cm, det inres 42 cm.

Altaruppsats av trä, enkelt arbete efter nygotisk ritning av G. Lindgren 1888.

Brunmål, goticerande altarskrank från 1889, det gamla hade, enl. uppgift av Joh. Larsson a. a. svarvade balustrar, målade i flera färger.

Altaruppsats av furu och björk, målad företrädesvis i lysande rött och gråmarmorering med Gravläggningen och Uppståndelsen målade i ljus ton; högst upp Carl XII:s snidade namnchiffer. Ovan gravläggningen fattas ett snidat änglahuvud. År 1703 avskildes virke för en »altaretafle», 1704 fick snickaren 40 d. smt och målaren 45 d. smt. Den senares signatur på uppsatsens baksida R B M 1704 bör tydas som Rasmus Bortz Målare.¹ Nu i G. F.

Det medeltida triumfkrucifixet är försvunnet, men vi erinras om dess existens genom underrättelser angående fattigstocken »på kyrkogården», också nu försvunnen, men känd genom en teckning av O. Sörling (fig. 138). INV. 1830 upptager den stående »innanför Stora dörren i kyrkan, målad»; dess urspr. plats har varit mer framstående nämligen såsom stöd under kyrkans triumfkrucifix, tillika insamlingsbössa för penningoffer.² Vid offrandet gick man alltså fram till triumfkrucifixet, nu går man runt altaret vid större kollektor, kallade »offer». Fattigstocken på Sörlings teckning visar endast nedre delen av den urspr. krucifixpedestalen. Huru denna bör tänkas rekonstruerad framgår av form och målning å en dylik i G. F. från Vallstena. Både piedestal och triumfkrucifix voro troligen från tiden omkr. 1420—30.

Av medeltida träskulptur återstår en misericordiebild (fig. 155) d. v. s. lidande Kristus av björk, arbete av den s. k. Misericordieverk-staden omkr. 1430—50.³ Målningen visar huden översållad av röda och

¹ LUNDMARK, Kyrklig konst efter reformationen i Gotlands fornsal. Sthlm 1925, s. 31 f, pl. 7.

² ROOSVAL, Medeltida skulptur, sid. 57 o. a.

³ ROOSVAL, Medeltida skulptur, sid. 135 f, pl. LXXXVIII, 2.

Fig. 156. Kristoffer och Jesusbarnet. Gavel på korbänken från 1300-t:s mitt. Nu i G. F. Foto G. Sjöberg 1925.

Christophel und das Christkind.
Wange des Chorstuhles von der
Mitte des 14. Jahrh. Jetzt in
G. F.

Christopher and the Infant Christ.
Carved bench end of the choir
stall from the middle of the 14th
cent. Now in G. F.

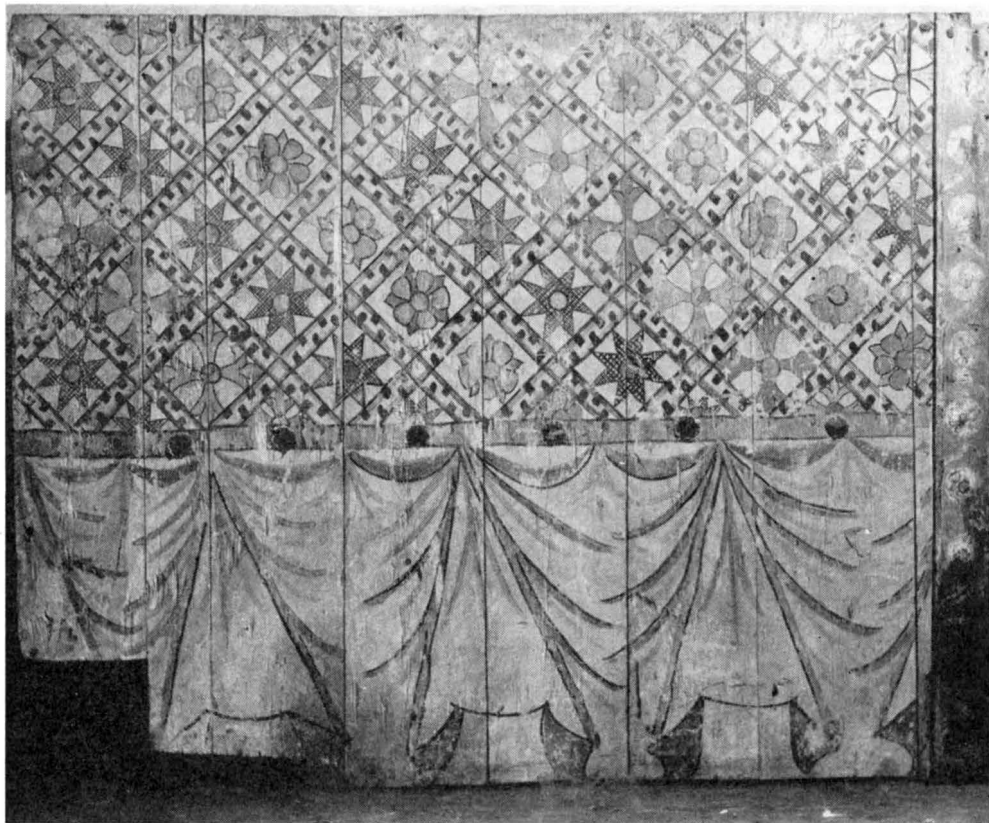

Fig. 157. Ryggsidan av korbänken fr. 1300-t:s mitt med medeltida målning. Nu i G. F.
Foto G. Sjöberg 1925.

Die Rückseite des Chorstuhls von der Mitte des 14. Jahrh. mit mittelalterlicher Malerei. Jetzt in G. F.   Back of the choir stall from the middle of the 14th cent. with mediaeval painting. Now in G. F.

svarta fläckar, föreställande sår och blånader; hår och skägg svarta, ländklädet vitt. Till bilden höra sannolikt rester av ett grönt kors samt bräde och tapp för isättning i korbänken. Detta skedde tydligen 1665 (ANT.) och ännu 1830 (INV.) stod det över korbänken, alltså till vänster i koret (jfr även Gothem) under namn av »ett gammalt Crusifix», var borta därifrån 1846 (INV.).

INV. 1802 upptager en nu förkommen »Träbild» i ringkammaren.

Skriftepell innanför altarringen, målad i blått, rött och marmorering med inskr. ur Rom. 14: 11 och 1 Kor. 1: 9. Sänkt genom fötternas avsägning. Skänkt på 1700-t:s mitt (se JOH. LARSSON a. a.).

Predikstolen, tillverkad 1726, står på det deformerade s. sidoaltaret i långhuset, pryddigt snickeriarbete med kolonner och upphöjda fyllningar. Under brun och svart

Fig. 158. Korbänken fr. 1300-t:s mitt. Nu i G. F. Foto G. Sjöberg 1925.

Der Chorstuhl von der Mitte des 14. Jahrh. Jetzt in G. F. The choir stall from the middle of the 14th cent. Now in G. F.

övermålning döljer sig urspr. färg. Predikstolsdörren, nu i G. F., är försedd med snidat årtal 1726 och visar målningen bevarad: blå- och brunmarmorering, mossgrönt och ljusblått. Enl. versifierad inskr. var målningen donerad av kyrkoherden N. Lutteman och hans hustru 1735. »Grunt skurna akantusrankor med smörblommor och blåklockor eller andra nordiska blommor» äro där framställda.¹

¹ LUNDMARK, Kyrklig konst, sid. 21.

MEDEL-
TIDA KOR-
BÄNK

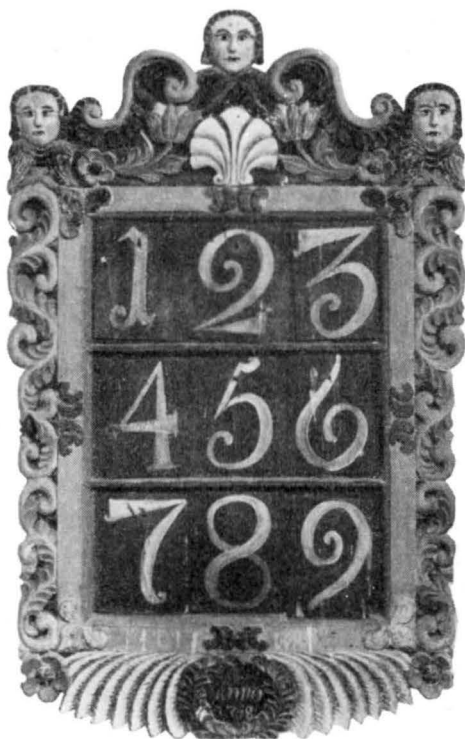

Fig. 159. Nummertavla fr. 1758.
Verstafel von 1758. Hymn board from 1758.

hava gotiska bladornament i genombrutet arbete. Karmstödens nitar äro i form av en 6-uddig rosett. Ryggsidan, som alltid varit vänd mot församlingen, har en rik medeltida dekorerings i rutor med ett draperi nedtill. Färger: rött, svart och ljusgrönt på vit botten. Bänken har hörnstolpe med vegetativ ornering. Genom jämförelse med denna bör en i samma färger (rött och vitt) dekorerad fialliknande stolpe med infälld arkadbit anses hört samman med den medeltida korbänksanordningen i G. F., se G. F. Handkataloger I, nr 119. Korbänken kan dateras till 1300-t:s mitt, gotländskt arbete under lübeckiskt inflytande.¹

Korbänk 1665—1680 nu i G. F. Med bibehållande av en del av den medeltida korbänken i den urspr. riktningen n.-s. i stympat skick och slopande av ev. medeltida korbänkslänga i vinkel med föregående (v.-ö.) blev »Anno 1665 i juni giort nytt kor i Norrlanda» (ANT.), en vanlig bänksida med rygg och framför stående bänkskärm i sex fält,

¹ ROOSVAL, Medeltida skulptur, Pl. LXXVI, 1. WENTZEL, Lübecker Plastik sid. 127, anm. 30 förnekar sambandet, Roosval vidhåller; jfr WENTZEL, Tafel 98—100; se även Zornska Institutets seminarieprot. 1928: SIRI EKSTRÖM ang. korstol i S. Jacobi i Lübeck.

På predikstolen står timglas i ställning av mässingsplåt med instämplade små ansikten m. m. Skänkt troligen ungefär samtidigt med predikstolen.

Nummertavlan i nygotik omkr. 1889 i triumfbågen. Äldre nummertavla (fig. 159), fordom på korbänken, nu i sakristian, rikt snidad och målad i olja 1758 (INV. 1830), donatorsinskr. på baksidan. 15 siffror av trä till denna tavla finnas i tornsamlingen.

De nuvarande två öppna korbänkarna på sina gamla platser s. i koret höra ihop med den senaste bänkinredningen av 1889.

Den medeltida korbänken (fig. 156 ff) förvaras jämte den från 1600-t. stammande bänkskärmen i G. F. Den är snidad av ek och furu och blev avsågad dels i gaveln för att passa i trappsteget mellan kor och långhus och dels förkortad för övrigt till sin anspråkslösare användning under nyare tid. På gaveln är i låg relief skildrat hur jätten Kristoffer bär Jesusbarnet över en strid flod, vari fiskar simma. Färgerna: brunrött, brunt och grått på vit grund äro av senare datum. Bänkens tvenne tjocka mellanväggar

målade med Kristus som brudgummen (fig. 160) samt fem visa jungfrur 1680. Om korbänkens funktion i nyare tid se Bd I, sid. 79.

De nuvarande öppna bänkarna i två rader äro tillkomna under rest. 1889.

Av den äldsta kända bänkinredningen finnes en uppmätning från 1832 av L. P. Engbom i Arkivdepån. Den bestod av tre rader och mittraden var delad i en manlig och en kvinnlig del, framför den förra stod särskild bänk, möjligen »Prästebänken». Delar av bänkskärmar samt gavlar finnas i G. F., tillkomna under 1600-t:s senare hälft¹ och delvis med målning fr. 1700-t:s första årtionden däribland »de tre gudomliga och de fyra världsliga dygderna . . . målade på en svit bänkskärmsfält . . . Maneret och färgerna, blåa konturer på blåvit grund, påminna om porslinsmåleri.» (Jfr RÄK. 1732 och 1735). Utförliga underrättelser om bänkarna och deras fördelning på gårdarna i PROT. och hos JOH. LARSSON.

Bland sakristians möbler märkes karmstol (fig. 164) av svarvade askstavar, hörnstolpar av ek från 1200-t. I stolens nedre del saknas en del balustrar. H. 114 cm. Nu i G. F. Om stolen urspr. varit avsedd för sakristian eller gudstjänstrummet är ovisst.

Ringkammaren i tornet (nederst) var enl. JOH. LARSSON a. a. avbalkad från kyrkan med en dekorerad brädvägg² av samma höjd, som den nuvarande läktaren, vilken insattes 1889 enl. ritn. av arkitekten Gustaf Lindgren. Bakom denna vägg var proviso-

Fig. 160. Välsignande Kristus, målning fr. 1680 på korbänk fr. 1665. Nu i G. F.

Segnender Christus, Malerei von 1680 auf einem Chorstuhl von 1665. Jetzt in G. F.

Blessing Christ, painting from 1680 on a choir-stall from 1665. Now in G. F.

¹ LUNDMARK, Kyrklig konst, sid. 25.

² Hos f. skollär. E. Östman, Petsarve har förvarats följande, som enl. uppgift tillhört brädväggen: 5 st. bräder, L. 22 cm. och 4 st. L. 43 cm. med limfärgsmålning: gröna stänglar i form av kantställda rutor med röda blommor på blå stänglar i dessas nedre hörn, allt på vit botten. Dörr, blå, med röd list, 171,5 × 19 cm. List, vit och röd, L. 137 cm. List, med vit överkant, L. 315 cm. Allt inköpt på auktion efter restaureringen 1889. Enl. uppgift skola dessa minnen nu vara uppbrända.

riskt uppspikad en botten, så att övre väggkanten bildade en bröstning; en bänk fanns där också, — detta var kyrkans forna läktare.

Nere i rummet mot s. väggen var »spannmålmagasinet» stora sädesbing och på motsatta sidan voro uppresta flera tolvter bräder¹, likbårar samt en hel del annat skräp».

Den gamla orgeln (fig. 162) är den bästa representanten för de ryktbara medeltida gotlandsorglarna, oskattbara dokument för instrumenthistorien. Den bevarades i kyrkans materialbod i ringkammaren, upptäcktes där vid restaureringen 1889 och förvärvades då av G. F. och därifrån till S. H. M. Den ter sig som ett högt, grunt, öppet skåp huvudsakligen av furu; i övre delen ses märken efter piporna, i mitten de till stor del bibehållna nedtryckbara 22 tangenterna med bokstäver som angiva tonerna, nederst de 8 pedalerna, små plattor i klöverbladsform, dessutom rester av ventiler, vällar och abstrakter; luftlådan befann sig nederst i »skåpet» och var genom 2 ventilöppningar förbunden med en hälg. Dr Bertil Wester har genom en grundlig analys lyckats giva en komplett instrumental rekonstruktion av orgeln, vilken såsom sådan bör dateras omkr. 1400—1430. Orgelfodralet är emellertid prytt med målning i limfärg och konturskärning, vilka — alltjämt enl. Dr Westers undersökning — visa att det urspr. varit

¹ Enl. kyrkans brädräkenskaper, som utförligt äro upptagna i RÄK. till 1790, skulle varje år till kyrkan lämnas 2 bräder per gård (L. 7 aln. och B. 12 eller 13 tum), detta skedde till 1872, sedan upptogs en viss avgift, dock icke senare än på 1880-t. Se vidare JOH. LARSSON a. a.

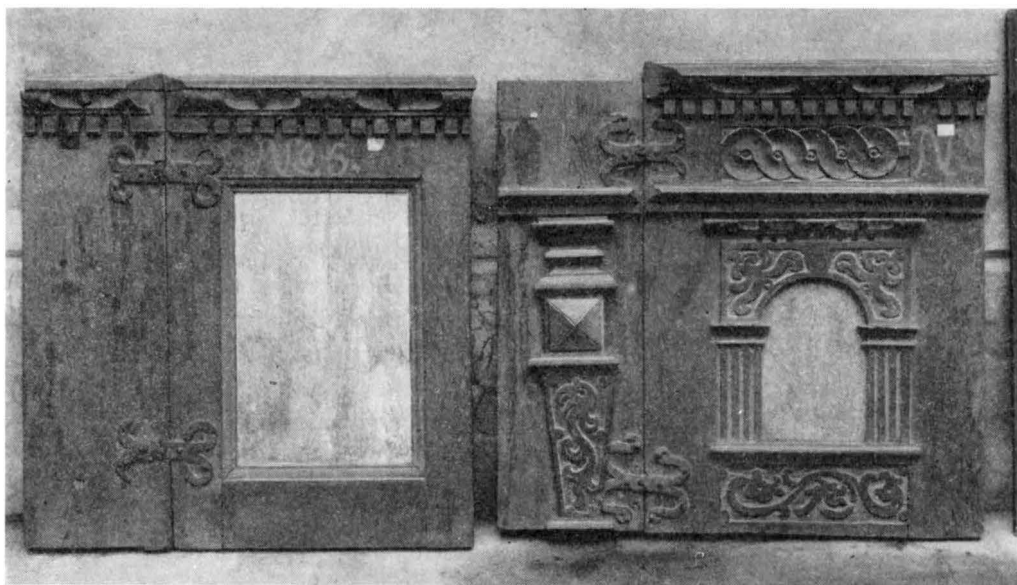

Fig. 161. Bänkskärmar fr. 1600-t:s senare hälft. Nu i G. F.
Schirme des Gestühls am Ende des 17. Jahrh. Jetzt Front side of the seats from the 17th cent. Now
in G. F. in G. F.

en bänk med ryggvant och tak, tillkommen redan vid 1200-t:s slut. Bland ornamenten märkas bl. a. kastade klöfverblad, eljest kända från urfgotiska valvmålningar i t. ex. Sanda (Bd III, fig. 166 den övre bilden), dessutom ett ovanligt figurmotiv: tre flickor hand i hand dansa fram mot tre på samma sätt förenade svenner. Dekoren visar ingen särskild kyrklig karaktär, den urspr. bänken kan alltså varit en profan möbel.¹

En större pedalorgel inköptes 1916.

Dopfuntsfot av sandsten med uttömningshål (fig. 163). Skulpterad med fyra lejonhuvuden bitande över ornamentalt slingrande fjälliga drakormar.

Ovantill dubbel bandflätning. Senare målning, möjligen ommålning: lysande brunrött, grönt och svart; huvudena brungula. H. 34,5 cm. Diagonalmått 70,5 cm. Tillhör anonym-mästaren Majestatis' arbeten, trol. något senare än 1100-t:s mitt, möjligen just från 1169, det ovan omtalade året för kyrkans vigning. En cirkelrund bottenhäll (fig. 139) av kalksten avsedd för den medeltida funten, men yngre än denna, ligger i n.v. utanför kyrkogårdsmuren. Kanten är hålkälad och 10 cm. innanför denna är en vid skålförmig piscina med uttömningshål.

Dopfunt av sandsten med årtalet 1735 står nu på den medeltida funtfoten. »Ett trälock uppå funten» anskaffades 1726. (Detta är målat rött, blått och brunt.) 1735 gjordes den krönande duvan (nu målad med silver och gyllengrönt).

Bland nattvardssilvret märkes en kalk (fig. 167) från omkr. 1300-t:s mitt; på den

¹ BERTIL WESTER, Gotisk resning i svenska orglar, Sthlm 1936, sid. 131—170 med illustr. även färgplansch efter målningarna.

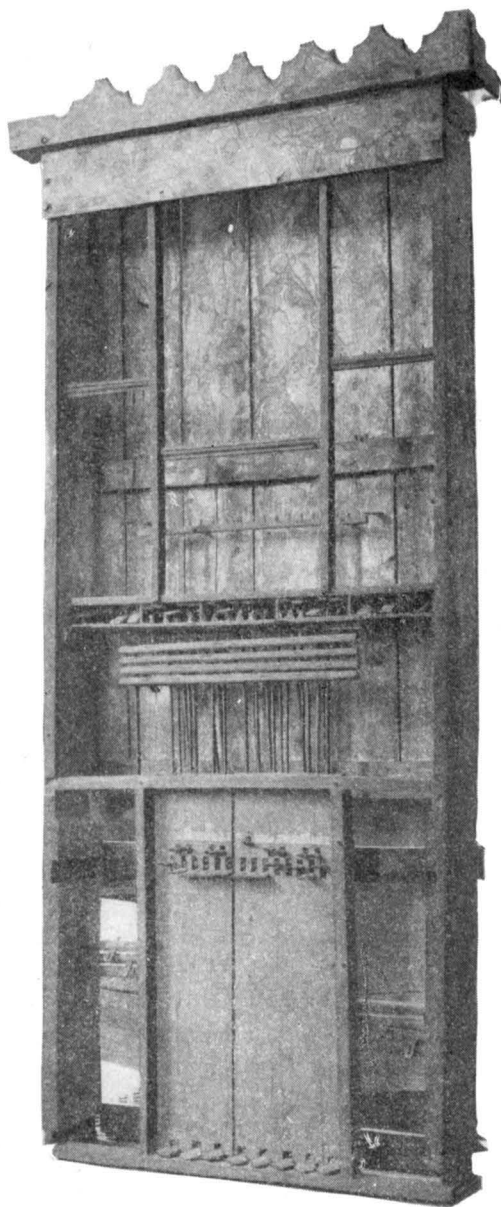

Fig. 162. Orgel omkr. 1400—1430, fodralet fr. 1200-t:s slut. Nu i S. H. M.

Orgel um 1400—1430 in einer Holzumkleidung am Ende des 13. Jahrh. Jetzt in S. H. M.

Organ about 1400—1430 in a wooden covering from the end of the 13th cent.

runda foten en medaljong med calvariegrupp i upphöjt arbete; nod med 8 streckade facetter och 8 upphöjda manshuvuden (med gotiska lockar). En ny cuppa med vågad rand, förgylld inuti och på randen, tillverkades i Visby 1778 enl. stpl av Quist Berendtsson Falkengren.

Patén till föregående av förgyllt silver med kors och Kristushuvud i gravyr. Trol. äldre än cuppan. D. 13,8 cm.

Kalk till sockenbud av delvis förgyllt silver. Fot i sex pass. På skålen följande inskrift i två rader: GVDI TIL ÄRO, OCH FÖRSAMBLINGEN TIL NYTTO, HAFVER MARIA ERIKS DOTTER, TESTAMENTERAT, THENNA KALK TIL GOTHEMS, KIRKIO, A. R. O. . 1659 THEN . 3 . IANVARY, — H. 13,4 cm. Liten stämpel : MS i längdoval, ej hos Upmark. En oförgylld kalk köptes 1778 från Gothems kyrka för 45: 30 Daler S. M.

Patén till föregående av delvis förgyllt silver med en välgjord krucifixgravyr. D. 10,5 cm.

Kommunionkanna av Höganäs' lergods. I sakramentsskåpet.

Bland ljusredskap märkas tre par ljuskronor av mässingsplåt. En fr. 1891 och 1892. Föregångare till dessa voro ett par kronor av trä, som slopades och sönderslogos vid restaureringen 1889, den större skänkt 1758. Resterna förvaras i minneskammaren i tornet.

Bland textilier märkes en mässhake av urspr. »Carmosinröd» (INV. 1830) »manchester» med guldspetsar, sydd 1785—86. Nu brun till färgen.

Offertavla, nu i G. F. av ek med trepassformig avslutning. Tillhör den enkla, äldsta typen utan gavlar, 1200-t. Spår av urspr. färg. Täckplattan förlorad.

Fig. 163. Dopfuntsfot av sandsten av Majestatis kanske fr. 1169, foto och uppmätning.
Sandsteinerner Taufsteinfuss von Majestatis vielleicht von 1169. Foot of baptismal font of sandstone by Majestatis perhaps from 1169.

Offertavla, (fig. 165) fyrkantig, av furu, med profilerat gavelstycke enl. inskr. av 1653. Offertavla lik föregående (fig. 166), enl. inskr. av 1658.

Av s. k. »Hedengrahns tavlor» samt senare Kungl. tal ha här en ovanligt välbevarad serie på sammanlagt 7 st. funnits upphängda i koret. Nu i tornet.

Klockan i tornet är enl. Åmark en av Gotlands äldsta, fr. 1200-t. ingen inskr.

Runristningar i putsen på tre ställen i koret: 1. På ö. delen av altarets baksida: butwiþir bu. SÄVE 67. Små, dåligt ristade runor. — 2. I korets ö. vägg under nordligaste fönstret: biþin: firir: allum: kristnum: sialum. »Bedjen för alla kristna själar.»

RUNRIST-
NINGAR

Fig. 164. Karmstol av ask. hörnstolparna av ek fr. 1200-t.
Nu i G. F. Foto O. Sörling.

Eschener Lehnstuhl, mit eichenen
Eckpfosten vom 13. Jahrh.
Jetzt in G. F.

Ashen armchair, with oaken cor-
ner-posts from the 13th cent.
Now in G. F.

GRAV-
KONST

Fig. 165. Offertavla enl. inskr. av 1653.
Kollektentafel von Offertory box from
1653. 1653.

Fig. 166. Offertavla enl. inskr. av 1658.
Kollektentafel von Offertory box from
1658. 1658.

SÄVE 68. 5 till 7 cm höga runor. — 3. I ö. smygen till sakristiingången: herra: iuan: lundi: han: atti: mig: üm: teu: aar. »Herr Johan Lunds (eller möjligen Lunds son) han ägde mig i tio år.» SÄVE 69. 7 cm höga runor. På altarets baksida är ristat i putsen SNS F (?) ICH . . . S IUN'. 1500- eller 1600-tal.

Svagt trapezoidal gravhäll med hålkälad kant. Av texten nu intet spår utom ett kolon i nedre raden. Kan tänkas vara den av SÄVE under 65 nämnda stenen, vars text i transkription skulle lyda: »Jacob och Bolein (eller Boleikr) läto göra denna sten efter Arvid sin son.» 215 × 95; 90. Står mot n. kyrkogårdsmuren.

Stympad gravsten med majuskeltext: . . . (PETR)US: CA/RNALIS: FRATER: MA/NET . . . » . . . köttlige brodern Petrus förbliver . . . » Lm 156. Av stenen, som är tillhuggen till trappsteg mot korportalens tröskel och ligger utvändigt mot denna är endast nedersta delen i behåll. På nedre textbården ristad trappsten till ett kors. Stammans B. 5½ cm. Lm har utan reservation läst PETRUS. Synbarligen har omhuggningen skett efter hans läsning. 132 × [38].

Stympad gravsten med majuskeltext, mycket nött. Av texten finnes nu endast övre och något av v. raden i behåll: . . (H)IC · IACET · HUGREWS/ . . . / . . . / . . . XPO: AM(EN)/. Lm 157. Han har kunnat läsa: HIC: IACET: HUGREWS: DE: BURS: VIVANT (!): IN XPO: AME. »Här vilar Hugrews från Burs (gård i socknen). Må han leva i Kristus. Amen.» [120] + [90]. Står nu mot n. kyrkogårdsmuren ö. om stigluckan.

SAMMANFATTNING AV NORRLANDA KYRKAS KONSTHISTORIA

I. En romansk stenkyrkas uppförande börjar med ett absidkor (fig. 168 I). Sockel = nuvarande sakristians, s.-fönster nu återanvänt i sakristian. Troligen omkr. 1140.

II. Härtill ansluter 1169 ett långhus (fig. 168 I). Dop-

funt av Majestatis (fig. 163). Långhusets tvärsnitt kan med tämlig säkerhet rekonstrueras.

III. Ett härtill i skala passande torn uppföres av den cisterciensiske »Veck-kapitlmästaren» omkr. 1200; i övre delen blev tornet inrättat till försvar med krenelering (fig. 168 II).

IV. Vi förmoda, utan att kunna med visshet påstå, att kyrko-fästningen något senare förstärktes genom uppförande av ett ö. torn, på eller omkr. det gamla koret eller genom påbyggande av en profanvåning på långhuset. Norrlanda skulle därmed kommit att få en öländsk typ. (fig. 168 III).

V. Kärnkirkans kor med det hypotetiska ö.-tornet rives, nuvarande koret och sakristian uppföres; därpå höjes v.-tornet med två spetsrösten och sadeltak; som gluggar i röstena återanvändes material ur det rivna ö.-tornet. Tornbågen får sitt nuvarande utseende liksom ringkammaren med dess tältvalv och rundfönster. Allt omkr. 1260 (fig. 168 IV). Karmstol (fig. 164). Offertavla. Härmed är Norrlanda korta fästningsperiod till ända.

VI. Nuvarande långhus uppföres, mästare är Egypticus, omkr. 1330 (fig. 168 V). Av samtida glasmålningar äro fragment bevarade i fönstrets masverk, blad och baldakinspiror av samme mästare som i Grötlingbo s. korfönster. Av korbänken är en del bevarad (fig. 156—158). Silverkalk (fig. 167).

VII. Muralmålningar av Passionsmästaren i långhuset (fig. 148 f). Krucifixstock är bevarad genom teckning, ehuru stympad (fig. 138). Misericordie-Kristus (fig. 155). Allt omkr. 1430—50. Fragment av orgel fr. början av 1400-t. (fig. 162) med målningar; trähöljet urspr. en bänk fr. 1200-t:s slut med målningar.

VIII. Korbänk 1665 med innesluten del av 1300-t:s korbänk; målning av 1680 (fig. 160). Diverse bänkdelar fr. 1600-t:s senare hälft. Offertavlor av medeltida typ 1653 och 1658 (fig. 165 och 166).

IX. Tornet får trol. 1751 sin nuvarande form. Under 1700-t:s förva hälft förnyas större delen av inredningen: altartavla med målning av Rasmus Bortz 1704 (fig. 154), predikstol av 1726 med målning av 1735 (fig. 152), nummertavla av 1758 (fig. 159), bänkdelar äro bevarade med målning i vitt och blått fr. början av 1700-t. (fig. 161); dopfunt målad 1735; skärmvägg för ringkammaren, som användes till spannmålmagasin m. m., troligen 1700-t.

X. »Restaurering» av interiören 1889, som då förlorade stora delar av sin värdefulla äldre möblering, vilken ersattes med synnerligen enkla brunsvarta saker i en rå, nygotisk stil, sålunda altarpuppats, altarring, nummertavla, öppna bänkar och läktare.

Fig. 167. Nattvardskalk av silver, foten fr. 1300-t:s mitt, cuppan fr. 1778.

Silberner Abendmahl- Silver chalice, the
kelch. Der Fuss von der foot from the middle
Mitte des 14. Jahrh. of the 14th cent, the
die Cuppa von 1778. cup from 1778.

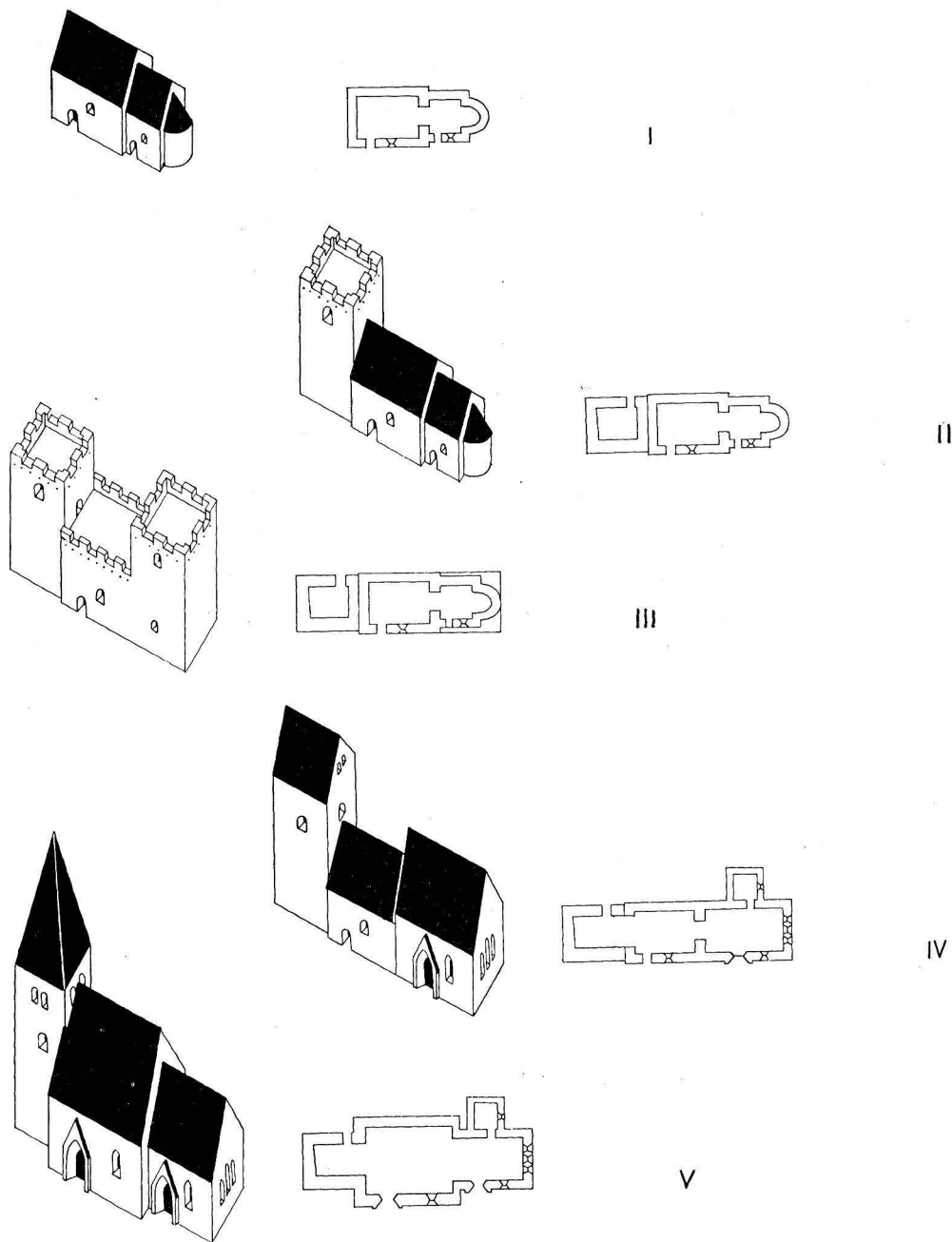

Fig. 168. Kyrkobyggnadens tillväxt. Skala 1:1000.
Zuwachs des Kirchengebäudes. The growth of the church.

ZUSAMMENFASSUNG

I. Eine Apsis ist der Anfang zum Bau einer romanischen Steinkirche (fig. 168 I). Sockel = dem Sockel der heutigen Sakristei. Südfenster des Chors in der Sakristei wiederverwandt. Um 1140, aber unsicher.

II. Im Anschluss hieran 1169 das Langhaus (fig. 168 I). Taufstein von »Majestatis« (fig. 163). Der Querschnitt lässt sich mit ziemlicher Sicherheit rekonstruieren.

III. Ein in der Skala passender Turm wird durch den Cistercienser »Falten-Kapitellmeister« um 1200 aufgeführt; der Turm wird in oberen Teil zur Verteidigung mit Zinnen versehen (fig. 168 II).

IV. Vermutlich — mit allem Vorbehalt — wurde die Kirche gleichzeitig oder etwas später in Verteidigungsabsicht durch einen O.-Turm verstärkt, auf oder bei dem alten Chor. Damit sollte Norrlanda eine Sattel-Verteidigungskirche werden, wie so viele auf Öland (fig. 168 III).

V. Das Chor der alten Kirche mit dem vermutlichen O.-Turm wird abgerissen, heutiges Chor und Sakristei aufgeführt, der W.-Turm mit zwei Spitzgiebeln und Satteldach erhöht; für die Öffnungen in den Giebeln wurde Material aus dem abgerissenen O.-Turm verwandt. Der Turmbogen erhält sein heutiges Aussehen ebenso wie die Vorhalle mit Zeltwölbung und Rundfenster. Alles etwa 1260 (fig. 168 IV). Lehnstuhl (fig. 164) 13. Jh. Kollektentafel 13. Jh. Damit ist Norrlandas kurze Befestigungsperiode abgeschlossen.

VI. Jetziges Langhaus aufgeführt, durch »Egypticus«, um 1330 (fig. 168 V). Von den gleichzeitigen Glasmalereien Stücke im Masswerk des Fensters erhalten, die Blätter und Baldachinspitzen von demselben Meister wie die südliche Chorfenster in Grötlingbo. Von den Chorbänken ist ein Teil erhalten (Abb. 156—158), Silberkelch (fig. 167).

VII. Im Langhaus Wandmalereien vom »Passionsmeister« (Abb. 148, 149, 152). Der Kruzifixstock ist, obwohl verstümmelt, in einer Zeichnung erhalten (fig. 138). Christus als Schmerzensmann (fig. 155). Alles etwa 1430—50. Fragment der Orgel vom Anfang des 15. Jhs. (fig. 162), in einer Holzumkleidung, mit Malereien vom Ende des 13. Jhs.

VIII. Chorbank 1665 mit dem darin eingeschlossenen Teil der Chorbank des 14. Jhs; Malerei von 1680 (fig. 160). Verschiedene Bankteile aus der zweiten Hälfte des 17. Jhs. Kollektentäfelchen von mittelalterlichem Typus, 1653 und 1658 (fig. 165 und 166).

IX. Der Turm erhält vermutlich 1751 seine heutige Form. In der ersten Hälfte des 18. Jhs. wird der grössere Teil der Einrichtung erneuert: Altargemälde von Rasmus Bortz 1704 (fig. 154), Kanzel 1726, ausgemalt 1735 (fig. 152), Verstaftel von 1758 (fig. 159), Bankteile sind erhalten, mit Bemalung in weiss und blau, Anfang des 18. Jhs. (fig. 161); bemalter Taufstein 1735, Schirmwand für die Vorhalle, als Getreidemagazin u. a. m. verwandt, vermutlich 18. Jh.

X. »Restaurierung« des Inneren 1889; bei dieser Gelegenheit gingen grosse Teile der älteren wertvollen Einrichtung verloren, die durch ungewöhnlich einfache, braunschwarze Stücke in einem rohen, neugotischen Stil ersetzt wurden, so Altaraufsatz, Altargitter, Verstaftel, offene Bänke und Empore (fig. 152, 153).

SUMMARY

I. The erection of a Romanesque stone church begins with an apsidal choir (fig. 168 I). The socle = that of the present vestry, south window now used again in the vestry. About 1140 (?).

II. To this a nave is joined in 1169 (fig. 168 I). Font by »Majestatis» (fig. 163). The cross-section can be reconstructed with tolerable certainty.

III. To this is added a tower on a suitable scale erected by the Cistercian »Fold-capital master», about 1200; the upper part of the tower was crenelated for defence purposes (fig. 168 II).

IV. We presume, without being able to state definitely, that at the same time, or somewhat later, the church was strengthened for defence purposes by the erection of an eastern tower, on or round the old choir. With that Norrlanda church would be of the type of the fortified churches on the island of Öland (fig. 168 III).

V. The choir of the original church with the hypothetical eastern tower pulled down, the present choir and vestry erected, and then the western tower raised by means of two pointed gables and a saddle roof; material from the demolished eastern tower used again as apertures in the roof trusses. The tower arch gets its present appearance, likewise the entrance hall with its tent vault and round window — all about 1260 (fig. 168 IV). Arm-chair (fig. 164), 13th century. Offertory table, 13th century. This finishes the short period of Norrlanda Church as a fortress.

VI. The present nave was constructed about 1330 (fig. 168 V) by the master »Egypticus». Fragments of contemporary glass paintings are preserved in the tracery of the window, foliage and baldachin towers by the same master as the south window's in the choir at Grötlingbo. A part of the choir stalls is preserved (fig. 156—158). Silver chalice (fig. 167).

VII. Mural paintings by the »Passion master» in the nave (fig. 148, 149, 152). The pedestal of the crucifix is preserved in a drawing, although mutilated (fig. 138). Wooden sculpture: Christ as the Man of Sorrow (fig. 155). All about 1430—50. Fragment of organ from beginning of the 15th century (fig. 162) with paintings; the wooden case originally a seat from the end of the 13th century with paintings.

VIII. Choir stalls 1665 with enclosed part of the 14th century seats; painting 1680 (fig. 160). Various parts of seats from latter half of the 17th century. Offertory tables of medieval type 1653 and 1658 (fig. 165 and 166).

IX. In 1751 the tower probably gets its present form. During the first half of the 18th century most of the fittings and furniture were renewed: altar-piece with painting by Rasmus Bortz 1704 (fig. 154), pulpit 1726 with painting 1735 (fig. 152), hymn board 1758 (fig. 159), parts of seats with painting in white and blue from beginning of the 18th century are preserved (fig. 161); font painted 1735; screen wall for the entrance hall which is used for storing grain, etc., probably 18th century.

X. In 1889 »restoration» of the interior, which then lost the greater part of its valuable earlier furnishings, which were replaced by very simple brownish-black work in a raw neo-Gothic style, i. e. retable, altar rail, hymn board, open pews and gallery (fig. 152, 153).